

**STUDIA UNIVERSITATIS
"BABEȘ-BOLYAI"**

Historia

Volumul 54, Numărul 1-2, 2009

**Revistă semestrială editată de
Universitatea "Babeș-Bolyai"
Cluj, România**

Studia Universitatis "Babeş-Bolyai," Historia

Volumul 54, Nr. 1-2, Decembrie 2009

Armament și armată în Dacia preromană și romană

Articole

- 1 AUREL RUSTOIU
Războinicii celți din Transilvania. Modele culturale și identitare în a doua vârstă a fierului
- 18 FERECZ IOSIF VASILE, CRISTIAN DIMA
Piese de armament dacice descoperite la Ardeu (jud Hunedoara)
- 35 HOREA POP, CĂTĂLIN BORANGIC
Cuțite de luptă dacice descoperite în nord-vestul României
- 43 CRISTINEL PLANTOS
Tipuri de cataramă și elemente de centuri din cetatea și așezarea dacică de la Craiva „Piatra Craivii” (jud. Alba)
- 70 DAN ISAC, MIHAI BĂRBULESCU
Noi piese de armură de paradă din Dacia
- 100 EDUARD NEMETH
Armată și limes în Dacia romană
- 111 ADRIAN ARDEȚ
Armata romană din Banat în secolul IV d.Chr.

- 127 CORIOLAN HORAȚIU OPREANU

Templul lui Deus Sol Invictus de la Napoca. Contribuție la topografia și istoria orașului antic

Discuții și recenzii

- 141 Valeriu Sîrbu. Dan Lucian Vaida (ed.). *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology. Bistrița, Romania, May 9th-11th, 2008.*

ALEXANDRA GĂVAN

- 146 Aurel Rustoiu. *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești.*

CĂTĂLIN NICOLAE POPA

- 148 Vitalie Bărcă. *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.).*

CĂTĂLIN CRISTESCU

- 155 Mihai Bărbulescu. *Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda.*

CORIOLAN OPREANU

- 161 Adrian Ioniță. *Așezarea din secolele XII-XIII de la Bratei*

OANA TODA

Războinicii celți din Transilvania. Modele culturale și identitare în a doua vârstă a fierului

Aurel Rustoiu

Academia Română

Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

Arheologia contemporană a consacrat noțiunii de *identitate* o atenție sporită în ultimele decenii. Studiul de față analizează diferitele concepte legate de această noțiune în contextul „orizontului celtic” din Transilvania, mai ales pe baza descoperirilor funerare puse în legătură cu elitele războinice. Identitatea acestora a fost exprimată, atât în cadrul comunității, cât și în cadrul acestui grup social, prin simboluri și activități menite a fi interpretate și recunoscute ca atare de către cei din jur (au fost depuse în morminte arme, piese de echipament militar și de harnașament, piese de prestigiu). Analiza acestor manifestări culturale duce la concluzia că, într-o societate mai degrabă statică, războinicul celt din Transilvania a fost un factor de mobilitate socială, economică și culturală.

Termeni-cheie: Transilvania, A Doua Epocă a Fierului, celți, arheologia identității, elite războinice.

Key-words: Transylvania, Second Iron Age, Celts, archaeology of identity, warlike elites.

Arheologii și, în general, cercetătorii din domeniul științelor sociale au acordat în ultimele două – trei decenii o atenție sporită noțiunii de *identitate*. Aceasta se referă la aspecte ale relațiilor stabilite între diferite grupuri umane (etnice, sociale, politice, profesionale, religioase, sexuale etc) care se consideră ele însele și sunt percepute de alții din afara grupului ca fiind distincte din punct de vedere cultural¹. Identitatea unui grup este exprimată prin comportamente și atitudini specifice, prin modalități distincte de a manipula simboluri și de a transmite în cadrul grupului sau în afara acestuia informații și imagini de natură să fie recunoscute și „citite” coerent de către „ceilalți”. De aceea, o serie de „fapte” arheologice pot fi interpretate dintr-o altă perspectivă decât cea tradițională. În studiul de față va fi abordată problema modului în care războinicii celți din Transilvania și-au

¹ Meskell, Preucel 2004: 121-122.

modelat o identitate distinctă în cadrul propriului grup social și față de restul membrilor comunităților. În acest scop, vor fi analizate o serie de date arheologice semnificative care pot fi interpretate în sensul enunțat.

Înainte de a intra în miezul subiectului propriu-zis, trebuie precizat că din punct de vedere cronologic, spațiul temporal abordat acoperă așa numitul „orizont celtic” din Transilvania. Primele grupuri celtice au înaintat din Transdanubia spre răsărit, în partea nordică a mării câmpii maghiare și până în zona Tisei superioare. De acolo s-au îndreptat spre sud de-a lungul Carpaților apuseni, ulterior pătrunzând și în Transilvania. Această înaintare este documentată de o serie de necropole eșalonate de-a lungul rutei menționate (fig. 1). Unele dintre acestea își încep existența la sfârșitul La Tène B1 și începutul subfazei La Tène B2. Alte necropole evoluează numai din La Tène B2, ceea ce sugerează faptul că înaintarea s-a făcut lent, în etape diferite, pe parcursul celei de a doua jumătăți a sec. IV a. Chr. și până la începutul veacului următor. Grupurile celtice au interacționat cu cele locale întâlnite în zonele colonizate (populații care evoluau în regiunile respective de la sfârșitul primei vârste a fierului), aceste interacțiuni manifestându-se însă în mod diferit de la o zonă la alta. De aici au rezultat unele comunități noi, cu o identitate specifică, diferite de cele din zonele de origine ale coloniștilor, dar care au păstrat un aspect general caracteristic culturii La Tène².

În cadrul noilor comunități rezultate în urma colonizării, la fel ca în alte cazuri, războinicii au jucat un rol important ca factor de coeziune și de decizie. Poziția pe care au ocupat-o în societate a determinat construirea unei identități proprii. Această identitate este reflectată în modul în care s-au manifestat, printre altele, funerar. Pe de o parte, este vorba de apartenența la o anumită elită definită și acceptată ca atare de ceilalți membri ai clasei războinicilor (din aceeași comunitate sau din alta exterioară), iar pe de altă parte de o imagine creată pentru a impune o astfel de percepție restului indivizilor din comunitate care aveau un statut diferit (specialiști ai sacralului, agricultori, artizani, clienți de rang „inferior”, femei etc.). Identitatea războinicilor era exprimată printr-o serie de „reprezentări” de rang (însemne exterioare), adevărate embleme ale poziției lor sociale în funcție de care aceștia erau recunoscuți atât în interiorul, cât și în afara comunităților din care făceau parte³.

Însemnele exterioare ale apartenenței la elita războinică le-au constituit în primul rând armele. Depunerea acestora în morminte nu reflectă doar anumite concepții privind viața de apoi. În mormântările

² Vezi pe larg Rustoiu 2008: 65-90.

³ Davis 1985: 149-150, 173, nota 1.

constituiau evenimente sociale prin care urmașii reiterau statutul familiei sau al grupului și „informau” comunitatea asupra poziției pe care o moșteneau în virtutea legăturilor tradiționale de rudenie. De asemenea, modul de constituire al inventarelor funerare reprezenta o adevărată strategie prin care cei vii asigurau păstrarea memoriei celor morți și, în același timp, perpetuarea unor elemente care le defineau identitatea⁴. S-a constatat faptul că încă de la debutul primelor necropole celtice din Transilvania, unii defuncți erau îngropați cu o panoplie de arme completă: spadă, vârf (vârfuri) de lance sau sulia, scut⁵. În alte cazuri, au fost descoperite doar vârfuri de lance, însoțite uneori de scut⁶, ceea ce ar putea indica o anumită ierarhizare în cadrul grupului de războinici sau o specializare în cadrul procedurilor militare. Pe de altă parte însă, într-o serie de situații se poate presupune operarea unor selecții în modul de constituire al inventarelor funerare. Așa este cazul cu mormântul de incinerare nr. 158 de la Pișcolt. Alături de un vârf de sulia se afla agățătoarea unei teci de spadă⁷, aceasta din urmă însă nefiind depusă în groapa sepulcrală. Prin urmare, atitudinea față de piesele de armament ca însemne de statut era diferită de la un individ la altul și probabil de la o comunitate la alta. Este semnificativ în acest context că în necropola de la Pișcolt panopliile complete de arme sunt prezente încă din orizonturile timpurii, în timp ce la Fântânele – Dealul Popii ele se generalizează în special în faza târzie a cimitirului (La Tène C1). În același sens este de menționat faptul că într-o altă necropolă de la Fântânele (situată în punctul „La Gâța” și aflată la câțiva kilometri de „Dealul Popii”) mormintele cu depuneri de arme cuprinzând întregul spectru de piese sunt documentate deja din La Tène-ul timpuriu⁸.

Printre cele mai semnificative arme, din punct de vedere simbolic, caracteristice elitei războinice în vremea la care ne referim, au fost spadele. Nu este întâmplător faptul că într-un număr mare de situații ele au fost îndoite (distruse ritual) în momentul depunerii lor în morminte. Unii cercetători au considerat că astfel de atitudini au avut rațiuni practice, dictate de necesitatea depunerii pieselor respective în gropile unor morminte de incinerare care aveau un diametru mai mic decât lungimea spadelor⁹. Însă o privire generală asupra complexelor funerare de

⁴ Williams 2003: 10; Wells 2007: 472-474.

⁵ Vezi de exemplu mormântul nr. 36 din primul orizont al necropolei de la Pișcolt: Némethi 1988: 54, fig. 4.

⁶ Mormintele nr. 142, 188 etc. de la Pișcolt: Némethi 1988; idem 1989.

⁷ Némethi 1992: 97, fig. 28/4,8.

⁸ Vaida 2003: 13; idem 2006: 302.

⁹ Vezi discuția la Rapin 1993.

incinerație ilustrează faptul că gropile sepulcrale erau în general ovale sau rectangulare, cu dimensiuni suficient de mari pentru a permite depunerea unei spade fără ca lama acesteia să fie îndoită. De asemenea, s-a constatat că ritualul respectiv a fost aplicat și în cazul unor morminte de inhumație. Prin urmare, explicația trebuie căutată în altă parte. Spada, ca armă simbolică și însoțitoare a războinicului era investită cu puteri magice și constituia prelungirea brațului acestuia în luptă. Uneori arma însăși era percepută ca având un „suflet” propriu. Este suficient în acest sens să amintesc celebra spadă Excalibur a legendarului rege Arthur¹⁰. În mediul celtic sunt documentate numeroase spade decorate cu motive specifice artei La Tène, unele dintre aceste ornamente simbolice fiind caracteristice în special anumitor regiuni, de unde și denumirile atribuite de către istoricii de artă diverselor „curențe” stilistice (spre exemplu „stilul săbiilor ungare”¹¹ etc.). În alte situații, unele elemente ornamentale, cum este cazul perechilor de dragoni (sau lirei zoomorfe), au cunoscut o răspândire europeană largă, ceea ce a determinat avansarea ipotezei că simbolurile respective au reprezentat „insigne” ale unei confrerii de războinici întinse de la un capăt la altul al Europei temperate¹². Toate aceste ornamente simbolice ilustrează încă o dată importanța pe care o aveau spadele în ansamblul panopliei. Investită cu astfel de puteri magice, uneori spada depusă în mormând era distrusă ritual prin îndoire, adică era „ucis” spiritul ei odată cu cel care a folosit-o. În alte situații însă spadele au cunoscut o utilizare îndelungată și au fost transmise urmașilor odată cu puterile magice și simbolice cu care armele respective erau investite. Necropola de la Pișcolt a furnizat, încă o dată, un exemplu fascinant în acest sens.

În mormântul nr. 40, de incinerație în urnă, încadrat în cel de-al treilea orizont al cimitirului (La Tène B2b) a fost descoperită o spadă având aplicat pe teacă un ornament ajurat (fig. 2). Piesa în discuție era însoțită de un scut cu umbo bivalv, o brățară și un inel, ambele de fier, o fibulă de bronz și patru vase ceramice lucrate la roată, dintre care un castron și o strachină au constituit urna și capacul, un vas de tip situla reprezenta ofranda ceramică, iar un vas mare bitronconic ornamentat prin ștampilare și incizie a fost depus fragmentar după spargerea sa în altă parte, în timpul ritualului înmormântării¹³. Cu ocazia mării expoziții de la Veneția din 1991 consacrate civilizației celtice, spada respectivă a fost restaurată de A. Rapin

¹⁰ Wells 2007: 470-471.

¹¹ Szabó, Petres 1992.

¹² Kruta 2000: 246.

¹³ Némethi 1992: 62-65, fig. 3-4.

pentru a fi expusă¹⁴. Procesul de restaurare a permis identificarea a trei etape succesive de ornamentare a tecii, fără legătură una cu alta (fig. 3). În prima etapă a fost realizat un decor tipic „stilului săbiilor ungare”. În a doua etapă, în partea superioară a tecii au fost incizați doi dragoni afrontați. În sfârșit, în cea de a treia etapă, a fost aplicat un ornament ajurat longitudinal. Aceste ornamente succesive demonstrează o utilizare îndelungată a armei în discuție, iar cei care au republicat piesa consideră că ea a aparținut unui războinic suficient de vârstnic pentru a fi participat la marea expediție din Balcani, iar apoi pentru a se fi întors în bazinul carpatic. Dar, potrivit lui A. Rapin, vârsta înaintată a posesorului nu a fost singura cauză a modificărilor ornamentale. Ele s-au datorat probabil nevoii de a reînnoi, de mai multe ori, eficacitatea magică a imaginilor de pe teaca spadei¹⁵. În ceea ce mă privește, consider că nu ar fi exclus ca ornamentarea succesivă a tecii spadei descoperite la Pișcolt să ilustreze transmiterea piesei respective de la un războinic la altul (poate în generații succesive, poate în aceeași generație), fiecare dorind realizarea unui alt decor simbolic în funcție de propriile percepții și principii ideologice. Indiferent însă de interpretare, este cât se poate de clar că spada în discuție a sfârșit în cele din urmă prin a fi îngropată alături de ultimul ei posesor, dar anterior a cunoscut o utilizare îndelungată și a avut o valoare simbolică ridicată pentru războinicul sau războinicii care au utilizat-o.

Spadele și, în general, armele, nu au constituit însă doar apanajul unor războinici. Caesar (BG VI, 18) preciza că celții din Gallia „...nu îngăduie copiilor să apară în fața lor în public dacă nu au ajuns la vârsta la care sunt apți să poarte armele; socotesc rușinos faptul ca un băiat care mai e încă copil să se arate în public în prezența tatălui său” (traducere J. Vilan Unguru).

În același sens, Tacitus (Germania XIII, 1), referindu-se la germani relatează că aceștia „...nu pun la cale nici o treabă, nici de-a obștii, nici de-a lor, decât numai înarmați. Dar a lua armele nu are nimeni obiceiul mai înainte ca obștea să-l fi găsit bun. Atunci, chiar în adunare, ori cineva dintre căpetenii, ori părintele său, ori rudele îl împodobesc pe tânăr cu scut și lance: aceasta este la dâșii îmbrăcarea togei, aceasta cinstea cea dintâi a tinereții.” (traducere T. A. Naum).

Prin urmare armele constituiau și însemne ale apartenenței la o comunitate, cu toate drepturile și obligațiile care decurgeau din această situație. De aceea, nu este surprinzător faptul că armele apar uneori în

¹⁴ I Celti: 719, cat. 242.

¹⁵ Rapin, Szabó, Vitali 1992: 40-52.

complexe funerare în care nu au fost înmormântați în mod necesar membri ai clasei războinicilor. Astfel, J. Henning, analizând mormintele de metalurugi descoperite la nord de Alpi, din mediul celtic și din cel germanic, din perioada pre-romană până în epoca merovingiană, constata faptul că în foarte multe cazuri, alături de instrumentarul specific activităților artisanale, erau depuse și panoplii, mai mult sau mai puțin complete, de arme. Prezența acestora în mormintele de meșteri indică apartenența indivizilor respectivi la comunitățile din care făceau parte în calitate de „cetățeni” și ilustrează, în funcție de categoriile de arme aflate în inventare, un anumit statut și prestigiu pe care îl dețineau. În alte situații, mormintele de artizani nu conțineau nici un fel de arme, ceea ce sugerează fie un rang inferior în societate¹⁶, fie faptul că defuncții respectivi nu făceau parte din comunitatea respectivă.

Printre însemnele de rang ale războinicilor, în general, și ale șefilor militari, în special, se numără coifurile. Acoperămintele de cap ca simboluri ale autorității, fie religioase, fie laice, se întâlnesc frecvent din preistorie până în epoca modernă în diverse societăți. Este suficient să amintesc pileus-ul aristocrației militare și sacerdotale dacice sau coroanele regilor din Europa medievală sau modernă. Aspectul și natura acestor piese care se purtau pe cap diferă de la o cultură la alta în funcție de criteriile estetice sau înțelesuri particulare pe care le au diverse obiecte într-o societate sau alta, dar ideea de a „ornamenta” capul liderilor este aceeași¹⁷. În ciuda utilității practice a coifurilor (care aveau rolul de a proteja capul luptătorilor în luptă), acestea

¹⁶ Henning 1991.

¹⁷ Uneori pentru acoperirea capului în scopul evidențierii rangului înalt al diverselor „personaje” se recurge la cele mai surprinzătoare soluții. Astfel, la Ilijak (tumulul III/mormântul 9) și Čitluci (tumulul I/mormântul 5), pe platoul Glasinac de pe teritoriul de astăzi al Serbiei, au fost descoperite morminte aristocratice de inhumație din prima vârstă a fierului (datate la sfârșitul sec. VIII, respectiv a doua jumătate a sec. VI a. Chr.), în care defuncții au fost îngropați cu câte un vas de bronz grecesc pe cap. S. Babić observa că rarele produse de lux obținute în urma schimburilor cu vecinii din sud au fost utilizate ca simboluri de prestigiu de către aristocrația primei vârste a fierului din zona centrală a Balcanilor. În cazul celor două exemple menționate, fie că nu a fost sesizată utilitatea reală a obiectelor respective, fie că ea nu era importantă pentru noii proprietari, vasele de bronz fiind plasate în acele morminte „princiare” ca acoperămintele de cap ceremoniale (la urma urmei, așezate pe cap la fel ca și coifurile). În același sens, este de asemenea semnificativ că în mormântul de la Čitluci vasul de bronz așezat pe capul defunctului a fost produs cu mai bine de un secol înainte, ceea ce înseamnă că astfel de însemne de prestigiu se transmiteau de la o generație la alta în cadrul aceleiași familii și că autoritatea în cadrul comunității era ereditară. Vezi pe larg Babić 2001.

aveau și rol simbolic (dacă nu cumva acesta a fost chiar rolul primordial). Este semnificativ că din toate complexele funerare din Transilvania cunoscute pînă în prezent, de-a lungul întregului orizont cronologic celtic, au fost recuperate puține astfel de piese¹⁸, ceea ce sugerează că doar unii dintre războinici, probabil șefii militari, le utilizau. De asemenea, ornamentarea calotei coifului de la Ciumești cu o pasăre de pradă cu aripi mobile i-a conferit acestuia o valoare simbolică deosebită. De aceea, trebuie să ne gândim că posesorul coifului respectiv trebuie să fi fost un personaj care ieșea în evidență prin prestigiu, atât în cadrul comunității din care făcea parte, cât și în rândul clasei războinicilor. Iar atributele și prerogativele sale de conducător erau subliniate și prin semne exterioare, cum este cazul coifului ornamentat cu pasărea de pradă.

Poziția socială sau profesională deosebită a unei minorități (războinici, magicieni, artizani etc.) față de majoritatea membrilor comunității a fost exprimată și prin gesturi rituale care mai pot fi sesizate astăzi pe cale arheologică. Aceste gesturi aveau uneori sens pentru grupuri mai numeroase, ele fiind reîntâlnite pe spații mai largi. Spre exemplu, artizanilor li se depuneau în morminte unelte specifice (fie întregul instrumentar al ocupațiilor lor, fie doar elemente ale acestora). Alteori gesturile simbolice și rituale erau percepute doar de membrii comunității din care făcea parte defunctul. Așa se întâmplă, spre exemplu, cu o „vrăjitoare” înmormântată în necropola de la Remetea Mare. Este vorba de un mormânt de incinerare în urnă în care a fost depusă, alături de oasele calcinate, o întregă „trusă magică”¹⁹.

Gesturi rituale și simbolice specifice pot fi identificate și în cazul înmormântării unor războinici. Ele au uneori un caracter particular, singular, atât în ansamblul unei necropole, cât și pe spații largi, ceea ce indică faptul că există situații în care tratarea defuncțiilor a depins într-o anumită măsură de comportamente individuale. Mai precis, a fost determinată de felul în care un individ s-a autodefinit în cadrul unui grup, prin atitudini și aspirații proprii, și de felul cum a fost apoi perceput acesta de familie și de restul comunității. Un exemplu în acest sens îl constituie un mormânt de războinic din necropola de la Fântânele-Dealul Popii, datat în La Tène C1 (mormântul nr. 49/1971), în cadrul căruia a fost depusă, alături

¹⁸ Este vorba de coifurile de la Hațeg și „Silivaș” datate în La Tène B2 și de cele de la Ciumești, Apahida și Orosfaia, datate în La Tène B2b-C1 (vezi bibliografia la Rustoiu 2008: 21-25). Coiful de la Ocna Sibiului nu aparține orizontului celtic, iar despre cel de la Săvârșin nu există nici un fel de informații tipologice sau cronologice.

¹⁹ Medeleț ms.

de armele specifice, o roată de car²⁰. Valoarea simbolică a acestui gest este evidentă²¹.

Unul dintre complexele funerare în măsură să argumenteze situații particulare ale mecanismelor de construire a unei identități războinice este reprezentat de celebrul mormânt cu coif de la Ciumești²². Acesta avea în inventar, printre altele, o serie de piese de armament și echipament militar semnificative: vârf de sulită, coif, cămașă de zale, cnemide grecești (fig. 4). Acest inventar funerar indică apartenența defunctului la o elită războinică având semne exterioare de recunoaștere bine definite. Cămașa de zale și coiful ornamentat cu pasărea de pradă au constituit elemente care îl deosebeau atât de ansamblul războinicilor din comunitate, cât și de cei de pe o arie mai vastă. Celelalte morminte din necropola de la Ciumești (nr. 9 și 12) cu armament în inventare²³ se înscriu, ca aspect, în registrul general al complexelor de acest fel din bazinul carpatic. De aceea, așa cum remarcam în alte ocazii²⁴, piesele de echipament ale personajului în discuție pot fi considerate însemne ale unui șef militar cu o autoritate care se întindea pe o zonă mai largă. Mai mult decât atât, personajul nostru a fost un mercenar angajat în acțiuni militare în sudul elenistic. În virtutea prestigiului pe care îl dobândise, foarte probabil a organizat o trupă de mercenari care a evoluat pe teatrele de operațiuni din bazinul est-mediteranean, la distanțe mari de zonele de baștină.

Acest războinic a fost înzestrat însă și cu o pereche de cnemide realizate de un meșter grec într-un atelier de pe malurile Mediteranei. Piesele respective constituie până acum unicate nu numai în bazinul carpatic, ci și în întreaga regiune a Europei temperate. Pentru membrii comunității de la Ciumești, ca și pentru alții din regiune, ele trebuie să fi arătat „exotic”, iar semnificația lor să le fi rămas de neînțeles. N. Roymans sesiza faptul că indivizii aparțin majorității în funcție de circumstanțe, iar identitatea pe care o persoană și-o asumă și prin care este percepută de „ceilalți” constituie o „construcție situațională”²⁵. În timpul peregrinărilor în bazinul est-mediteranean și cu ocazia acțiunilor întreprinse pe teatrele de

²⁰ Rustoiu 2008: 95-97, fig. 46.

²¹ Este vorba, fără îndoială, de practicarea unui ritual *pars pro toto*, cu valoare simbolică precisă mai ales pentru membrii comunității care au participat la înmormântare. În legătură cu simbolistica roții la celți vezi Green 1997: 225-226, s.v. *wheel/Wheel god*; Pauli 1975: 118.

²² Vezi pe larg Rustoiu 2006 și 2008 cu toată bibliografia anterioară.

²³ Zirra 1967.

²⁴ Vezi nota 21.

²⁵ Vezi supra Roymans 2004: 2.

operațiuni din regiunea respectivă, războinicul de la Ciumești, în calitatea sa de comandant al trupeii pe care o conducea, trebuie să se fi comparat cu ofițerii greci alături de care a luptat. Pentru a fi perceput ca egal al acestor ofițeri greci (poate mercenari la rândul lor în slujba aceluiași stăpân), el a adoptat semne exterioare ale funcției sale de șef militar de natură să fie „citite” și recunoscute ca atare de partenerii săi greci. Este posibil ca întors acasă, în vechea sa patrie, cnemidele respective să fi avut un alt înțeles pentru membrii comunității din care făcea parte, în ciuda faptului că, foarte probabil, povestirile despre zărilor îndepărtate pe unde au călătorit războinicii respectivi să fi fost depănate de nenumărate ori în adunările obștii sau în particular. Tocmai datorită povestirilor despre fapte și locuri aflate la distanțe de neînchipuit în mentalul unei lumi rurale, pentru care geografia cunoscută se limita la teritoriul limitrof comunității, cnemidele trebuie să fi constituit piese de echipament ieșite din comun. La moartea șefului celt de la Ciumești, ele au fost depuse în mormânt, la fel ca restul echipamentului militar, dar cu o semnificație rituală și simbolică ce avea sens doar pentru membrii comunității de la Ciumești care, ne putem gândi, aflaseră ce reprezintă ele. Prin urmare, la fel ca în cazul mormântului de la Fântânele în care a fost depusă o roată de car, tratamentul ritual aplicat la înmormântarea războinicului de la Ciumești a avut un caracter particular, care nu se mai întâlnește în alte cazuri.

În ciuda faptului că civilizația celei de a doua vârste a fierului, în perioada sa timpurie și mijlocie, a avut un aspect rural și, de aceea mai degrabă „imobil” (cu excepția perioadelor în care mari mase de oameni se puneau în mișcare pentru a coloniza noi teritorii), au existat o serie de factori de mobilitate care au asigurat circulația ideilor, a bunurilor etc. Războinicii au constituit unul dintre acești factori. Iar mobilitatea lor a fost la rândul ei asigurată de prestigiul și de identitatea pe care și-au construit-o și pe care și-au asumat-o. În sfârșit, impunerea unor forme culturale în cadrul comunităților din care proveneau a fost posibilă și prin acceptarea de către membrii comunităților a acestei identități particulare.

Celtic Warriors from Transylvania. Cultural and Identity Models During the Second Iron Age

- Abstract -

Archaeologists, and generally the specialists in social sciences, have increasingly focused during the last two or three decades on the notion of *identity*. Their studies investigated aspects concerning the relationships (ethnic, social, political, professional, religious, sexual etc) established

between different human groups, who are considering themselves and are perceived by others from outside these groups as culturally distinct. The identity of a group is expressed through distinct modalities of manipulating symbols and transmitting, either within the group or outside it, information and images which can be recognised and coherently “read” by “others”. Thus, a series of archaeological “events” may be interpreted from another perspective, different from the traditional one. The present study will analyse the way in which the Celtic warriors from Transylvania constructed their identity within their own social group and in relationship with the rest of their community. Therefore, a series of significant archaeological evidence, which may be interpreted in this way, will be investigated.

First Celtic groups moved from Transdanubia to the east, in the northern part of the Great Hungarian Plain and up to the upper Tisza River. From these areas they moved again to the south, alongside the Western Carpathians, later also entering in Transylvania. This advance is proven by a series of cemeteries placed alongside the mentioned route (fig. 1). Within the communities created after the colonisation, as in other cases, the warriors played a major role as factors of cohesion and decision. Their social status determined the construction of a well-defined identity. Amongst other aspects, this is also reflected in the funerary domain.

The external signs of an individual who belonged to the warlike elite consisted in the first instance of weapons. Their presence in graves reflects more than certain beliefs concerning the afterlife. The funerary ceremonies were social events through which the mourners used to also reiterate the status of the family or of the social group and to “inform” the community about the social status which was inherited due to the traditional kin connections. At the same time, the way in which funerary inventories were composed represents a true “strategy” through which the living maintained the memory of the deceased, but also contributes to the perpetuation of certain elements which defined their identity. Thus, some general aspects concerning the way in which the panoplies of weapons were constituted, as well as the way in which these were placed in graves, are discussed; the meaning of certain weapons (ritually bent swords, decorated swords, sword as status symbol etc) and the presence of other military equipment (helmets) in particular archaeological contexts (grave no. 40 from the cemetery at Pişcolt, which contained a sword having three different and successive decorations - fig. 2-3; the helmet decorated with a bird of prey, discovered at Ciumeşti) are also taken into consideration. The analysis also include some particular ritual and symbolic actions: the placement of the wheel of a cart into a grave belonging to a warrior from the cemetery at

Fântânele – Dealul Popii and the inventory of the grave with helmet from Ciumești, which also contains a pair of Greek greaves (fig. 4).

In the end, it has to be observed that although the civilization of the Second Iron Age had a rural and, as a consequence, rather “static” character during the early and middle periods (excepting the moments in which large groups of people migrated to colonise new territories), a series of factors of mobility also existed, supporting the circulation of ideas, commodities etc. The warriors were one of these factors and their mobility was also facilitated by their status and by their constructed and assumed identity. At the same time, the imposition of certain cultural forms within their communities was also possible due to the accepting of this particular identity by other members of these communities.

Abrevieri bibliografice

- Babić 2001: S. Babić, “Headgear of the Early Iron Age tribal chieftains. Social and symbolic aspects”, *Sbornik Narodnog Muzeija*, XVII-1 (Beograd, 2001): 83-93.
- Davis 1985: D. D. Davis, “Hereditary emblems: material culture in the context of social change”, *Journal of Anthropological Archaeology*, 4 (1985): 149-176.
- Green 1987: M. J. Green, *Dictionary of Celtic Myth and Legend* (London, 1997).
- Henning 1991: J. Henning, „Schmiedegräber nördlich der Alpen. Germanisches Handwerk zwischen keltischer Tradition und römischem Einfluss“, *Saalburg Jahrbuch*, 46 (1991): 65-82.
- I Celti: *I Celti*, (Milano, 1991).
- Kruta 2000: V. Kruta, *Les Celtes. Histoire et dictionnaire. Des origines à la romanisation et aux christianisme* (Paris, 2000).
- Medeleț ms: F. Medeleț, *Necropola La Tène de la Remetea Mare (jud. Timiș)*, manuscris.

- Meskel, Preucel 2004: L. Meskell, R. W. Preucel, "Identities", în *A Companion to Social Archaeology* (L. Meskell, R. W. Preucel eds.) (Oxford, 2004): 121-141.
- Németi 1975: I. Németi, „Weitere Angaben über die keltischen Gräberfelder von Ciumești und Sanislău (Kreis Satu Mare)”, *Dacia* (N. S.), 19 (1975): 243-248.
- Németi 1988: I. Németi, „Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. I”, *Thraco-Dacica*, 9 (1988): 49-74.
- Németi 1989: I. Németi, „Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. II”, *Thraco-Dacica*, 10 (1989): 75-114.
- Németi 1992: I. Németi, „Necropola Latène de la Pișcolt, jud. Satu Mare. III”, *Thraco-Dacica*, 13 (1992): 59-112.
- Pauli 1975: L. Pauli, *Keltischer Volksglaube* (München, 1975).
- Rapin 1993: A. Rapin, „Destructions et mutilations des armes dans les necropoles et les sanctuaires au Second Age du Fèr: Réflexions sur les rituels et leur description”, *Revue archéol. Ouest, Suppl.* 6 (1993): 291-298.
- Rapin, Szabó, Vitali 1992: A. Rapin, M. Szabó, D. Vitali, „Monte Bibele, Litér, Rezi, Pișcolt. Contribution à l’origine du style des épées hongroises”, *Comunicaciones Archaeologicae Hungariae* (1992): 23-54.
- Roymans 2004: N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the Early Roman Empire* (Amsterdam, 2004).
- Rustoiu 2006: A. Rustoiu, “A Journey to Mediterranean. Peregrinations of a Celtic Warrior from Transylvania”, *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”*. *Historia*, 51, 1 (2006), Special Issue: Focusing on Iron Age Élites: 42-85.
- Rustoiu 2008: A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești* (Cluj-Napoca, 2008).

- Rusu 1969: M. Rusu, „Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Rumänien”, *BerichtRGK*, 50 (1969): 267-300.
- Szabó, Petres 1992: M. Szabó, E. F. Petres, *Decorated weapons of the La Tène Iron Age in the Carpathian Basin* (Budapest, 1992).
- Vaida 2003: L. Vaida, „Cimitirul celtic de la Fântânele (punctul - La Gâța). Informare privind cercetările arheologice”, *Arhiva Someșană*, s. III, 2 (2003): 11-17.
- Vaida 2006: D. L. Vaida, “Celtic finds in North-East Transylvania (IVth - IInd Centuries B.C.)”, în *Thracians and Celts. Proceedings of the International Colloquium from Bistrița, 18-20 May 2006* (V. Sîrbu, D. L. Vaida eds.) (Cluj-Napoca, 2006): 295-322.
- Wells 2007: P. S. Wells, “Weapons, ritual and communication in Late Iron Age Northern Europe”, în *The Later Iron Age in Britain and Beyond* (C. Haselgrove, T. Moore eds.) (Oxford, 2007): 468-477.
- Williams 2003: H. Williams, “Introduction. The Archaeology of Death, Memory and Material Culture”, în *Archaeologies of Remembrance. Death and Memory in Past Societies* (H. Williams ed.) (New York-Boston-Dordrecht-London-Moscow, 2003): 1-24.
- Zirra 1967: V. Zirra, *Un cimitir celtic în nord-vestul României* (Baia Mare, 1967).

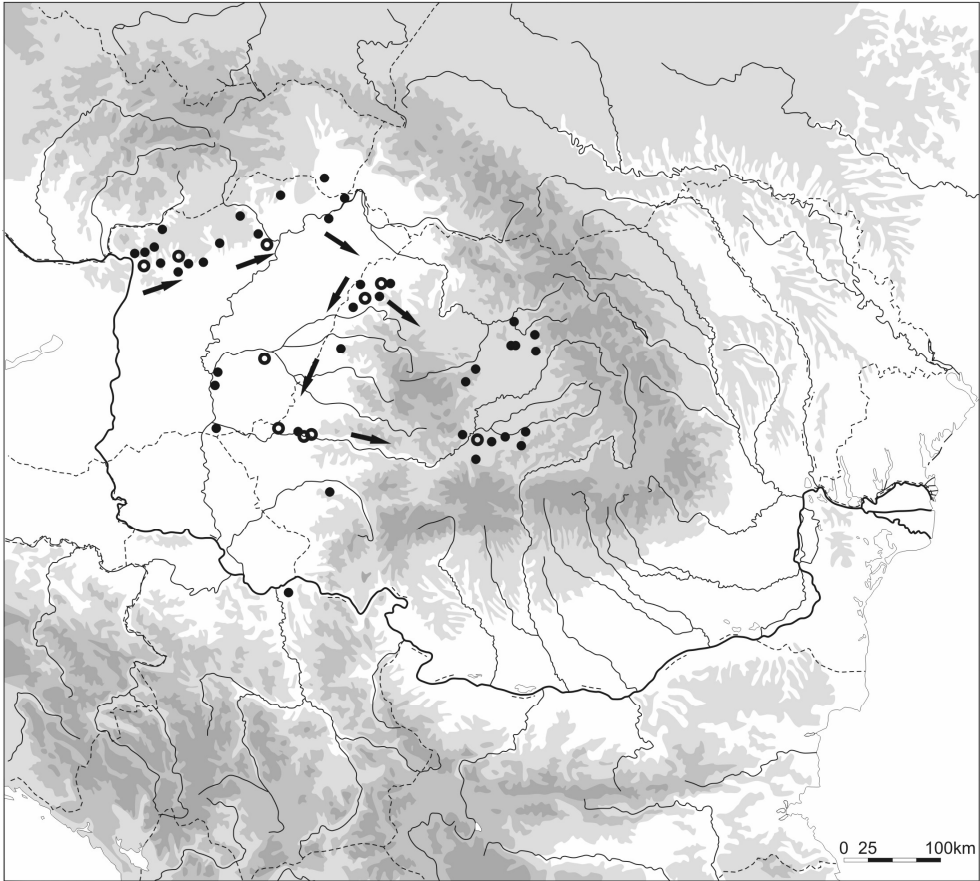

Fig. 1: Necropole care își încep existența în LT B1/B2 (cercuri albe) sau în LT B2 (puncte negre) și direcțiile de înaintare ale grupurilor celtice spre partea de răsărit a bazinului Carpatic. Cemeteries beginning in the LT B1/B2 (white circles), or in the LT B2 (black dots), and the Celtic advance towards eastern Carpathian Basin.

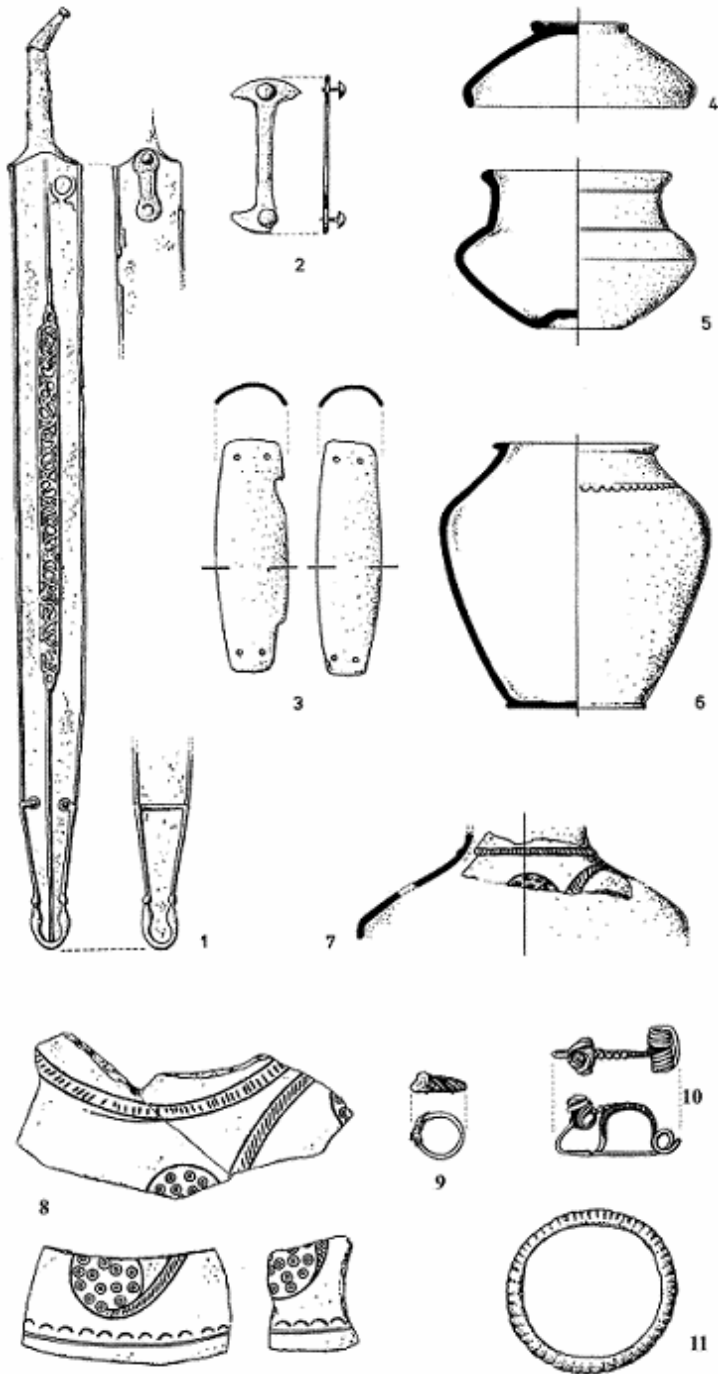

Fig. 2: Inventarul mormântului nr. 40 de la Pișcolt (după Némethi 1975). The inventory of the grave no. 40 from Pișcolt (after Némethi 1975).

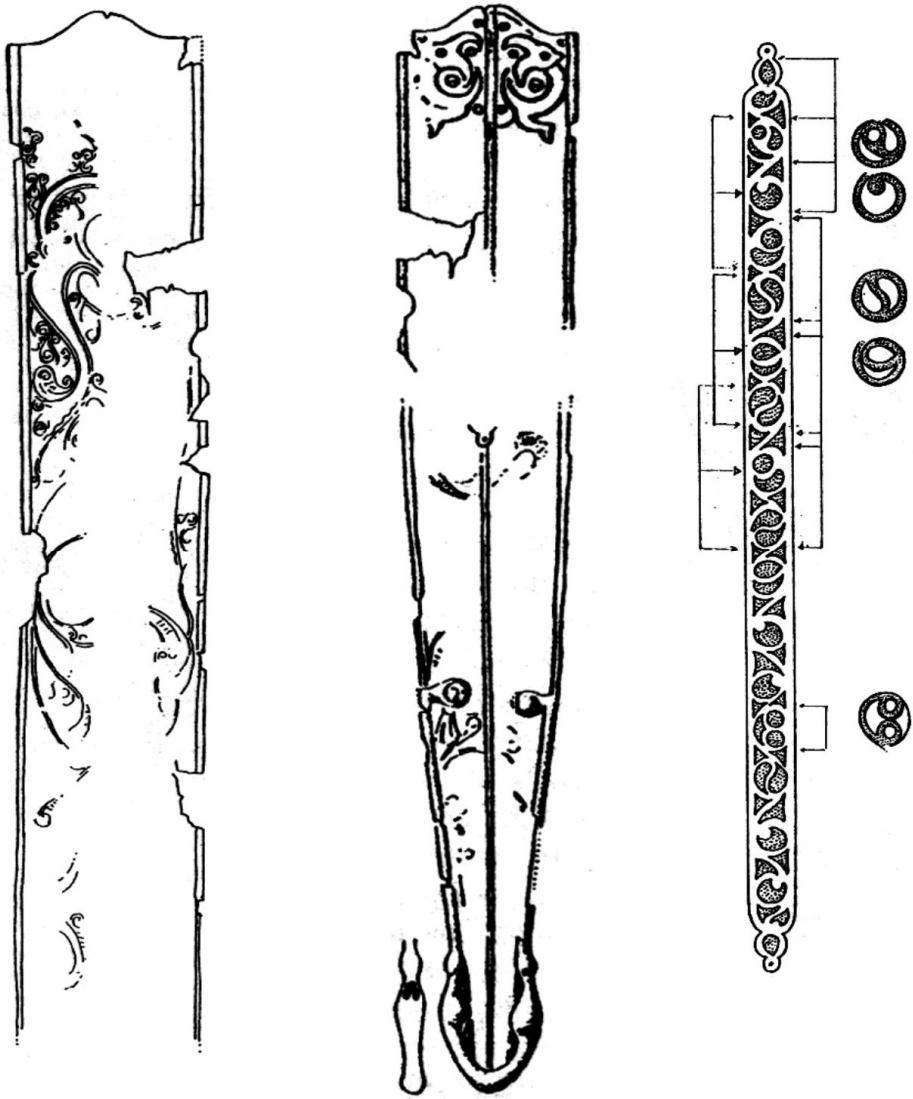

Fig. 3: Cele trei faze succesive de ornamentare a tecii spadei din mormântul nr. 40 de la Pișcolt (după Rapin, Szabó, Vitali 1992). The inventory of the grave no. 40 from Pișcolt (after Némethi 1975).

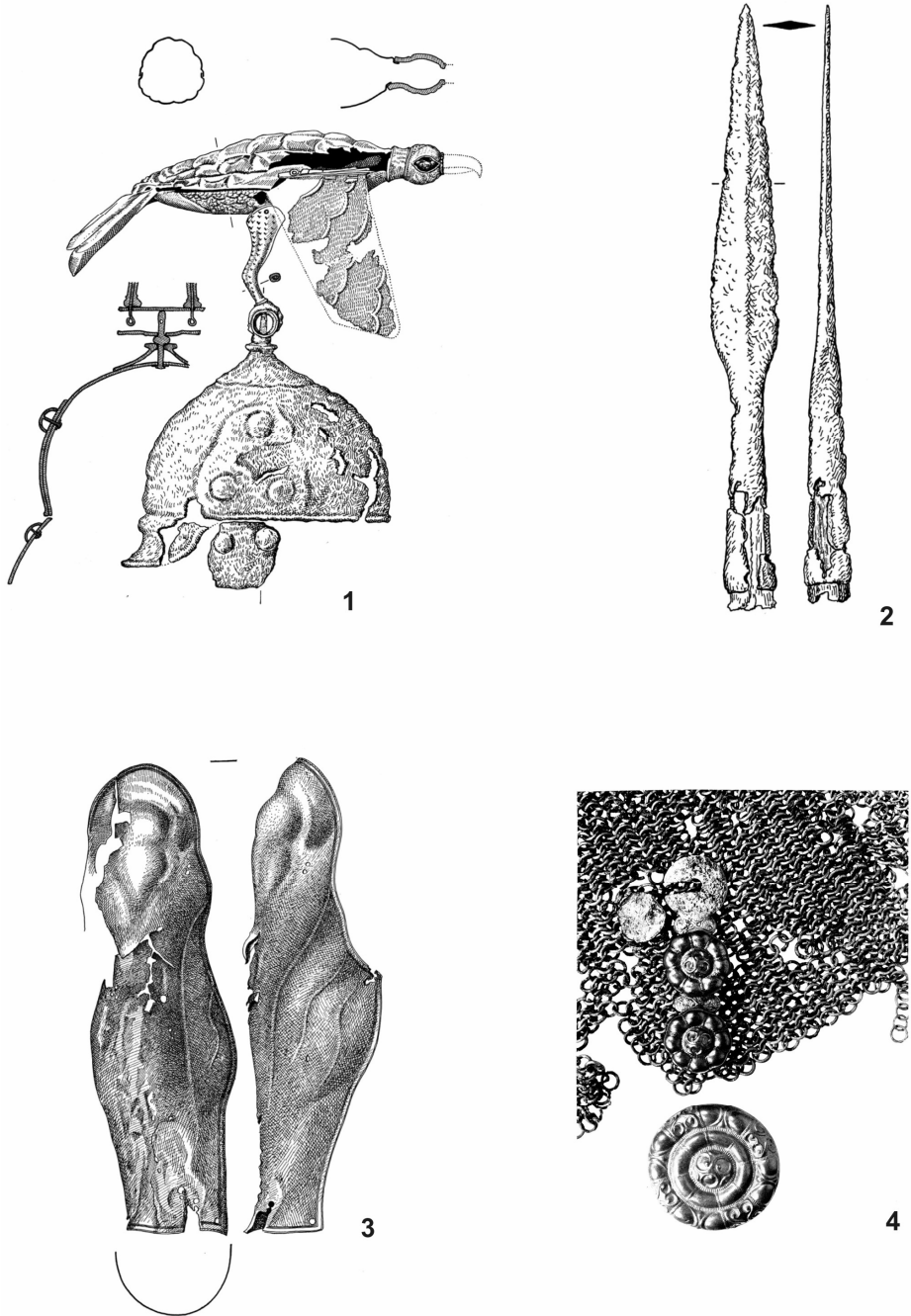

Fig. 4: Inventarul parțial al mormântului cu coif de la Ciumești (după Rusu 1969).
Partial inventory of the grave with helmet from Ciumești (after Rusu 1969).

Piese de armament dacice descoperite la Ardeu (jud Hunedoara)

Ferencz Iosif Vasile

Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva

Cristian Dima

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca

Studierea echipamentului militar dacic oferă noi indicii cu privire la imaginea războinicilor daci și la statutul lor în societatea respectivă. Lucrarea prezintă câteva piese de armament (un *umbo* de scut, o teacă de pumnal curb, un mâner de pumnal, un vârf de lance și două călcâie de lance) descoperite în cetatea dacică de la Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara. Deși puține la număr și cu diferite contexte de descoperire, artefactele prezentate se numără printre principalele componente ale panopliei unui războinic dac.

Termeni-cheie: Dacia preromană, Munții Apuseni, armament dacic, elite războinice.

Key-words: Pre-roman Dacia, Apuseni Mountains, Dacian armament, warlike elites.

A. Amplasarea sitului

Satul Ardeu este amplasat în sud-vestul Transilvaniei (Fig. 1/3), pe malul Văii Ardeului (Fig. 1/2), unul dintre cursurile de apă care formează Bazinul Văii Geoagiului - afluent de dreapta al Mureșului. Zona este încadrată geografic în Munții Metaliferi,¹ iar din punct de vedere administrativ aparține comunei Balșa.

Dealul „Cetățuie” este amplasat pe marginea drumului județean DJ 705, fiind un pinten calcaros, desprins parcă din „Dealul Cornet” („Pleșa Mare”) - una dintre cele mai importante înălțimi din zonă. La nord și vest, „Cetățuia” este despărțită de acesta de Valea Ardeului, care a dăltuit chei spectaculoase, cu pereți abrupti. Poziția îi este favorizată de amplasarea pe drumul cel mai scurt între zona capitalei Regatului Dac și arealul bogat în

¹ Geografia 1987: 474-478; Badea și colab. 2006: 49-51, 54-58; Pop 2006: 190-192.

minereuri aurifere din Munții Apuseni (Fig. 1/1). Culmea dealului și terasele sale, până pe malul Văii Ardeului a fost locuit pe parcursul mai multor perioade istorice,² însă în epoca Regatului Dac a cunoscut cea mai mare dezvoltare.

B. Descoperirile

Piese pe care le prezentăm astăzi provin atât din descoperiri fortuite, cât și din cercetări sistematice sau cu caracter de salvare. Ele au fost scoase la lumină pe parcursul unui interval de timp care depășește trei decenii și ilustrează o mare varietate tipologică de obiecte.

Pe baza informațiilor pe care le cunoaștem în prezent primele piese aparținând categoriei armelor au fost descoperite în contextul lucrărilor premergătoare începerii exploatării industriale a pietrei, în cariera de la Ardeu. Datele culese de noi din mai multe surse (registre de inventar și discuția cu unul dintre cei care au donat piesele ne fac să credem că este foarte probabil ca în acel moment a fost descoperit un depozit de obiecte din metal, care a fost împărțit între descoperitori.³ Unele dintre obiecte nu au putut să fie identificate în depozitul muzeului devean, aflat de mai mult de un deceniu într-un proces de reorganizare, care a presupus mutarea în repetate rânduri a pieselor arheologice.⁴

Anumite piese descoperite cu acel prilej au fost publicate, de diferiți autori, în diverse contexte bibliografice,⁵ însă posibilitatea ca toate acele piese să fi făcut parte dintr-un lot unitar, nu a fost luată în considerare de nici unul dintre ei.

În anul 1973, Larisa Nemoianu, pe atunci arheolog la Muzeul Național de Istorie a României a întreprins un sondaj, la Ardeu.⁶ Unitățile

² Prezentarea descoperirilor din campaniile de cercetări din 2001-2004 la: Pescaru și colab. 2002: 41-43; Ferencz și colab 2003: 40-42; Ferencz și colab. 2004: 43-45; Ferencz și colab. 2005: p. 56-57.

³ Ferencz 2008.

⁴ Imaginea călcâiului de lance pe care o prezentăm, este un desen aflat de noi, în muzeu, alături de alte desene ilustrând piese metalice, într-un plic pe care era inscripționat „Desene Piese Ardeu”. Imaginea celor mai multe dintre ele corespunde descrierii din Registrul Inventar al muzeului. Din acest motiv, am considerat că probabilitatea ca desenele să reprezinte tocmai acele obiecte. Neavând posibilitatea să vedem acele piese, descrierea s-a făcut după desen. În privința dimensiunilor, fiind cont că desenele nu au indicată nici o scară, am preferat să nu facem speculații în legătură cu ele.

⁵ Mărghitan 1976: 17-18, fig 2; Rustoiu 1996, Fig. 54; Gheorghiu 2005: 168, fig 214.

⁶ Nemoianu, Andrițoiu 1975: 181-190.

sale de cercetare au fost amplasate pe culmea dealului „Cetățuie” și pe unele terase aflate la poale. Printre materialele identificate cu acel prilej, se numără și o piesă având aspectul unui călcâi de lance.⁷

Și nu în ultimul rând, prin cercetările preventive organizate de către Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva,⁸ începând din anul 2001, au fost identificate, deasemenea, câteva obiecte care se încadrează în categoria pe care ne-am propus să o prezentăm în lucrarea de față. Este vorba despre un vârf de lance, un fragment din piesa centrală a unui scut (*umbo*), precum și fragmente ale unui (unor?) pumnal(e), sau de teacă de pumnal.

C. Inventarul militar

Pentru a putea oferi o imagine cât mai clară asupra materialelor arheologice pe care dorim să le prezentăm, am ales să prezentăm descrierea fiecărei piese în parte sub forma unui catalog.

1. *Umbo* de scut, MCDR-Deva nr. inv. 40993 (Fig. 2/2). Se păstrează numai un fragment de mici dimensiuni, format din două bucăți, care au fost lipite în timpul procesului de restaurare. Aspectul în momentul descoperirii era acela al unei piese trecută prin foc.⁹ Pe baza elementelor morfologice păstrate și cu ajutorul analogiilor, am putut determina forma și să aproximăm dimensiunile piesei.

Reconstituit grafic, elementul central de scut avea o „talpă”¹⁰ lată de cca 1,5 cm, în care erau practicate orificiile pentru fixare. Acestea probabil că

⁷ Piesele inedite până în prezent mi-au fost puse la dispoziție de către domnul dr. George Trohani, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

⁸ Cercetările la Ardeu s-au desfășurat pe parcursul a patru campanii, de către un colectiv de specialiști de la muzeul de veche, în colaborare cu Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia: Pescaru și colab. 2002: 41-43; Ferencz și colab. 2003: 40-42; Ferencz și colab. 2004: 43-45; Ferencz și colab. 2005: p. 56-57.

⁹ A fost descoperit în campania din anul 2001, în secțiunea denumită SII, trasată la baza dealului Cetățuie. Unitatea de cercetare a fost trasată cu scopul evaluării potențialului sitului în acel sector și a secționat un complex care a furnizat numeroase materiale arheologice. Datorită faptului că investigarea aceluși complex nu a fost încheiată, nu ne putem pronunța în legătură cu natura sa. Cu toate acestea, în stadiul actual al cercetărilor, caracterul funerar pare să fi fost cel mai probabil. Spre această concluzie ne îndreaptă inventarul precum și modul de amenajare, cu analogii în cadrul construcțiilor funerare contemporane, descoperite în sud-vestul Transilvaniei, datând din aceeași perioadă. În ceea ce privește datarea, asocierea pieselor cu valoare cronologică descoperite în același context par să indice o dată situată la sfârșitul secolului I î. Chr., sau, eventual, cel mai târziu la începutul primului secol al erei creștine.

¹⁰ Numită „bordură” de către alți autori: Glodariu, Iaroslavschi 1979, p. 130.

erau în număr de patru, ca la toate piesele de acest tip, cunoscute de noi. Diametrul exterior era de cca 11 cm. Pe talpa descrisă se înălța piesa propriu-zisă, sub formă de con, având la bază un „umăr” puțin înclinat. Înălțimea totală era de cca 5,5 sau poate 6 cm.

2. Teacă de pumnal, MCDR-Deva nr. inv 40599¹¹ (Fig 3/3). Confectionată din fier, s-a păstrat numai un fragment provenind de la partea inferioară a piesei. Are forma unui con ușor turtit, terminat printr-un ornament de formă bitronconică.

3. Plăsea de cuțit, confectionată din os (sau corn), se păstrează fragmentar, în colecțiile MCDR-Deva nr. inv. 40608¹² (Fig. 3/2). Bucata a fost prelucrată dintr-un os mare sau din corn, sub forma unei plăcuțe rotunjită la capăt. Pe fragmentul păstrat se observă prezența a trei orificii pentru nit. Două dintre orificii se găsesc în zona rupturii, putându-se observa câte jumătate din fiecare. Este posibil ca tocmai prezența celor două găuri să fi slăbit rezistența materialului și a determinat ruperea piesei.

Pe una dintre fețe este bogat decorată, prin incizie și poansonare. Motivele sunt reprezentate de trei grupuri de cercuri concentrice (câte două), având un punct în mijloc. Aceste elemente ornamentale sunt unite prin benzi incizate, reprezentate sub forma unor linii „paralele” unite de numeroase linii oblice, dând impresia unor hașuri. Cele două margini sunt și ele ornamentate prin incizii fine. Cea de a doua față, care nu era vizibilă în montura pumnalului este lisă.

4. Vârf de lance, confectionat din fier, se păstrează fragmentar, în colecțiile MCDR-Deva nr. inv. 40950 (Fig. 3/5). Are formă prelungă, de frunză și o nervură mediană plată.¹³ Vârful a fost forfecat, iar tăietura părea să fi fost făcută cu puțin timp în urmă. Lama este pe alocuri îndoită iar tubul de înmănușare este rupt.

5. Călcâi de lance (Fig. 3/4), MCDR-Deva, nr inv. 23387. A fost vândut muzeului de către cetățeanul Părău Nichifor. Are formă conică, prelungă și se păstrează fragmentar.

6. Călcâi de lance (Fig. 3/1) se păstrează la MNIR, în cutia 157, fără nr. de inventar. Confectionat din fier, de formă conică, mult mai scurt decât

¹¹ Piesa a fost descoperită în aceeași secțiune, SII/2001, ca și fragmentul de umbo, în dreptul metrului 4, printre pietrele desprinse din profilul estic, la adâncimea de -0,95 m.

¹² Descoperită, asemenea fragmentelor de umbo și de teacă de sica, în SII/2001(metrul 8, -0,40m).

¹³ Piesa a fost descoperită în timpul campaniei din anul 2002, pe drumul de acces spre carieră.

piesa descrisă anterior. Se păstrează într-o stare de puternică oxidare, nefiind restaurat.¹⁴

D. Analogii și datare

Între elementele cu rol defensiv ale echipamentul războinicilor celei de-a doua epoci a fierului, scutul este cel mai răspândit.¹⁵ Ele erau confecționate din lemn, peste care era fixată piele groasă, însă piesa centrală – *umbo*, este cea care se păstrează, indicând prezența unui scut. Varietatea pieselor de acest fel descoperite în Dacia nu este mare, Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavschi considerau că toate exemplarele cunoscute pot fi încadrate în două variante ale aceluiași tip, indicând, poate, apartenența la scuturi diferite ca formă și dimensiuni¹⁶.

O bună analogie pentru exemplarul descoperit la Ardeu o reprezintă *umbo*-ul descoperit în mormântul 182 al necropolei de la Błonie.¹⁷ Dimensiunile se înscriu între limitele obiectelor de acest fel cunoscute de pe teritoriul Daciei, adică un diametru de 10-12 cm.¹⁸ Dar cea mai apropiată analogie pentru *umbo*-ul de la Ardeu pare să fie exemplarul descoperit la Cugir,¹⁹ cu rezervele datorate singurului desen publicat până în prezent.

Într-un articol în care analizează unele piese de armament descoperite în mediul cultural Przeworsk, cercetătorul polonez Piotr Łuczkiwicz, încadrează exemplarele de *umbo* de felul celui de la Ardeu în categoria numită de el: „arme balcanice”²⁰ și în cadrul ei, *umbo*-urile descoperite în contexte arheologice în sud-estul Europei sunt desemnate ca „Balcanische Schildbuckel”,²¹ în cadrul căroră distinge, asemeni cercetătorilor români, două variante. Umbones de felul celui aflat la Ardeu, descoperite în Dacia intracarpatică au fost încadrate în varianta Błonie,²² caracterizată prin calota de formă conică, cu baza ușor profilată. Intervalul cronologic în care sunt utilizate aceste piese cuprinde perioada Lt C₂, Lt D₁,

¹⁴ A fost descoperit prin cercetările Larisei Nemoianu din anul 1973. Am putut să vedem această piesă, precum și celelalte obiecte provenind de la Ardeu, prin bunăvoința domnului dr. George Trohani, căruia îi mulțumim și pe această cale.

¹⁵ Glodariu Iaroslavschi 1979 : 129.

¹⁶ Glodariu Iaroslavschi 1979 : 130.

¹⁷ Łuczkiwicz 1998: 259, Fig. 8/1.

¹⁸ Glodariu, Iaroslavschi 1979: 130.

¹⁹ Crișan 1993: 117.

²⁰ Łuczkiwicz 1998: 253-267.

²¹ Łuczkiwicz 1998: 259.

²² Łuczkiwicz 1998: 259.

ajungând, în cazul unor descoperiri și în primul secol al erei creștine.²³ În ceea ce privește datarea celui descoperit la Ardeu, credem că cel mai probabil se poate încadra la sfârșitul secolului I î. Chr., sau, poate, în primii ani ai secolului următor.

Cercetătorul polonez remarca faptul că cele mai numeroase piese încadrate în această categorie se grupează pe teritoriul de astăzi al României, precum și în spațiul sloven.²⁴ Pieselor ilustrate de către Piotr Łuczkiwicz li se adaugă alte trei, provenind din sudul Transilvaniei (Fig. 2/1). Privind ansamblul descoperirilor, în acest stadiu al cercetărilor se poate observa că cele mai numeroase exemplare cunoscute provin din spațiul intracarpatic. Exemplarele aflate în zone îndepărtate putând fi puse pe seama mobilității unor războinici,²⁵ poate și ca o consecință a campaniilor vestice ale lui Burebista și nu în ultimul rând, a contactelor culturale.

În privința elementelor componente ale unor lănci care au fost prezentate, menționăm că ele se încadrează între tipurile de astfel de piese specifice armamentului luptătorilor daci. Vârful de lance filiform se înscrie în tipul I, din tipologia stabilită de Ioan Glodariu și Eugen Iaroslavschi, în care sunt încadrate vârfulurile de lance cu nervură mediană plată sau rotunjită și cu tub de înmănușare. Forma este una comună pentru armele de acest fel și a cunoscut o lungă perioadă de utilizare.²⁶ O piesă asemănătoare provine de la Grădiștea Muncelului și se păstrează în colecțiile Muzeului din Cluj-Napoca.²⁷

Călciile de lance descoperite în mediul dacic nu acoperă o mare varietate tipologică. Considerate uneori ca aparținând unor sulițe, ele sunt conice sau piramidale, cu vârful plin, iar dimensiunile variază între 11 și 17 cm lungime, în cazul pieselor bine păstrate.²⁸ Pentru exemplarul achiziționat de muzeul de vean (Fig. 3/4), o bună analogie a fost descoperită la Grădiștea Muncelului.²⁹ Nu cunoaștem în acest moment o piesă identică celei provenind din descoperirile Larisei Nemoianu (Fig. 3/1), dar cunoaștem unele asemănătoare, tot de la Grădiștea Muncelului³⁰.

Pumnalele curbe cu tăiș pe interior sunt apariții frecvente în descoperirile arheologice din aria nord-balcanică, fiind considerată o armă

²³ Łuczkiwicz 1998, p. 259.

²⁴ Łuczkiwicz 1998: 259, vezi harta ilustrată la pagina 263, în Fig 10.

²⁵ Łuczkiwicz 1998: 265.

²⁶ Glodariu, Iaroslavschi 1979: 132-133.

²⁷ Glodariu, Iaroslavschi: 70/6.

²⁸ Glodariu, Iarislavschi 1979: 135.

²⁹ Glodariu, Iarislavschi 1979: Fig. 69/30.

³⁰ Glodariu, Iaroslavschi 1979: Fig 69/28, poate și 29.

specifică tracilor. Ele au fost descrise de autorii din antichitate iar imaginea lor apare în reprezentările artistice.³¹ În ceea ce privește datarea, așa cum este dovedit de contextele arheologice arma a avut o perioadă lungă de utilizare, din secolul al V-lea, fiind întâlnite cu cea mai mare frecvență în descoperiri din secolele II-I î. Chr., ele sunt prezente obișnuite în zona capitalei Regatului Dac, cât și la periferie, în primul secol după Hristos.³²

În numeroase cazuri împreună cu lama pumnalului sunt descoperite și elementele metalice ale tecii. Acestea au în multe cazuri formă conică, aplatizată și ușor curbată și sunt terminate prin butoni semisferici sau bitronconici. În unele cazuri, chiar dacă rar, terminația unor astfel de elemente de teacă este modelată sub forma unor capete de animal, așa cum este cazul exemplarului descoperit la Corcova (jud. Mehedinți).³³

Piesa descoperită la Ardeu (Fig. 3/3) reprezintă un fragment al unui astfel de pumnal. Cea mai probabilă datare, pe care o putem indica, în acest stadiu al cercetărilor, pe baza contextului, este, așa cum am mai afirmat, la sfârșitul secolului I î. Chr. sau la începutul secolului care a urmat. Încadrarea cronologică este susținută prin prezența în același complex a unei paftale din fier placată cu bronz³⁴, precum și fragmentul unei strecurători romane din bronz. Elementul de teacă descoperit în complexul 71 de la Hunedoara – „Grădina Castelului”,³⁵ deși din punct de vedere tipologic este diferit, e posibil să fie contemporan cu cel de la Ardeu.³⁶ În schimb, o bună analogie provine dintr-un lot de obiecte recuperate de pe urma căutărilor de comori, de la Fețele Albe,³⁷ însă în acest caz, lipsa contextului limitează posibilitățile de datare.

Plăseaua (Fig. 3/2) este o piesă unică, până în prezent, în cadrul descoperirilor aparținând epocii Regatului Dac. Cercurile concentrice

³¹ Rustoiu 2002: 57.

³² Rustoiu 2002: 57-58 ; Rustoiu 2007: 67-70.

³³ Rustoiu 2007: 69, 77 fig. 4/1.

³⁴ G. J. Turculeț 2004: 441-443.

³⁵ Sirbu și colab 2007: fig. 1 a-c.

³⁶ Autorii volumului dedicat descoperirilor de la Hunedoara propun o datare în intervalul 150 – 51 î. Chr.: Sirbu și colab. 2007: 196. Cu toate acestea, noi suntem de părere că intervalul cronologic în care se datează complexul de la Hunedoara să fie prelungit cel puțin până la începutul erei creștine și poate, să aibă limită inferioară debutul secolului I î. Chr. Acesta dacă ținem cont că perioada în care au fost utilizate cel mai intens în Dacia a fost tocmai acest interval. Vezi Rustoiu 1996: 121.

³⁷ Exemplarul este aflat în colecțiile MCDR, inv. C53. Vezi Catalogul expoziției Dacii, Deva 2004, fișă întocmită de I. V. Ferencz, p. 94, nr 229. Piesa aparține aceluiași lot din care făceau parte uneltele agricole și cele meșteșugărești publicate de noi în urmă cu câțiva ani: Ferencz 2001: 151-158; Bodó, Ferencz 2002: 145-160.

reprezintă, pe fragmentul păstrat, simbolul care iese în evidență cu pregnanță. Acest element decorativ este prezent și pe alte obiecte dacice confecționate din os, cum este cazul la Hunedoara³⁸. Complexul funerar din inventarul căruia făceau parte aparținea unui războinic cu vârsta de 21-22 de ani, pe care autorii îl datează în intervalul 125-51 î. Chr³⁹. Motivul cercului concentric este în mod frecvent întâlnit pe lama unor pumnale curbe (*sica*)⁴⁰ și chiar a unor săbii cu lama curbată (*falx*)⁴¹, fiind interpretat ca simbol solar⁴².

În legătură cu plăseaua descoperită la Ardeu, credem că este foarte probabil ca ea să fi placat, în antichitate, mânerul unui pumnal. Nu suntem în măsură să precizăm cu certitudine tipul pumnalului astfel utilizat, însă credem că nu este exclus să fi fost vorba despre un pumnal curb (*sica*). Ca argumente pentru a susține presupunerea, este prezența fragmentului de teacă, în același context arheologic, precum și motivele ornamentale prin care a fost decorat obiectul.

E. Considerații finale

Deși în număr destul de mic, și chiar dacă nu provin toate din același complex, piesele de armament descoperite la Ardeu acoperă o gamă tipologică largă. În fapt, au fost descoperite aproape toate armele care compun panoplia standard a echipamentului militar dacic. Așa cum este cunoscută în acest moment, în ultimele două secole ale erei vechi, războinicii daci, și în general cei din aria nord-balcanică erau echipați cu cu spadă lungă și dreaptă, cu lance și scut (Fig. 4/3)⁴³. Garnitura era completată de pumnalul curb, armă care pentru aristocrația dacică poate fi considerată un simbol al statutului social, având și anumite valențe rituale, ori, în orice caz simbolice⁴⁴. Doar în anumite cazuri avem dovezi privind utilizarea unor cămăși de zale și numai în cazuri excepționale coifuri⁴⁵.

Pe parcursul primului secol al erei creștine, se pare că spada dreaptă este înlocuită de sabia curbă cu tăișul pe interior,⁴⁶ de felul celei descoperite

³⁸ Între piesele care compuneau inventarul funerar al defunctului 7 se găsesc și două obiecte confecționate din os, interpretate ca „mâner/tub”, ornamentate cu astfel de cercuri concentrice. Sîrbu și colab. 2007: 25, Fig. 35.

³⁹ Sîrbu și colab. 2007: 24-25.

⁴⁰ Rustoiu 2002: 60; Rustoiu 2007: 70.

⁴¹ Glodariu, Iaroslavschi 1979: 137-138, fig. 71/1.

⁴² Rustoiu 2002: 60; Rustoiu 2007: 70.

⁴³ Rustoiu 2007: 71, fig. 7/2.

⁴⁴ Rustoiu 2002: 60-61; Rustoiu 2007: 71.

⁴⁵ În legătură cu coifurile și platoșele descoperite pe teritoriul Daciei, vezi Rustoiu 1997: 147-151.

⁴⁶ Rustoiu 2007: 72.

la Grădiștea Muncelului⁴⁷. Tot astfel se pare că s-a întâmplat și cu cămașa de zale, care a fost înlocuită, în secolul I d. Chr., cu platoșa din solzi de bronz.⁴⁸

Prezența unor piese de armament și de echipament militar în cadrul materialelor arheologice descoperite într-o fortificație este firească. Din păcate însă, multe provin din descoperiri întâmplătoare, iar altele din contexte aflate în curs de cercetare. Din acest motiv, în această etapă a cercetării, nu putem să formulăm anumite concluzii, cum ar fi estimarea numărului războinicilor prezenți la Ardeu, la un moment dat, sau să urmărim eventualele dovezi arheologice ale creșterii rolului militar al unor indivizi cu statut social inferior (*comati*), potrivit ipotezei recent exprimată de Zoe Petre⁴⁹. Cu toate acestea, prezența unui membru al aristocrației dacice, care a trăit la sfârșitul secolului I î. Chr. și/sau la începutul veacului ce a urmat, pare să reprezinte o certitudine.

Deși insuficient cunoscută, „imaginea publică” a aristocrației dacice a constituit, totuși, de-a lungul timpului un subiect care a menținut interesul istoricilor și bineînțeles că a condus la polemici pe marginea teoriilor enunțate.⁵⁰ În stadiul actual al cunoașterii este necesar să fie formulate o serie de principii teoretice, în acord cu curente istoriografice contemporane, pe baza cărora să poată să fie interpretate descoperirile arheologice⁵¹. Pentru aceasta sunt necesare dezbateri care pot să se desfășoare pe parcursul mai multor ani. Până la finalizarea lor, putem să remarcăm că cei mai mulți dintre cercetătorii care au studiat civilizația dacică au subliniat caracterul deopotrivă militar și sacerdotal al nobilimii dacice⁵².

În ceea ce privește armamentul specific perioadei, inventarul funerar al unor războinici, atunci când astfel de complexe au fost descoperite este semnificativ pentru reconstituirea echipamentului standard. Studiile apărute în ultimii ani au arătat că atât în tumulii din Dacia, cât și în complexele funerare descoperite în sud-vestul Transilvaniei, Oltenia, precum și din Muntenia și sudul Moldovei se asociază frecvent săbiile lungi de tip celtic, vârfurile de lance, pumnalele curbe, elementele de scut și piesele de harnașament (în special zăbale). Doar în cazuri mai rare apar cămășile de zale și coifurile.⁵³ Toate acestea probează existența unei

⁴⁷ Glodariu, Iaroslavschi 1979: 137-138, fig. 70/1.

⁴⁸ Rustoiu 1997: 150-151, cu bibliografia.

⁴⁹ Petre 2004: 255-261.

⁵⁰ O analiză recentă a istoriografiei cu privire la acest subiect, la Florea 2006: 1-11.

⁵¹ Florea 2006: 9.

⁵² Florea 2006: 4.

⁵³ Rustoiu, Sîrbu, Ferencz 2001-2001: 116.

aristocrații militare și ilustrează o perioadă marcată de numeroase campanii militare, dintre care unele au reținut atenția istoricilor din antichitate.

Dacian weapons discovered at Ardeu (Hunedoara county)

- Abstract -

A. Emplacement of the site

Ardeu village is located in South-Western Transylvania (Fig. 1/3), on the Ardeu Valley (Fig. 1/2). From a geographical point of view, the area belongs to the Metaliferi Mountains – a small group in the Southern part of the Romanian Western Carpathians.

The “Cetățuie” Hill is placed right near the road named DJ 705, with a good position on the shortest way from the Dacian Kingdom’s capital (Fig. 1/1) area to the region rich in golden minerals in the Apuseni Mountains (Romanian Western Carpathians).

The hill was inhabited during several historical periods.

B. The discoveries

This ancient pieces that we intent to present in this paper were found fortunately, but also through archaeological investigations.

C. The weapons

1. Iron shield boss - MCDR-Deva nr. inv. 40993 (Fig. 2/2), fragmentary.
2. Iron curved-dagger scabbard - MCDR-Deva nr. inv 40599 (Fig. 3/3), fragmentary.
3. Bone dagger handle - MCDR-Deva nr. inv. 40608 (Fig. 3/2), fragmentary.
4. Iron lance-head - MCDR-Deva nr. inv. 40950 (Fig. 3/5), fragmentary.
5. Iron lance-butt - MCDR-Deva, nr inv. 23387 (Fig. 3/4), fragmentary.
6. Iron lance-butt - MNIR, box 157, without inventory number (Fig. 3/1).

D. Analogies and chronology

Three of the pieces which we present here (Fig. 2/2-3, Fig. 3/2) were discovered in the same complex, partially investigated, but very probably dated at the end of the 1st century B.C. or, at the beginning of the 1st century A.D. The other objects are dated, based on the analogies, during the 1st century B.C. - 1st century A.D.

Except the bone dagger handle, all the pieces are well-known in Dacian fortifications, funerary contexts and, sometimes, in settlements. Although the dagger handle is an unique discovery in regards to its shape, there are other kinds of bone handles known from the same area, with similar ornamentation.

E. *Final Considerations*

Although in a small number and even if only some of them have belonged to the same archaeological complex, the weapons discovered at Ardeu cover a large typology. In fact, almost all the weapons of the Dacian warrior's panoply are represented in this case (Fig. 4/3).

Abrevieri bibliografice

- Badea și colab.1996: L. Badea, M. Buza, Gh. Niculescu, M. Sandu, W. Schreiber, M. Șerban, A. Kadar, *Unitățile de relief ale României II Munții Apuseni și Podișul Transilvaniei* (București, 1996).
- Bodó, Ferencz 2002: C. Bodó, I. V. Ferencz, „Unelte meșteșugărești descoperite în așezarea de la Fețele Albe”, în *Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice* (Cluj-Napoca, 2002): 145-160.
- Crișan 1993: I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor*, vol. I (București, 1993).
- Ferencz 2001: I. V. Ferencz, „Câteva unelte agricole descoperite în zona Grădiștii Muncelului”, în *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Bibliotheca Musei Napocensis - XX (Cluj-Napoca, 2001): 151-158.
- Ferencz 2008: I. V. Ferencz, „Un depozit de obiecte dacice redescoperit”, la *Workshop-ul româno-sârb pentru transferul de know-how privind turismul eco și etno-cultural în circuitul turistic european*, Drobeta Turnu Severin, 2-3 octombrie 2008.

- Florea 2006: G. Florea, "The public image of the Dacian Aristocracy", *StudiaUBB, Historia*, 51, 1 (2006): 1-11.
- Geografia 1987: ****Geografia României. Vol. III. Carpații românești și depresiunea Transilvaniei* (București, 1987).
- Gheorghiu 2005: G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul secolului II a. Ch. – începutul secolului II p. Ch)* (Cluj-Napoca, 2005).
- Glodariu, Iaroslavschi 1979: I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I e.n.)* (Cluj Napoca, 1979).
- Łuczkiwicz 1998: P. Łuczkiwicz, „Zu ausgewählten Balkanischen Waffen der Spätlatènezeitlichen Przeworsk-Kultur in Polen“, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 28 (1998): 253-265.
- Mărghitan 1976: L. Mărghitan, *Tezaure de argint dacice* (București, 1976).
- Nemoianu, Andrițoiu 1976: L. Nemoianu, I. Andrițoiu, „Sondajul arheologic de la Ardeu, com. Balșa, jud. Hunedoara“, *Cercetări arheologice*, 1 (1976): 181-190.
- Petre 2004: Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți* (București, 2004)
- Pop 2006: G. Pop, *Carpații și Subcarpații României* (Cluj-Napoca, 2006)
- Rustoiu 1996: A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec II î. Chr. – sec. I d. Chr.) Tehnici, ateliere și produse de bronz*, București 1996.
- Rustoiu 2007: A. Rustoiu, "Thracian SICA and Dacian Falx. The history of a 'national' weapon", în *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata* (S. Nemeti, Fl. Fodorean, E. Nemeth, S. Cocsis, I. Nemeti, M. Pislaru eds.) (Cluj-Napoca, 2007): 67-82.

Rustoiu, Sîrbu,

Ferencz 2001-2002:

A. Rustoiu, V. Sîrbu, I.V. Ferencz, „Mormântul tumular dacic de la Călan (jud. Hunedoara)“, în *Sargetia*, XXX (2001-2002) : 111-127.

Turculeț 2004:

G. J. Turculeț, „Restaurarea unei paftale de bronz“, în *ActaMP* 26 (2004):441-443.

Fig 1: Amplasarea sitului arheologic. 1. Poziția în raport cu principalele cetăți dacice din zona Sarmizegetusei; 2. Detaliu al Bazinului superior al Văii Geoagiului; Poziția satului Ardeu în raport cu principalele localități din sud-vestul Transilvaniei. The emplacement of the site. 1. The position of the site comparatively to the main fortresses from the Sarmizegetusa Regia area; 2. Superior Basin of the Geoagiu Valley; 3. The emplacement of Ardeu village in South-Western Transylvania.

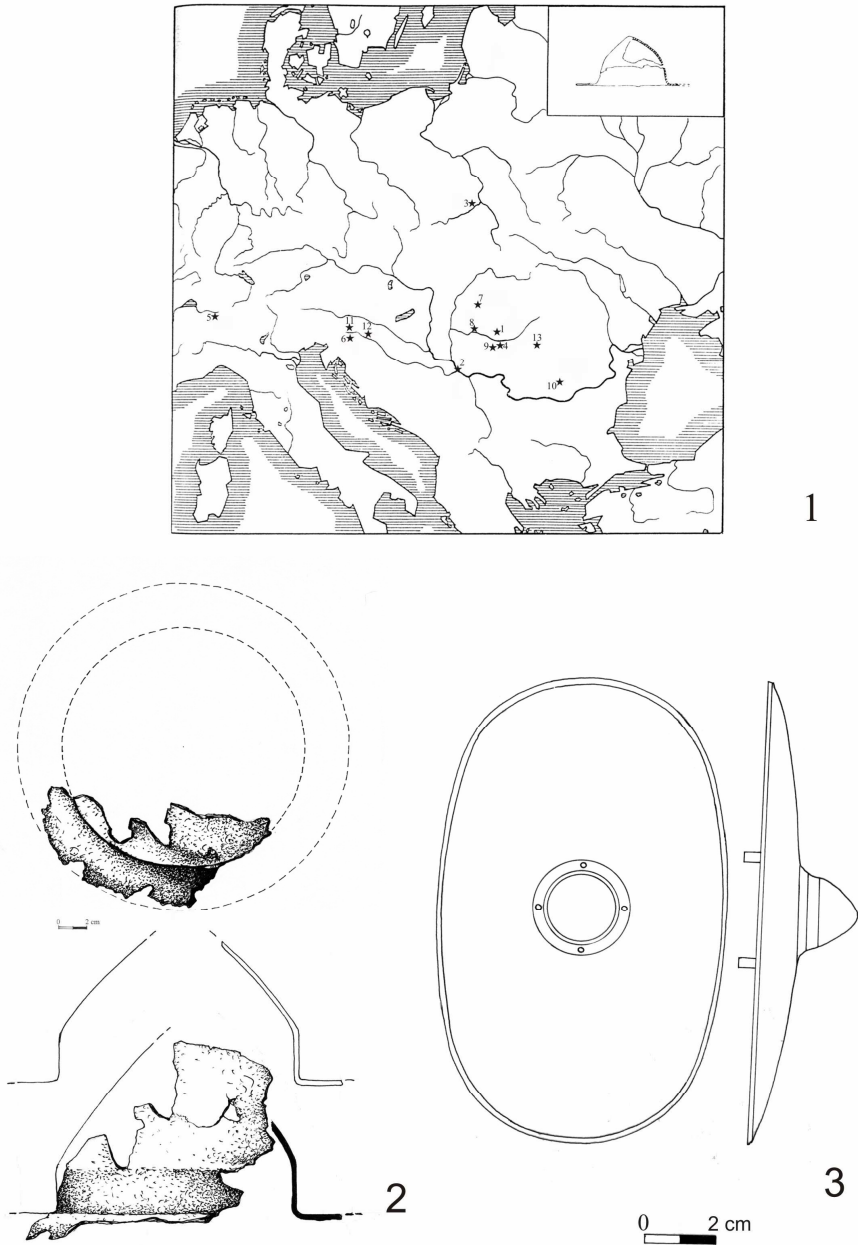

Fig 2: 1. Distribuția elementelor centrale de scut aparținând „variantei Błonie”; 2. *Umbo* de scut descoperit la Ardeu; 3. Propunere de reconstituire a scutului de la Ardeu. 1. Distributions of bosses belonging to „Błonie” variant; 2. The boss discovered at Ardeu; 3. Suggestion of reconstruction of the shield from Ardeu.

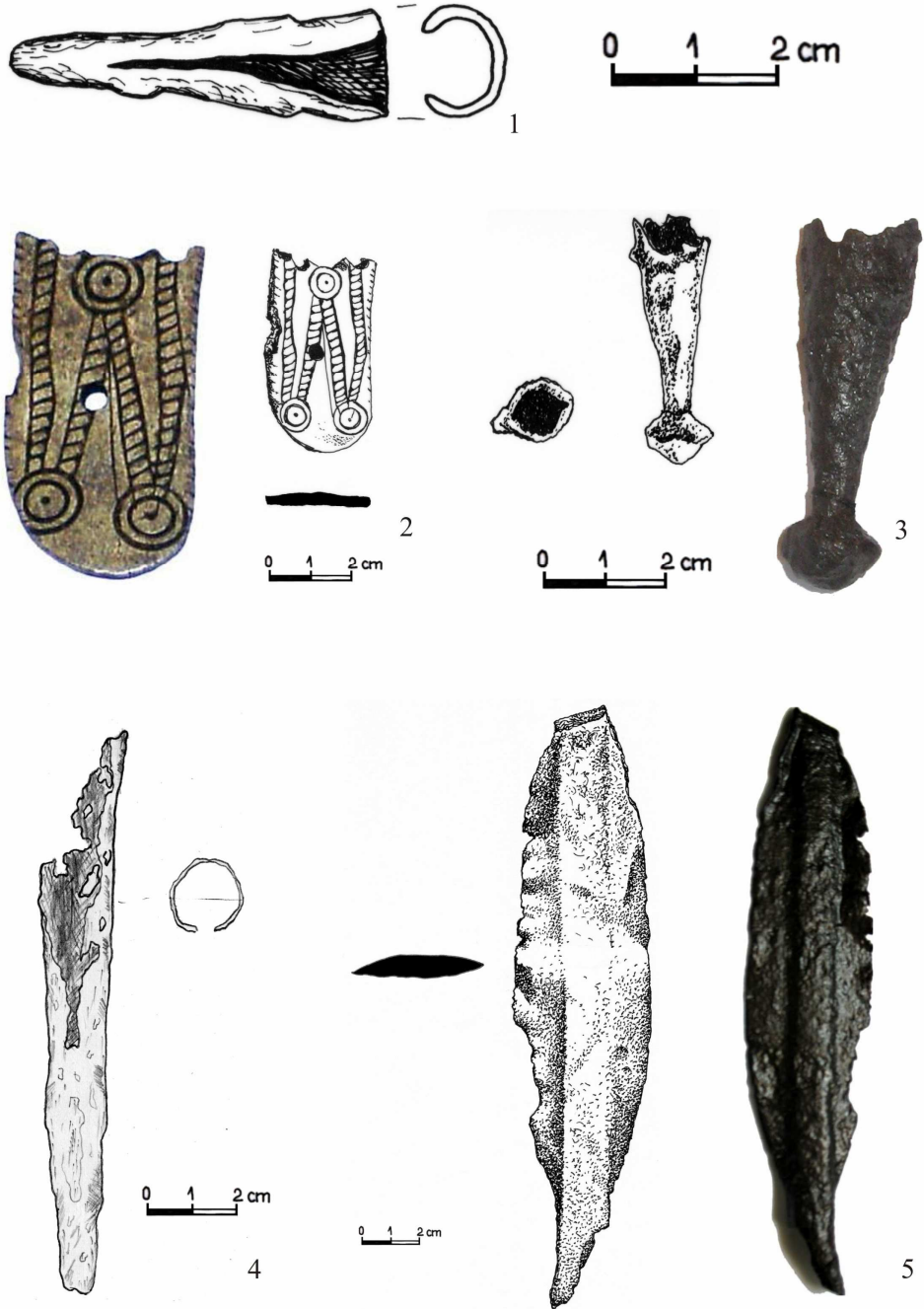

Fig 3: 1. Călcâi de lance din fier; 2. Plăsea de cuțit din os, 3. Teacă de pumnal curb (*sica*) din fier; 4. Călcâi de lance din fier; 5. Vârf de lance din fier. 1. Iron lance-butt; 2. Bone dagger handle, 3. Iron curved-dagger scabbard (*sica*); 4. Iron lance-butt; 5. Iron lance-head.

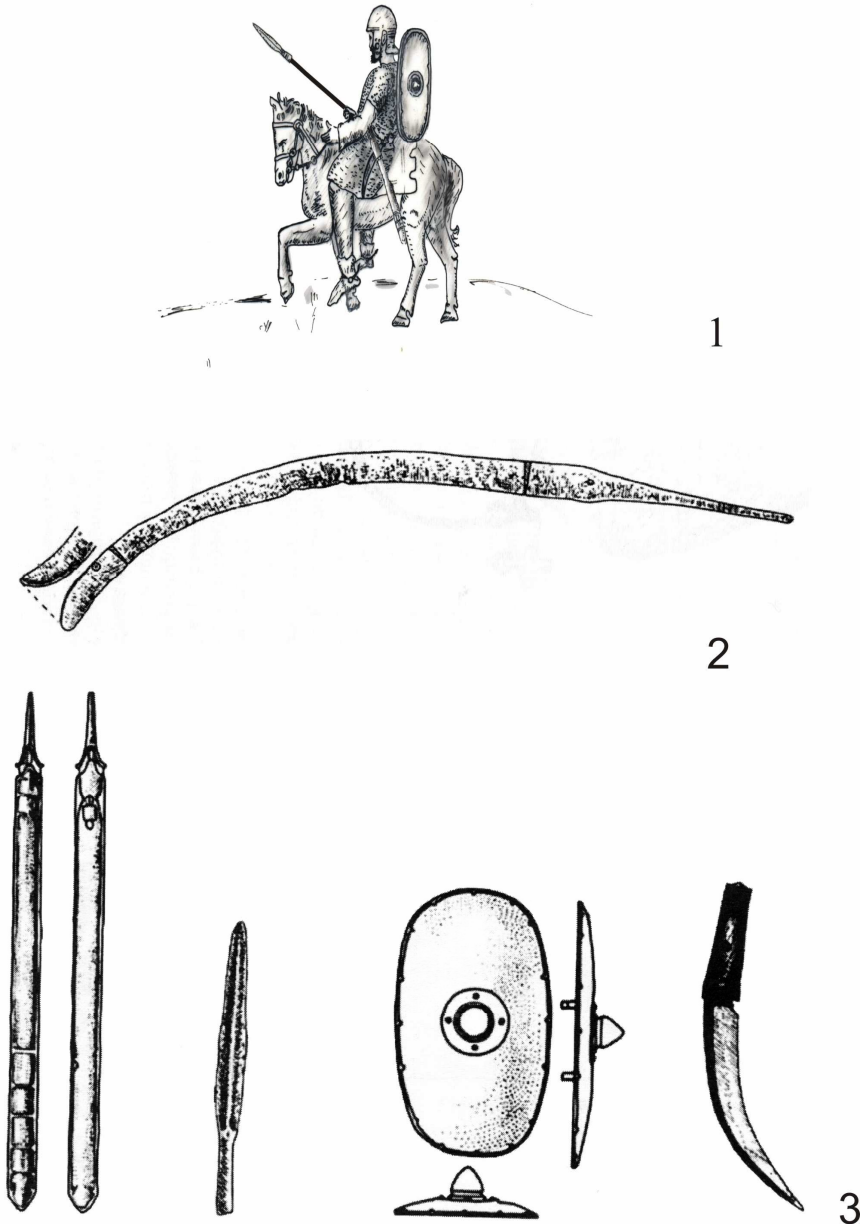

Fig 4: 1. Imaginea unui călăreț dac, în secolul I î. Chr. (desen: Daniela Buzea); 2. *Falx* dacic descoperit la Grădiștea Muncelului (după A. Rustoiu); 3. Panoplia standard a războinicilor daci în secolul I î. Chr. (după A. Rustoiu). 1. Image of a Dacian warrior in the 1st century B.C. (drawing by: Daniela Buzea); 2. Dacian *Falx* discovered at Grădiștea Muncelului (after A. Rustoiu); 3. Standard panoply of a Dacian Warrior in the 1st century B.C. (after A. Rustoiu).

Cuțite de luptă dacice descoperite în nord-vestul României

Horea Pop

Muzeul Județean de istorie și Artă Zalău

Cătălin Borangic

Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia, student anul III

Cuțitele curbe sunt piese adesea asociate inventarului arheologic comun, funcționalitatea lor fiind diversă. Cu toate acestea, ele puteau fi folosite și în luptă; această presupunere este întărită de prezența lor în descoperiri cu caracter funerar ca substitute ale pumnalelor curbe, precum și de existența canalului pentru scurgerea sângelui pe lama acestor cuțite. Cele trei piese descoperite în jud. Sălaj, precum și contextele descoperirii lor, reprezintă noi contribuții la problematica în discuție.

Termeni-cheie: Nord-Vestul României, armament dacic, cuțit de luptă, funcționalitate.

Key-words: North-Western Romania, Dacian armament, fighting knife, functionality.

Descoperirea unor cuțite curbe în județul Sălaj, în diferite contexte arheologice, oferă ocazia de a propune stabilirea unor repere privind rolul acestui tip de artefact în cadrul fenomenului militar și religios din cadrul Daciei preromane.

Considerate frecvent piese de inventar comun, cuțitele au fost tratate periferic în cadrul cercetărilor arheologice, fiind foarte rar discutate în detaliu, în condițiile în care se constată o prezență vizibilă a cuțitelor curbe încă de la începutul Hallstatt-ului, în arealul geografic dacic, în diferite contexte arheologice, apariția lor, în forma curbată cu un singur tăiș, fiind pusă în legătură cu pătrunderea sciților¹, îndeosebi pentru zona centrală a Transilvaniei.

Dualitatea armă-unealtă, foarte veche în cazul cuțitelor, face necesară o scurtă analiză funcțională pentru a putea delimita cât mai clar cu putință locul ocupat de aceste piese în uzul militar sau practic. Astfel, în

¹ Vasilev 1972: 44.

cea ce privește cuțitele curbe în spațiul dac, trebuie delimitată semnificația termenului de cuțit și văzut în ce măsură poate fi identificată o latură marțială a utilizării sale. Demersul este necesar pentru a putea distinge, din numărul mare de astfel de artefacte descoperite², pe acelea care ar fi putut să aibe vreo funcționalitate militară sau religioasă și care, prin natura lor, se deosebesc funcțional de uneltele cu uz practic.

Cuțitul desemnează un instrument tăios, format dintr-o lamă metalică și dintr-un mâner cu dimensiuni în general mici. Pentru așa-zisele *cuțite de luptă*, dimensiunile par să se situeze undeva între 15-25 cm, cele care depășesc această lungime putând fi considerate pumnale. Singură, dimensiunea, nu poate fi o constantă care să delimiteze fără echivoc destinația militară a unor astfel de piese, ci ea trebuie pusă în relație cu contextul arheologic, poate identifica utilizarea cuțitului dacă nu în uzul strict militar, cel puțin în dotarea unor războinici.

Utilitatea unei astfel de arme în arsenalul unui luptător rezidă nu atât din calitățile tehnice pe care un cuțit le putea avea în acțiunile combative, modeste dacă ținem seama de dimensiunile mici comparativ cu celelalte arme tăioase, ci din aria largă de utilizări practice pe care le putea avea. Fără a neglija eventuala lor folosire în luptă, ca arme secundare, caracteristicile cuțitelor le recomandă mai degrabă pentru uzul în cadrul vieții cotidiene dusă de războinici, fie că vorbim de procurarea și pregătirea hranei, fie de diverse activități care necesitau acțiuni de tăiere/cioplire sau chiar la vânatoare. Aceste posibilități de utilizare, deloc improbabile, fac din cuțite nu numai un accesoriu deosebit de util, ci și unul a cărui eficacitate o putem doar intui, folosindu-ne de modele teoretice. Aparenta banalizare a acestora trebuie privită dintr-un unghi aparte, dacă ținem seama de faptul că multe din ele aveau șanțuri de scurgere a sângelui sau incizii pe lamă, cu nimic mai prejos, ca și complexitate, ca cele de pe lamele pumnalelor de tip *sica*. Aceste caracteristici pot construi ipoteza conform căreia cuțitele erau utilizate și în unele aspecte legate de cult și sacrificii, dar poate fi luată în calcul și o probabilă personalizare a lor. În unele cazuri cuțitele par să înlocuiască sau să suplinească pumnalele, fiind prezente în depuneri funerare, fie sigure, fie în asociere cu vârfuri de lănci³.

Restrângând aria pieselor ce pot fi considerate arme, putem creiona o anume standardizare a formei, care este una robustă, cu un profil

² Astfel, la Buridava (azi cartierul Ocnița, orașul Ocnele Mari, jud. Vâlcea) s-au descoperit peste 100 de cuțite, majoritatea curbate; vezi Berciu 1981: 37. O situație aproape similară regăsim la Piatra Craivii; vezi Berciu, Popa, Daicoviciu 1965: 115-163.

³ Irimia 1968: 331-332.

triunghiular, lama scurtă și lată, cu o limbă de mâner de asemenea triunghiulară. Plăselele nu s-au păstrat în nici unul din cazurile cercetate, ceea ce obligă la concluzia că erau realizate din materiale perisabile, cel mai probabil lemn, dar și os sau corn, iar prinderea se făcea cu nituri de metal.

Prezența acestor arme în morminte de luptători poate fi surprinsă începând cu secolul VIII a. Chr., imediat după cristalizarea etnosului trac, în mormintele descoperite la Balta Verde și Gogoșu⁴. Păstrate fragmentar, arcuite mai mult sau mai puțin, ele au fost plasate, cu o oarecare rezervă, în rândul uneltelor. Inventarul funerar specific, compus din săbii, pumnale, vârfuri de lance și săgeți, arată însă că e puțin probabil să fi fost simple unelte depuse în mormântul unui luptător.

Cuțitul cu alură robustă apare în mormintele de incinerare ale necropolei de la Ferigile⁵, unde s-au descoperit mai multe astfel de piese (Fig. 1/1).

O tehnică mai elaborată în producerea acestor cuțite apare odată cu pătrunderea, la nord de Dunăre, a unor grupuri de războinici sudici aparținând grupului Padea-Panagjurski Kolonii⁶, așa cum este cazul mormântului descoperit la Ajmana (Serbia), considerat de factură scordiscă, dar care prezintă elemente comune cu inventarul funerar specific grupului Padea⁷. Cuțitul descoperit în acest context, realizat din fier, prezintă pe lamă un șanț de scurgere a sângelui, un rând de poansoane triunghiulare alternante și un semn în formă de asterisc, probabil un simbol solar (Fig. 1/2). Astfel de decoruri se întâlnesc mai rar pe cuțite, dar ele diferențiază cuțitele folosite de luptători de cele comune. Un alt exemplu provine din județul Hunedoara, din punctul „Grădina Castelului – Platou”, și a făcut parte din inventarul unui mormânt de incinerare (Fig. 1/3)⁸, la fel ca și cele de la Poiana-Tecuci.⁹ Dispersia pieselor pe întreg arealul dacic poate fi invocată ca argument pentru o omogenitate a formei, și implicit a funcționalității și utilizării cuțitelor, instrumente cu o largă utilitate în fond.

Acestor analogii le corespund, din punct de vedere morfologic, și trei cuțite descoperite în județul Sălaj, primul ieșind la iveală cu ocazia săpăturilor de salvare efectuate în anul 1984 pe dealul Măgura Moigradului.¹⁰ Piesa, ajunsă în patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și

⁴ Berciu, Comșa 1956: 207, 394, fig. 153.

⁵ Vulpe 1959: 364, fig. 6/5; Vulpe 1967: 62, pl. XVII-XVIII.

⁶ Rustoiu 2002: 13.

⁷ Stalio 1986: 33, fig. 40.

⁸ Sirbu și colab. 2007: 24, fig. 35/8.

⁹ Vulpe 1950: 204, fig. 23/11/12.

¹⁰ Matei 1986: 126-128.

Artă din Zalău (nr. inv. C.C. 623/1984), se încadrează tipologic în categoria cuțitelor robuste, are lungimea totală de 21 cm, o curbură elegantă și mânerul rupt în vechime. Descoperit în caseta 5/1984, între gropi rituale (?), datarea propusă cuprinde secolele I a. Chr. - I p. Chr. (Fig. 2/1 a/b).

Săpăturile din anul 2002 au surprins numeroase elemente antropice neolitice, dacice și medievale. Într-una din gropile de epocă dacică (S1/2002), cu un probabil caracter ritualic, a fost descoperit un cuțit curbat cu lungimea de 21 cm¹¹ (Fig. 2/2 a/b). Piesa, aflată tot în evidențele muzeului sălăjean (nr. inv. C.C. 3404/2004) are o lamă cu o curbură mai puțin accentuată și a fost descoperită împreună cu un vârf de metal, probabil de suliță. Secolul I a. Chr. este nivelul cronologic în care se încadrează acest cuțit.

Un al treilea cuțit, cel mai interesant din punct de vedere morfologic, provine de la Șimleu-*Observator* și a fost descoperit într-o locuință datată în secolul I a. Chr., cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 2002¹². Păstrat în același muzeu cu numărul de inventar C.C. 238/2004, el este mai robust decât precedentele, având lungimea lamei de 23 cm, iar lățimea de 6 cm. Cuțitul are incizat pe lamă un șanț de scurgere a sângelui puternic profilat, caracteristici ce îl apropie de pumnale (Fig. 2/3).

Asocierea dintre aceste cuțite cu gropile rituale, prezența șanțului de scurgere a sângelui, analogiile cu piese similare descoperite în contexte funerare, cum este cazul celor de la Ferigile, Ajmana sau Hunedoara, întăresc ipoteza conform căreia aceste cuțite erau mai mult decât simple unelte domestice, dualitatea armă-unealtă fiind înlocuită cu o dualitate armă-instrument de cult.

Cele trei piese completează repertoriul de cuțite descoperite în Dacia preromană și, în același timp, contribuie la identificarea rolului pe care l-au avut în arealul nord-dunărean, atât ca elemente de echipament militar, cât și ca instrumente de sacrificiu.

Dacian Fighting-Knives Discovered in North-Western Romania - Abstract -

Frequently considered as common pieces of inventory, curved knives were marginally treated within the framework of archaeological researches, being rarely discussed in detail. They were very probably used in battles, but also in the warriors' daily life, whether we are talking about the obtaining and

¹¹ Matei, Pop 2003: 139.

¹² Pop 2002: 122-123.

preparing of food, or hunting and other practical activities. In some cases, curved knives seem to replace or to compensate daggers, being present in funeral contexts, either alone or along with spear heads. The association between these knives and graves and funeral inventories, the presence of the blood channel, strengthens the assumption that these knives were more than simple domestic tools, the duality weapon-tool being replaced with the duality weapon-worship instrument.

The three pieces from Sălaj County complete the repertory in Dacia before the Roman conquest and, in the same time, contribute to the identification of the role they had in the North Danube area, as elements of the military equipment and also as worship instruments.

Abrevieri bibliografice

- Berciu 1981: Dumitru Berciu, *Buridava dacică* (București, 1981).
- Berciu, Popa, Daicoviciu 1965: Ion Berciu, Alexandru Popa, Hadrian Daicoviciu, „La forteresse dace de Piatra Craivii (Transylvanie, Roumanie)”, *Celticum*, 12 (1965): 115-163.
- Berciu, Comșa 1956: Dumitru Berciu, Eugen Comșa, „Săpăturile de la Balta Verde și Gogoșu”, *MCA*, II (1956): 251-491.
- Irimia 1968: Mihai Irimia, „Cimitirele de incinerare geto-dacice de la Bugeac-Ostrov”, *Pontica*, I (1968): 193-234.
- Matei 1986: Alexandru V. Matei, „Așezarea dacică fortificată de pe Măgura Moigradului”, *AMP*, X (1986): 126-128.
- Matei, Pop 2003: Alexandru V. Matei, Horea Pop, „Șantierul arheologic Porolissum Măgura Moigradului (jud. Sălaj). Campania 2002”, *Silvania*, s. n., II, 3-4 (7-8) (2003): 138-140.

- Pop 2002: Horia Pop, „Șantierul arheologic Șimleul Silvaniei „Observator””, *Silvania*, s. n., I, 4 (2002): 122-123.
- Rustoiu 2002: Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană* (Cluj-Napoca, 2002).
- Sîrbu și colab. 2007: Valeriu Sîrbu, Sabin Adrian Luca, Cristian Roman, Silviu Purece, Dragoș Diaconescu, Nicolae Cerișer, *Vestigiile dacice de la Hunedoara* (Sibiu, 2007).
- Stalio 1986: Blaženka Stalio, „La site préhistorique Ajmana á Mala Vrbica”, în *Đjerdapske Sveckce/Cahiers des Portes de Fer*, III (1986): 27-50.
- Vulpe 1959: Alexandru Vulpe, „Cimitir de primă Epocă a fierului la Ferigele”, *MCA*, V (1959): 363-371.
- Vulpe 1967: Alexandru Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile* (București, 1967).
- Vulpe 1950: Radu Vulpe și colab., „Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci în 1950”, *SCIV*, II (1951): 177-216.
- Vasiliev 1972: Valentin Vasiliev, „Necropola scitică de la Blaj. Legăturile inventarului și ritului funerar cu necropolele scitice de la nordul Mării Negre”, *Apulum*, X (1972): 19-64.

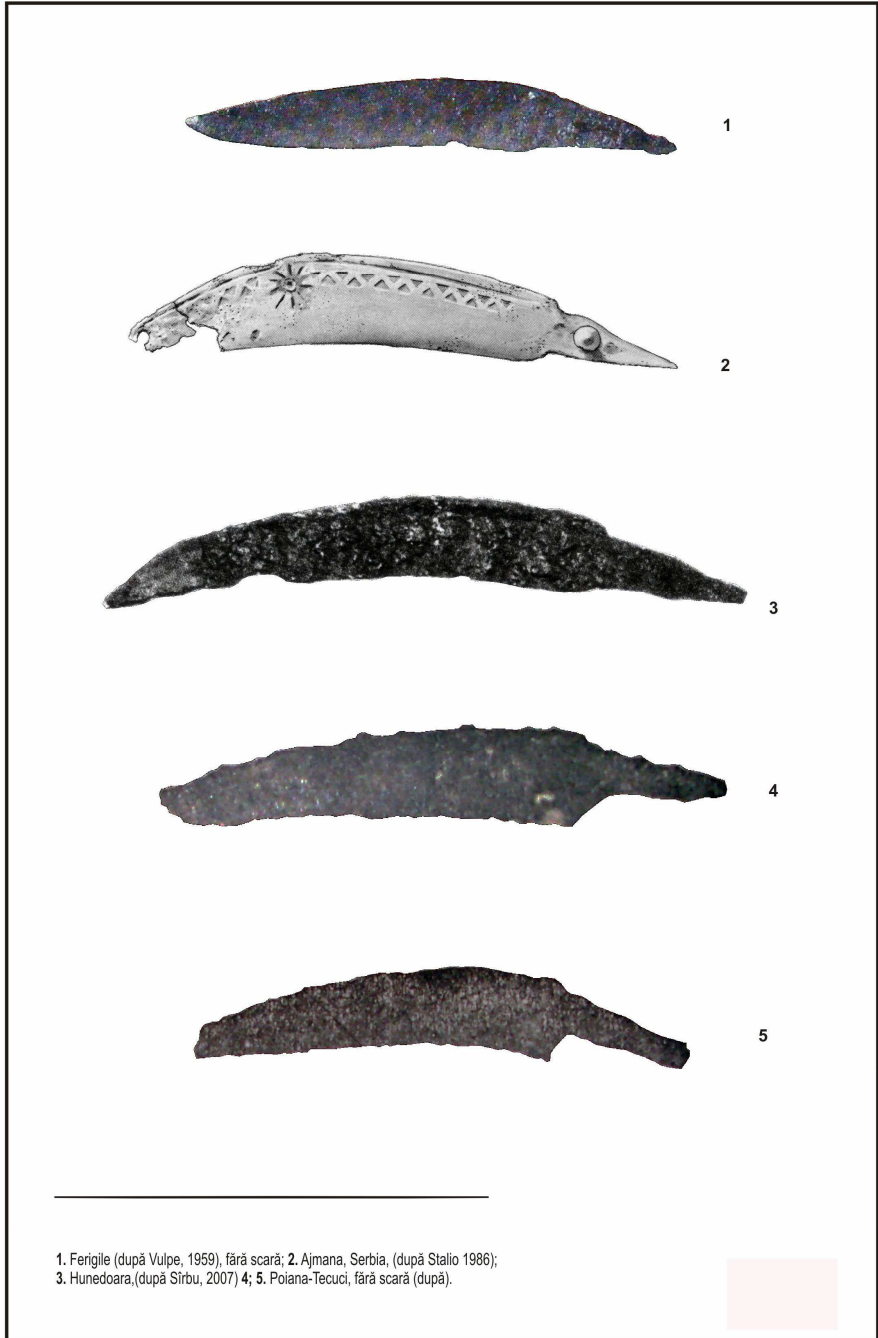

Fig. 1.

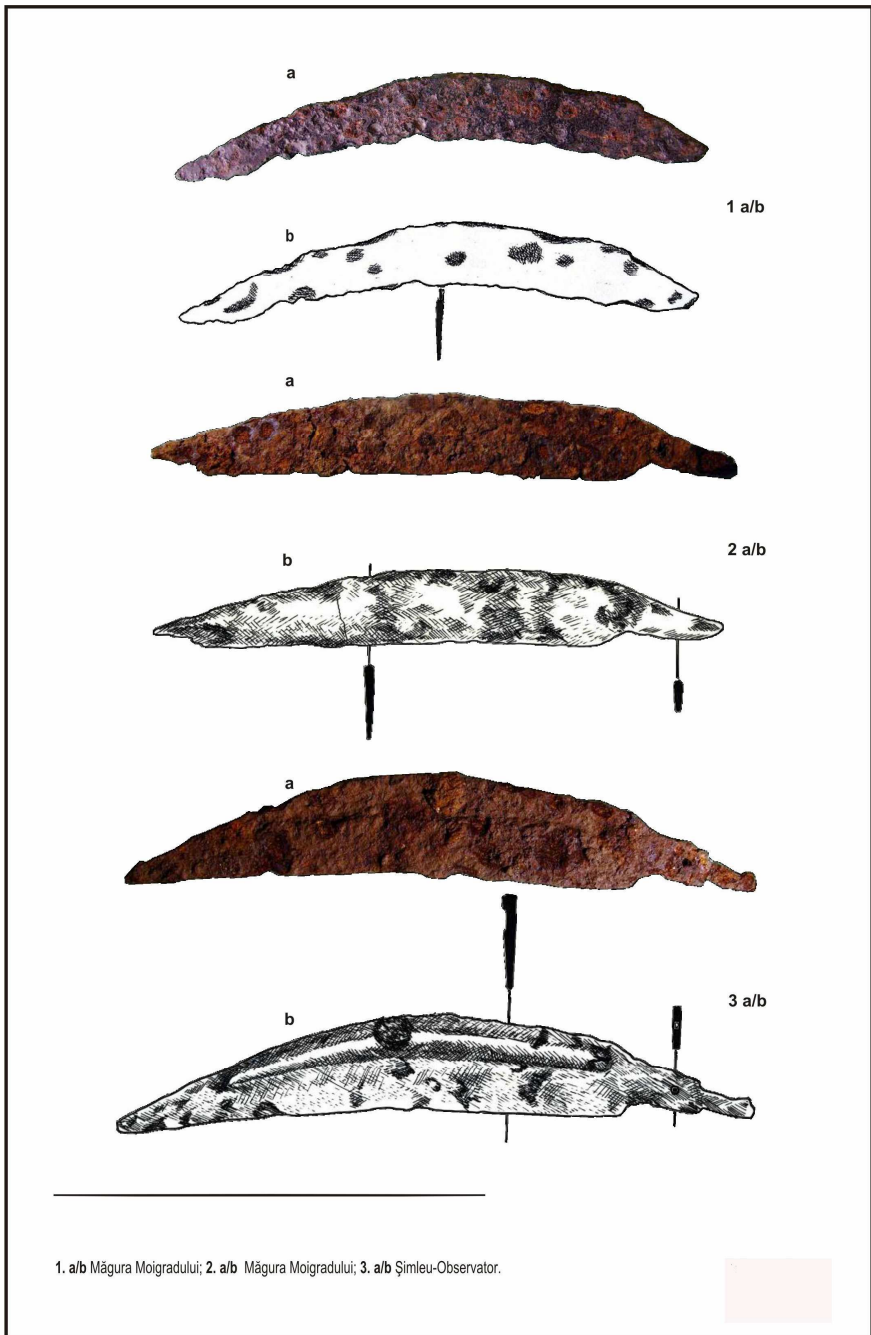

Fig. 2.

Tipuri de catarama și elemente de centuri din cetatea și așezarea dacică de la Craiva „Piatra Craivii” (jud. Alba)

Cristinel Plantos

RMGC, Departamentul de Patrimoniu

Materialul arheologic recoltat din cetatea dacică de la „Piatra Craivii” este deosebit de bogat și de diversificat, pe lângă artefactele produse local fiind descoperite și piese de import. Între acestea din urmă se numără și piese de vestimentație produse în atelierele greco-romane, dar și celtice și germane. Aceste artefacte erau utilizate în alcătuirea costumului militar al elitelor războinice dacice de la „Piatra Craivii”, fiind reprezentate prin catarama și elemente de centuri.

Termeni-cheie: Craiva „Piatra Craivii”, cetate și așezare dacică, catarama, elemente de centuri, elite.

Key-words: Craiva „Piatra Craivii”, Dacian hillfort and settlement, buckles, belt fragments, elites.

Investigațiile arheologice, întreprinse pe parcursul a trei etape distincte (1960-1971; 1988; 2005-2008) în situl de la Craiva „Piatra Craivii” (com. Cricău, jud. Alba) au adus importante informații în creionarea diverselor aspecte ale civilizației dacice¹.

În acest cadru, elitele și-au lăsat din plin amprenta și în presupusul *Απουλον*, menționat de geograful alexandrin C. Ptolemaios, centrul dacilor appuli².

Localizare și scurt istoric al cercetărilor.

La cca. 20 km nord de Alba Iulia, pe rama sud-estică a Apusenilor (în subdiviziunea Trascău), se află un masiv calcaros (1078 m altitudine

¹ Berciu, Popa, Daicoviciu 1965: 115-124; Berciu, Popa 1971: 261-284; Wollmann 1971: 283-293; Glodariu, Iaroslavschi 1979, *sqq*; Moga 1979: 514-517; Moga 1981: 103-117; Glodariu 1983: 95-96; *RepArhAlba* 1995: 83, pct. 53/4; Ciută, Plantos 2005: 83-94; Gheorghiu 2005: 33-34; Moga et alii 2006: 143-144; Plantos 2006: 145-150; Plantos 2007: 7-34; Moga et alii 2007: 140-142

² Analiza pe larg la Russu 1961: 85-93 *sqq*.

maximă) ce oferă o excelentă vizibilitate în bazinul mijlociu al Mureșului (Fig. 1). Importantele resurse economice ale Apusenilor, poziția strategică și condițiile prielnice habitatului uman au reprezentat motive întemeiate așezării aici a comunităților umane încă din preistorie.

Cu prilejul cercetărilor arheologice la monumentul de epocă medievală, în anul 1961 au fost dezvelite parțial urmele unei fortificații dacice cu ziduri din blocuri de piatră fasonată³, aidoma celor din zona capitalei Regatului, iar ulterior, prin extinderea cercetărilor, așezarea aferentă, dezvoltată pe terasele naturale și artificiale de la nord, sud, est și vest ale stâncii.

Cele 18 campanii de cercetări arheologice au conturat elementele definitorii ale acestui centru de putere din lumea dacică. Apărată de o puternică fortificație, probabil de formă patrulateră, cu dimensiunile aproximative de 67 x 36 m, viața comunității, în ansamblul ei, și-a relevat aspectele esențiale.⁴ Inventarul arheologic găsit se remarcă, fără a cădea în clișeu, prin cantitate, calitate și varietate. Alături de produsele specifice lumii dacice (vase ceramice, obiecte de uz casnic, unelte și arme din fier, podoabe din lut, os, sticlă, fier, bronz, argint), sunt întâlnite urmele materiale ale unor intense contacte interculturale și regionale de pe un spațiu vast (obiecte specifice lumii elenistice, romane, comunităților celtice sud și central europene, dar și celor germanice din centrul Europei antice).

*

Din diversitatea materialelor arheologice ce reflectă, fie și în parte, componenta militară a acestui punct de interes din lumea dacică, se numără și piesele ce au intrat în componența unor centuri (de la sisteme de închidere până la diverse garnituri), fără a avea pretenția epuizării inventarului recuperat⁵.

³ Privitor la originea, caracteristicile și mai ales particularitățile zidului de la Piatra Craivii cf. Popa 1971: 277; Glodariu 1983: 125; Moga 1995: 147; Bodó 2001: 321; Gheorghiu 2005: 113-115. Lipsa unei relaționări dintre fortificație și orizonturile de locuire nu trebuie scăpată din vedere.

⁴ Au fost cercetate urmele aparținând unor locuințe cu anexele aferente (vetre de foc, gropi de provizii), ateliere (de orfevrari, dar și cuptoare pentru redodus minereurile ne/feroase sau de prelucrare a pietrei), spații de cult (temple rectangulare, incinte circulare, gropi cu depuneri de ofrande), alături de ecouri ale vieții de dincolo (inventare specifice unor complexe funerare – Rustoiu 2007; Popa 2008).

⁵ Nu au fost discutate, cu acest prilej, cataramele din fier, de formă rectangulară cu spin, aflate în număr considerabil, dar și datorită plurivalenței de situații în care ele puteau fi utilizate (cf. Božič 2004: fig.4.)

I.1. Paftale (Babeș tip I-II; Rustoiu tip 6a/b – Fig. 2/1-3, 3/1-3)

Din vechile cercetări de la „Piatra Craivii” sunt cunoscute un număr de șase paftale, păstrate în diverse stări de conservare⁶. În ceea ce privește contextul, trei au fost găsite într-o groapă cu depuneri votive de pe terasa a V-a⁷ (Fig. 2/2, 3; pl. 3/3-3a) iar celorlalte trei nu le cunoaștem locația precisă în cadrul sitului (Fig. 2/1; pl. 3/1-2).

1. *Pafta din placă de fier*⁸ (Babeș tip I, Rustoiu tip 6a – Fig. 2/3), placată cu foiță din bronz. Elementele decorative principale constau din arcade scurte dublate de incizii punctate, dispuse în patru registre, limitele paftalei fiind delimitate de un registru format din benzi scurte, dispuse perpendicular cu marginile piesei. Prinderea se facea prin trei urechiușe tubulare, din care s-a mai păstrat doar cea dispusă central. Dimensiuni (după restaurare): L – 17 cm; l – 7,2 cm. Nr. inv. D. 514.

2. *Pafta din placă de fier*⁹ (Babeș tip I, Rustoiu tip 6a – Fig. 2/2), placată cu tablă din bronz. Din punct de vedere decorativ se constată o împărțire pe două registre principale, constituite din cercuri concentrice, delimitate de un al treilea registru format din benzi oblice încadrate într-un chenar de benzi paralele. Același motiv ornamental este și cel care constituie „chenarul” întregii paftale. Sistemul de prindere de restul centurii a fost realizat printr-o ureche tubulară centrală, fiind vizibile, parțial, urmele celorlalte două laterale. Dimensiuni: L – 16,3 cm; l – 6 cm. Nr. inv. D. 4604.

3. *Pafta din placă de fier* (Babeș tip I?, Rustoiu tip 6a? – Fig. 3/1), placată cu foiță din bronz¹⁰. Piesa a fost descoperită în bună măsură

⁶ În literatura de specialitate au fost vehiculate mai multe variante cu privire la numărul acestora. M. Babeș menționează un număr de patru (Babeș 1983, p. 215), I. Glodariu menționează, pe baza unei informații de la V. Moga, un număr apropiat de cel prezentat cu acest prilej, anume „6-7 piese” (Glodariu, Moga 1989: 109, nota 75). C. L. Băluță și ulterior Claudia Băluță menționează și publică un număr de trei exemplare (Băluță 1989: 306; Băluță 1998: 609-614). A. Rustoiu încadrează tipologic trei exemplare, menționând și existența celui de-al patrulea, conform lui M. Babeș (Rustoiu 1996: 202). În fine, într-un catalog de expoziției dedicat civilizației dacice, sunt ilustrate fotografic patru dintre piesele discutate și cu acest prilej (*I Daci*: 259, nr. cat. 521-524.)

⁷ Berciu, Popa (1964) 1970, p. 265; Moga 1981, p. 110; Plantos 2006, p. 24. Claudia Băluță plasează greșit paftalele în discuție în rotonda din capătul sud-vestic al terasei a V-a (Băluță 1998, p.609), obiectivul în discuție rămânând necercetat.

⁸ Băluță 1998: 609, fig 3. Piesa este ilustrată greșit, incomplet și înainte de restaurare.

⁹ Băluță 1998: 609, fig.2. Piesa este greșit încadrată în tipul Babeș II.

¹⁰ Cromatica aurie ne-a ridicat semne de întrebare cu privire la tipul metalului folosit la placare. Prin urmare, piesa a fost supusă unor analize prin spectrometrie cu fluorescență de raze X, folosind un spectrometru ARL QUANAT X (thermo scientific USA), în cadrul „Laboratorului de cercetări fizico-chimice” (Universitatea „1 Decembrie 1918”

deteriorată, însă a fost posibilă restaurarea ei în bună măsură. Decorul se constituie din două șiruri de arcade duble, scurte ca dimensiuni, având la capete cercuri mici cu umbo. Două linii paralele, incizate, separau decorul mai sus menționat de cel marginal, format din incizii paralele în forma literei „s”(?). Nu se mai păstrează elementele de prindere cu restul centurii. Înclinăm a încadra exemplarul în discuție în tipurile Babeș I; Rustoiu 6a pe baza asemănărilor izbitoare cu o piesă, păstrată mult mai bine, de la Sighișoara, atât ca formă, dimensiuni și decor¹¹. Dimensiuni: L - 17,6 cm; l - 8 cm. Nr. inv. D. 4603.

4. *Pafta din placă de fier*¹² (Babeș tip II, Rustoiu tip 6b - Fig. 2/1), suprapusă cu o foaie de tablă din bronz, având un decor *au repousse* simplu, constituit din câte două arcade largi pe fiecare latură. Capetele sunt delimitate de două chenare în interiorul cărora sunt dispuse linii perpendiculare cu laturile lungi ale paftalei. Cârlișul de prindere lipsește, dar, definitiv în încadrarea tipologică, partea de prindere a balamalei se păstrează, fiind formată prin îndoirea paftalei sub forma unui tub. Articulația se făcea astfel prin existența unei piese intermediare, o za din sârmă de fier.¹³ Dimensiuni: L - 14,4 cm; l - 5,3 cm. Nr. inv. D. 4587.

5. *Pafta din placă de fier*¹⁴ (Babeș tip II, Rustoiu tip 6b - Fig. 3/3-3a)¹⁵, placată cu foiță de bronz.¹⁶ Decorul, realizat *au repousse* prezintă o zonă centrală din care nu se mai observă decât câteva cercuri concentrice. Pe margini, registrul ornamental era constituit din benzi paralele și în câmprior, alături de două cercuri concentrice cu umbo. Sistemul de prindere cu centura s-a realizat prin îndoirea paftalei, rezultând un tub prin care era introdusă o za de prindere cu restul centurii. Dimensiuni¹⁷: L - 18,5; l - 4,5 cm. Nr. inv. ?.

6. *Foiță din bronz* provenind, probabil de la o pafta (tip nedeterminabil), prezentând un decor geometric (Fig. 3/2). Dimensiuni păstrate: L - cca. 4,5 cm; l - cca. 3 cm. Nr. inv. 150.

Alba Iulia. Mulțumim și pe această cale d-nei dr. Simona Varvara pentru sprijinul acordat.

¹¹ Babeș 1983: fig.1.

¹² Inedită.

¹³ Babeș 1983: 200-201.

¹⁴ Băluță 1998: 609, fig.1. Astăzi se mai păstrează doar un fragment din această pafta, cel din zona de prindere cu restul centurii (cf. pl. III/3a.).

¹⁵ Claudia Băluță încadrează greșit piesa în tipul I (Băluță 1998: 209).

¹⁶ Cf. nota 29.

¹⁷ Appud Claudia Băluță.

La mai bine de două decenii și jumătate de la analiza acestui tip de artefact¹⁸, concluziile esențiale ale lui M. Babeș rămân și astăzi puncte de reper în orice analiză. Completările ulterioare datorate lui A. Rustoiu¹⁹ certifică cele menționate mai sus.

Descoperirile de la „Piatra Craivii” aparțin ambelor variante din grupa „geto-dacă”, anume tipul Babeș I (Rustoiu 6a) caracterizat printr-o balama alcătuită din trei urechi tubulare și Babeș II (Rustoiu 6b) a cărui specificitate constă în formarea balamalei prin îndoirea paftalei pe lățimea ei.²⁰ Geneza variantei I (6a) a fost găsită în mediul iliro-scordic, în timp ce varianta II (6b) își are sursa de inspirație în lumea bastarnică.²¹

În ceea ce privește purtătorii acestui tip de accesoriu vestimentar, se consideră în zona fostei Iugoslavii ca fiind apanaj al persoanelor de sex feminin.²² O serie de descoperiri din Dacia preromană, dintre care se distinge cea de la Hunedoara „Grădina Castelului”,²³ ne îndreptățește în a le considera, în lumea geto-dacică, piese purtate de bărbați, mai ales din rândul elitelor militare.

Din punct de vedere cronologic, astfel de produse sunt specifice sec. I. a.Chr.,²⁴ exemplarul de la Căpâlna (datat de autori la începutul sec. II. p. Chr.) fiind o apariție singulară la acest palier cronologic²⁵.

I.2. Elemente ale unor centuri de piele cu garnitură din tablă de bronz (Rustoiu tip 8 – Fig. 5/9a-e).

În strânsă corelație cu paftalele sunt o serie de garnituri din tablă de bronz ce au fost utilizate în cadrul unor centuri din piele.²⁶ S-a putut observa, cum este cazul unei descoperiri de la Sighișoara, existența în componența unor centuri cu paftale a unor plăcuțe rectangulare din bronz

¹⁸ Babeș: 1983: 196-281. Anterior, analizând o descoperire din Ungaria, T. Kovács a luat în discuție și exemplarele din fosta Iugoslavie (Kovács 1982: 145-159). Între timp, o serie de observații interesante au fost aduse de către N. Majnarić- Pandžić, care arată, printre altele, că tipul Babeș II se regăsește și în descoperiri din fosta (n.n.) Iugoslavie.

¹⁹ Rustoiu 1996: 120-121.

²⁰ Descrierea *in extenso* la Babeș 1983: 199-202 și Rustoiu 1996: 120-121.

²¹ Babeș 1983: 211-214.

²² Božić 1981: 322, 329, nota 112; Majnarić- Pandžić 1990: 58, 59, 65.

²³ Sîrbu și colab. 2007: 195-196, fig. 74.

²⁴ *Ibidem*: 214.

²⁵ Glodariu, Moga 1989: 109, fig. 92/15.

²⁶ Babeș 1983: 213-214 sqq; Rustoiu 1996: 116; A. Rustoiu în Andrișoiu, Rustoiu 1997: 112, fig. 120/1-3.

ce aveau rol de împodobire²⁷, a căror tradiție a fost găsită în mediul nordic, al triburilor germanice²⁸.

Fără a intra în detalii, de la „Piatra Craivii” se cunosc câteva astfel de garnituri²⁹ (MNUAI, nr.inv. 106), din care una este tipică (Fig. 5/9b). În contextul asocierilor deja menționate, astfel de centuri au făcut „carieră” pe parcursul sec. I. a. Chr.

II. Centuri cu astragale (Božič tip Dunaszekcső; Rustoiu tip 7 – Fig. 6/5).

Din cercetările recente de la „Piatra Craivii” provine un segment de la o centură cu astragale³⁰. Piesa este realizată din cinci bucle, spațiul dintre acestea fiind decorat cu linii oblice. Dimensiuni: L – 5,2 cm; l – 1 cm.

Piese de origine sud-dunăreană, în Dacia preromană ele constituie o apariție nu foarte consistentă, fiind repertoriaste un număr de șapte locații cu astfel de descoperiri.³¹ Centurile cu astragale fost împărțite de cercetătorul sloven D. Božič în trei tipuri respectiv: Osijek, Belgrad și Dunaszekcső³². Pentru Dacia preromană, sinteza acestor artefacte a fost realizată de A. Rustoiu care arată cvasi-apartenența descoperirilor din Dacia preromană la tipul Dunaszekcső, tip răspândit în zona Dunării, la nord de Drava, fiind caracterizat prin segmente cu cinci-șase bucle.³³

Chiar dacă în spațiul de origine centurile cu astragale sunt produse de lux purtate de femei, sunt destule motive să credem că, în timpul și spațiul de care discutăm, purtătorii lor să fie de sex masculin.³⁴ De altfel, rezultatele arheologice preliminare din incinta circulară, de unde provine piesa, asociază segmentul de astragal cu numeroase „atribute” masculine (cuțite, jetoane, piese de harnașament etc.).³⁵

²⁷ Babeș 1983: 213, fig. 1/d; Rustoiu 1996: 116.

²⁸ Babeș: 213; A. Rustoiu în Andrișoiu, Rustoiu 1997: 112.

²⁹ Probabil la acestea face trimitere și A. Rustoiu (Rustoiu 1996: 116).

³⁰ Inedit. Piesa a fost găsită în ringul ce delimitează un edificiu de formă circulară de pe latura NE a terasei a V-a, cu prilejul campaniei arheologice din anul 2006. Complexul în cauză se află în ultimul nivel de locuire din această zonă.

³¹ Rustoiu 1996: 115; 201, fig.73/10-15.

³² Божич 1981: 47-56.

³³ Rustoiu 1996: 115-116. Recent, același autor a publicat un alt segment de centură cu astragale, folosit ca și pandantiv, aparținând tipului Osijek, dintr-un mormânt de femeie de la Remetea Mare (jud. Timiș). Descoperirea funerară a fost încadrată în LT C1. (Cf. Rustoiu 2008: 227).

³⁴ Elocvent este cazul cataramelor de centuri în formă de vergea . Cf. *infra*.

³⁵ Cercetări inedite.

Din punct de vedere cronologic, tipul în cauză, în care se încadrează și descoperirea de la „Piatra Craivii”, se datează în sec. I. a. Chr.³⁶

III. Cataramă de centură în formă de vergea - „Profiliate Stabgürtelhacken”³⁷(Voigt tip A - Fig. 6a).

O apariție insolită în peisajul centurilor din Dacia preromană o constituie fragmentul de la o cataramă în formă de vergea,³⁸ păstrat doar în partea sa inferioară.

Dimensiuni: L max. păstrată - 8,5 cm, l bazei -2,4 cm.

Th. Voigt a clasificat cârligele de centuri în formă de vergea profilată în două tipuri principale (A și B) ca și într-o serie auxiliară B1 și unele forme deosebite.³⁹ Forma A (Fig. 4b/1; Fig. 5/1-2) se termină la partea de închidere cu un buton sferic; puțin înaintea acestuia se află, pe partea inferioară plată, o limbă de cataramă. Baza trapezoidală are, de obicei, de-a lungul muchiei sale longitudinale, un ornament crestă respectiv hașurat. În aceasta era fixată o centură cu două sau mai multe nituri. Zona mediană a vergelei era delimitată printr-un grup de trei extensii inelare care rețineau niturile ornamentale din bronz. Peste următoarele segmente ale tijei se aflau îngroșări în formă de noduri, încadrate de protuberanțe, ale căror părți aflate la vedere poartă de obicei un ornament hașurat în cruce.⁴⁰

Definitorii pentru încadrarea cronologică a tipului A sunt descoperirile funerare de la Plötzin⁴¹, Rattmannsdorf⁴² și Traunstein⁴³. În inventarul funerar de la Plötzin se afla o fibulă din fier și o situlă de bronz aparținând tipului Eggers 19. Astfel de vase sunt întâlnite mai ales în zona Elbei și a Scandinaviei, ele fiind datate, potrivit lui J. Wielowiejski, anterior formelor

³⁶ Rustoiu 1996 : 116.

³⁷ Ne exprimăm gratitudinea față de dr. Jacek Andrzejowski (Państwowe Muzeum Archeologiczne - Varșovia) ce ne-a atras atenția și pus la dispoziție sinteza R. Bockius, P. Łuczkiwicz, *Kelten und Germanen im 2. - 1. Jahrhundert vor Christus*, Mainz, 2004.

³⁸ Glodariu 1974: pl. XLVII/B11/r. Autorul citat a încadrat piesa discutată, cu semnul întrebării, în rândul atașelor de produse greco-romane. Pe de altă parte, în baza unei informații de la M. Babeș, încadrarea parțial corectă a piesei de la Craiva este făcută de R. Bockius și P. Łuczkiwicz (Bockius, Łuczkiwicz 2004: 13, nota 64; 137).

³⁹ Appud Bockius, Łuczkiwicz 2004: 9.

⁴⁰ Idem. Cf și pl. III/2.

⁴¹ Bockius, Łuczkiwicz 2004: 11.

⁴² Idem.

⁴³ Krämer 1968: 85-88, fig. 4.

de tip Eggers 18-20⁴⁴, prin urmare cândva între a doua jumătate a sec. II a. Chr - prima parte a sec. I a. Chr. Cârligul de centură de la Rattmannsdorf a fost găsit într-un mormânt datat post LT D1⁴⁵, în timp ce la Traunstein se constată asocierea cu fibule de tip Beltz var. J, fapt ce a condus la plasarea descoperirii în LT D2 de către P. Glüsing⁴⁶, datare privită cu rezerve de W. Krämer⁴⁷. Dificultatea unei încadrări foarte precise a tipului A, datorită rarității pieselor cu contexte clare, este reliefată și de R. Bockius și P. Łuczkiwicz care conchid că tipul A este contemporan într-o oarecare măsură cu varianta B, ambele avându-și originea într-o etapă avansată a LT D1.

Privitor la originea acestui tip de artefact, descoperirile facute atât în mediu celtic, cât și germanic au dus inevitabil la puncte de vedere diferite. Unul din ele consideră că originea lor trebuie căutată în mediul oppidan norico-raetic, iar un altul în mediul germanic din regiunea Saale.⁴⁸ Prevalentă pare a fi opinia ce înclină spre a considera geneza acestor cataramă în mediul civilizației est-celtice de tip oppidan.⁴⁹

Cât privește purtătorii acestor obiecte, ele par a fi fost cu predilecție apanaj feminin, însă aceasta nu a exclus, mai ales în cazul pieselor izolate⁵⁰, preluarea lor în mediul războinicilor germanici⁵¹ ori celți⁵².

Indiferent de unde a venit⁵³, exemplarul fragmentar de la Piatra Craivii reprezintă granița estică a acestui tip de centură. Cele mai apropiate descoperiri sunt cele din Ungaria și Croația⁵⁴ aparținând variantei Sotin⁵⁵ (Fig. 5/3). Cronologic, lipsa contextului ne face să plasăm piesa în discuție undeva în limitele sec. I a. Chr.

⁴⁴ Wielowiejski 1985: 159.

⁴⁵ Appud Bockius, Łuczkiwicz 2004: 11.

⁴⁶ Ibidem: 9.

⁴⁷ Krämer 1968: 88 (cf și nota 35).

⁴⁸ Bockius, Łuczkiwicz 2004: 12-13.

⁴⁹ Ibidem: 13.

⁵⁰ Ibidem: 15.

⁵¹ Idem.

⁵² Ca în cazul descoperirii din necropola de la Zmajevac (cf. Majnarić-Pandžić 1996: 26, fig. 2/6.)

⁵³ Relațiile lumii dacice cu mediile celtice sau germanice au fost sesizate cu mai multă vreme în urmă (cf. Rustoiu 1996: 173-177 *sqq.*). Ele sunt confirmate și la „Piatra Craivii” unde, printre altele, avem de-a face cu o nouă apariție insolită, deocamdată, în mediul dacic, cea a unui corn de băut cu garnitură din bronz specific lumii celto-germanice (C. Plantos, „Cu privire la un corn de băut „celto-germanic” de la Craiva „Piatra Craivii” (jud. Alba)”, *mss.*)

⁵⁴ Ibidem: 12, harta 3; lista 2B.

⁵⁵ Bockius, Łuczkiwicz 2004: 13-15 *sqq.* În această variantă a fost inclusă greșit și piesa de la Piatra Craivii.

IV. Cataramă rectangulară cu spin (variantă Rustoiu tip 2 – Fig. 6/4).

Piesă din bronz, de formă rectangulară, având dispuse patru protuberanțe la colțurile sale. Spinul de prindere sugerează schematic profilul unei păsări de apă. Dimensiuni: L – 6,2 cm, l – 5,6 cm. Nr. inv D. 61.⁵⁶

Catarama în discuție, ce a putut intra atât în componența unor harnașamente, cât și a vestimentație umane, își găsește cele mai multe analogii la sud de Dunăre în spațiul dintre Adriatica și Dunărea de Jos⁵⁷. Astfel, piese similare au fost descoperite la Dalj (Croatia)⁵⁸, în mormântul scordisc cu numărul 92 de la Belgrad – *Karaburma*⁵⁹ și Veliki Vetren⁶⁰ (Serbia), la Dobrușa (Bulgaria) și Rosuja (Albania)⁶¹.

D. Božič discutând cataramele în forma literei „D”, face referiri și la cataramele de formă rectangulară, prevăzute cu butoni la colțuri. Autorul citat consideră că și acestea sunt elemente strict de harnașament.⁶²

Totuși, existența unor contexte arheologice clare, în care să nu mai existe și alte elemente de harnașament ca la *Karaburma* (M 92), face plauzibilă bivalența funcționalității acestui tip de cataramă⁶³.

Din punct de vedere cronologic, astfel de piese sunt specifice LT D1 cum atestă și analiza inventarelor de la Belgrad – *Karaburma*⁶⁴ ori cea a depozitului de la Veliki Vetren,⁶⁵ dar unele piese rămân în uz o perioadă mai îndelungată, după cum o demonstrează catarama găsită în castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj).⁶⁶

V. Cataramă în formă de liră (Rustoiu tip 3 – Fig. 6/1).

Exemplar din bronz, păstrat parțial. Dimensiuni: L. max. păstrată – 4,3 cm; l. max. – 4,9 cm. Spinul rupt din vechime. Provine, probabil, de pe terasa a V-a.⁶⁷

⁵⁶ Rustoiu 1996: 118, nota 364; Rustoiu, Plantos 2005: 32-33.

⁵⁷ Božič 2004: 6.

⁵⁸ Božič 2004, fig.5/1; Rustoiu, Plantos 2005: 32.

⁵⁹ Todorović 1972: 31, pl. 27/14; Božič 2004: 6; Rustoiu, Plantos 2005: 32.

⁶⁰ Stojić 2003: 33-34, fig. 32.

⁶¹ Božič 2004: 6, fig.5/3 Rustoiu, Plantos 2005: 32.

⁶² Božič 2004: 6-7.

⁶³ Rustoiu, Plantos 2005: 33.

⁶⁴ Catarama în cauză apare asociată cu o serie de importuri romane republicane târzii, precum țigăi de tip Aylesford, *simpulum* de tip Pescate, *situlae* E 20 alături de materiale locale dintre care amintim segmentul unei centuri cu astragale.

⁶⁵ Božič 2004: 6-7; Rustoiu, Plantos 2005: 32.

⁶⁶ Gudea, Pop 1972: 70, pl. 71/79; Rustoiu, Plantos 2005: 32, fig. 1/2.

⁶⁷ Berciu, Popa; Daicovicu 1965, fig. 33B/17; Rustoiu 1994: 578, pl. CCXL/1; Rustoiu 1996, fig. 75/9; Gheorghiu 2005: 163, fig. 212/7.

A. Rustoiu a sintetizat problematica acestui tip de cataramă⁶⁸ considerat a fi, în linii generale, specific ariei de locuire a daco-geților⁶⁹ chiar dacă geneza lui pare a se regăsi în cataramele de tip norico-panonic de tipul Garbsch G1⁷⁰. Pe de altă parte, K. Pieta și V. Kotigoroško le consideră a fi creații de tip norico-panonic,⁷¹ realizate în atelierele din Noricum și Pannonia în vremea lui Augustus⁷². Din punct de vedere cronologic, acestea au fost date pentru Dacia preromană din a doua jumătate a sec. I a. Chr - întreg parcursul sec. I p. Chr.⁷³ În ceea ce ne privește, optăm pentru o restrângere a datării lor pe parcursul sec. I a. Chr. - începutul sec. I p. Chr. Exemplarul de la Piatra Craivii nu aduce date cronologice suplimentare,⁷⁴ el încadrându-se cândva în intervalul cronologic pe care l-am menționat mai sus.

VI.1. Cataramă de tip norico-panonic (tip Garbsch G2a; Rustoiu tip 4 - Fig. 6/2)

Exemplar din bronz, de formă dreptunghiulară,⁷⁵ pe una din laturile lungi aflându-se doi spini de prindere, cu profilul unor capete de păsări acvatice.⁷⁶ Dimensiuni: L - 4,4 cm; l - 2,2 cm; lungimea spinilor - 1,2 cm). Nr. inv. D. 83. Provine, probabil, de pe terasa a V-a.

⁶⁸ Rustoiu 1994: 577-580, pl. CCXL-CCXLIII; Rustoiu 1996: 118-119, fig. 75-77.

⁶⁹ Rustoiu 1994: 577-578, 580; Rustoiu 1996, 118-119; Matei, Pop 2001: 263, pl. 2/5.

⁷⁰ Rustoiu 1996: 118.

⁷¹ Pieta 1982: 253; Kotigoroško 1995: 98.

⁷² Kotigoroško 1995: 98.

⁷³ Rustoiu 1996: 118-119. Piesa de la Tilișca, provenită din locuința 21 (a doua jumătate a sec. I a. Chr. - începutul sec. II p. Chr.), a fost considerată ca având cel mai clar context de descoperire (Rustoiu 1996, p.119). Totuși, exemplarul fragmentar, găsit pe acropola așezării de la Brad, oferă cea mai strânsă datare, el fiind găsit într-o groapă ce se datează în sec. I. a.Chr. (Ursachi 1995: 245, pl. 211/12; 332/44). Tot într-un complex închis a fost găsit și fragmentul de la Măgura Moigradului (L2/1992) datat de autori, pe baza acestei descoperiri, în sec. I p. Chr. (Matei, Pop 2001, p. 263, pl.2/5). Între timp, autorii cercetărilor de aici înclină a coborî datarea acestui complex în sec. I a. Chr. (Informație amabilă H. Pop).

⁷⁴ Lipsa contextului pentru foarte multe obiecte găsite în vechile cercetări arheologice îngreunează semnificativ un demers analitic relevant. O inseriere tipologică și cronologică (preliminară) a vechilor descoperiri, completată de informațiile noilor cercetări arheologice, sugerează o datare a lor preponderent în sec. I a. Chr - începutul sec. I p. Chr.

⁷⁵ Forma rectangulară este ușor deformată, fapt ce indică o acțiune violentă de smulgere asupra întregii centuri.

⁷⁶ Berciu, Popa, Daicoviciu 1965, fig. 33B/13; Berciu, Popa 1970 (1964), fig. 14/10; Rustoiu 1996: 120, fig. 74/21; Gheorghiu 2005: 163, fig. 212/9.

Tipul **Garbsch G2a** include două variante, anume una caracterizată de exemplare cu laturile verticale ale cadrului egale,⁷⁷ în vreme ce la a doua variantă latura pe care se află cârligele de prindere este mai lată decât cealaltă⁷⁸.

Piesa în discuție se înscrie, pentru Dacia preromană, în tipul Rustoiu 4⁷⁹ fiind caracteristică Pannoniei, Noricum-ului și zonelor locuite de germani.⁸⁰ Astfel de piese par a se fi dezvoltat din punct de vedere morfologic din tipul Garbsch G1a⁸¹ (Fig. 6/3c), tip datat în perioadă augusteică.⁸² Descoperirile de la Magdalensberg⁸³ ne pot oferi indicii semnificative în ceea ce privește evoluția tipurilor de cataramă norico-pannonice (Fig. 6/3a-d). Cea mai bună analogie a piesei noastre o găsim în Dacia preromană la Pietroasa Mică - *Gruuiul Dării* (jud. Buzău),⁸⁴ aparținând ca și exemplarul de la „Piatra Craivii” primei variante a tipului Garbsch G2a, fiind datată la începutul sec. I. p. Chr. Tot acestei variante mai aparține și un exemplar de la Magdalensberg,⁸⁵ datat în vremea lui Augustus, ca dealtfel și alte descoperiri similare din Carinthia, Sebia sau Slovenia⁸⁶

VI.2. Elemente de centuri de tip norico-pannonic (tip Garbsch B7g; Rustoiu tip 9 - Fig. 6/6,8).

Două plăcuțe din tablă de bronz, găsite în cursul vechilor cercetări de la „Piatra Craivii”, atestă utilizarea în acest centru și a unor centuri de tip roman, aflate la modă în rândurile comunităților barbare la cumpăna veacurilor I a. Chr. - I p. Chr.

Prima piesă, cunoscută în literatura de specialitate,⁸⁷ se prezintă sub forma unei plăcuțe de bronz rectangulară ajurate, cu un colț rupt din vechime. Cele două orificii, prin care se realiza și prinderea de centură, dispuse simetric, erau despărțite prin câte trei benzi scurte, traforate (Fig. 6/6). Dimensiuni: L - 2,8 cm; l - 2,2 cm.

⁷⁷ Garbsch 1965, fig. 43/1 (desenul din stânga).

⁷⁸ Garbsch 1965, fig. 43/1 (desenul din dreapta).

⁷⁹ Rustoiu 1996: 119-120, fig. 74/21.

⁸⁰ Ibidem: 120.

⁸¹ Ilustrativă pentru acest tip este o piesă de la Magdalensberg (cf. Deimel 1987, pl. 53/9).

⁸² Rustoiu 1996: 120.

⁸³ Deimel 1987: 73-74, pl.52-53.

⁸⁴ Dupoi, Sirbu 2001: 35, fig. 59/13, 60/2; Sirbu, Rustoiu în Sirbu, Matei, Dupoi 2005: 36.

⁸⁵ Deimel 1987, pl. 52/6.

⁸⁶ Informații amabile de la prof. dr. Dragan Božič.

⁸⁷ Rustoiu 1996: 117, fig. 74/19.

Astfel de plăcuțe au intrat în componența unor centuri de tip norico-panonic, încadrate de J. Garbsch în tipul B7g⁸⁸, fiind larg răspândite în mediile barbare după cum o atestă mai multe descoperiri cum sunt cele de la Dobřichov - *Pičhora*⁸⁹, unde piese similare sunt asociate cu catarama de tip Garbsch G1a,⁹⁰ cea dintr-un mormânt de războinic germanic de la Diersheim⁹¹ sau piesa găsită în mormântul nr. 64 de la Sládkovičovo⁹² (Slovacia). Toate aceste descoperiri se datează în epoca lui Augustus, perioadă în care încadrăm și piesa de la Craiva.

Cea de-a doua piesă reprezintă, de asemenea, tot o plăcuță dreptunghiulară, păstrată parțial, realizată din tablă de bronz, având un decor geometric realizat prin punctare. Ca elemente de prindere se mai păstrează două orificii simetrice (Fig. 6/8). Dimensiuni aproximative: L - 3 cm, l - 2,4 cm. Nr. inv. 109.

Piese identice cu aceasta nu cunoaștem; înclinăm a crede (pe baza formei și dimensiunilor asemănătoare cu exemplarul prezentat mai sus) că provine tot de la o centură de tip roman, deși tehnica de execuție lasă mai degrabă senzația unei manufacturări locale.

Concluzii

Edificată cândva la jumătatea veacului II a. Chr., imediat după dispariția celților din Transilvania, cetatea și așezarea dacică de la „Piatra Craivii” a reprezentat un centru polarizator de putere al lumii dacice,⁹³ în care aspectele politice, militare, economice și spirituale sunt relevate atât de sursele literare antice, cât și de rezultatele cercetărilor arheologice.

În acest context, nu mai poate surprinde nici varietatea obiectelor găsite, părți componente ale unor centuri. Pe lângă produsele specifice lumii dacice, la „Piatra Craivii” întâlnim artefacte aflate la modă în rândul comunităților „barbare” contemporane din Europa centrală și de sud-est. Un alt aspect ce trebuie evidențiat, este cel al evoluției „surselor de

⁸⁸ Garbsch 1965: 93, fig.50/d.

⁸⁹ Drobejar 1999: fig. 19/1,3,4,6,11.

⁹⁰ J. Garbsch asociază astfel de plăcuțe de centură cu catarama de tip G1c (cf. pl. VI/3b). Chiar dacă nu ne este clar contextul în care au apărut catarama discutată anterior și plăcuța în discuție, nu este exclus ca cele două să facă parte din același ansamblu vestimentar, prin urmare având de a face cu o asociere între catarama de tip G2a și plăcuța de centură de tip G B7g.

⁹¹ Böhme-Schönberger 2002: 218, fig.3. Cf și nota 20.

⁹² Kolník 1980: 151, pl. CLIII/64 c.

⁹³ În direcția sugerată de G. Florea. (Cf. Florea 2004: 31-34 sqq.)

inspirație” în ceea ce privește evoluția acestor piese de vestimentație. Dacă pe parcursul secolelor II – I a. Chr. prevalente sunt modelele locale sau din lumea „barbară” (paftale, centuri cu astragale, centuri cu cataramă în formă de vergea profilată etc.), începând cu finalul veacului I a. Chr. își fac apariția și modele inspirate din lumea romană (mai ales din mediul norico-panonic).⁹⁴

La „Piatra Craivii” războiniciei reprezintă o entitate distinctă, cu care însăși geneza acestui sit pare a se întrepătrunde,⁹⁵ iar mai târziu acțiunile lor își găsesc ecouri scrise în epocă, prin acțiunile întreprinse, inclusiv la sud de Dunăre.⁹⁶ Pe lângă schimburile comerciale, credem că aceasta este și una din modalitățile care au marcat „moda” comunității de aici.

Piese discutate cu acest prilej, elemente dintr-un *puzzle* actual, reflectă gusturile „cosmopolite” ale elitelor de aici, cât și interacțiunile interculturale, fie ele de natură politico-militară ori economică.

Buckle Types and Belt Fragments from the Dacian Settlement of Craiva “Piatra Craivii” (Alba County) - Abstract -

The archaeological investigations made in three distinct stages (1960-1971; 1988; 2005-2009) inside the Craiva site „Piatra Craivii” (Cricău, Alba County) brought to light important information for sketching the various aspects of the Dacian civilization.

Location and a brief historical research

At aprox. 20 km north of Alba Iulia, on the south – east frame of the Apuseni Mountains, (subdivision Trascău) there is a limestone massif (1078

⁹⁴ Rustoiu 1996, p. 173-177 *sqq.*

⁹⁵ Elemente specifice inventarelor funerare ale grupului „Padea-Panaghjurski Kolonii” (Rustoiu 2007, Popa 2008) găsite la „Piatra Craivii”, pot sugera evenimente istorice care au dus la dispariția dominației celtice din Transilvania. (Plantos 2000, p. 96; Rustoiu 2002, p. 33; Rustoiu 2008, p. 162-163).

Într-o variantă de lucru a acestui studiu, în cadrul acestei note era adus în discuție și un fragment de „brățară celtică cu semiove”, găsită în cadrul vechilor cercetări arheologice de aici. Cercetătorul sloven Dragan Božič, care a avut amabilitatea de a lectura lucrarea noastră înainte de publicare, ne-a atras atenția că piesa în discuție ar putea reprezenta, de fapt, fragmentul unui polonic roman din bronz cu mâner vertical (simpulum). Reexaminarea piesei, aflată în depozitele Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia, ne-a convins să-i dăm dreptate reputatului profesor sloven. Cu acest prilej, îi transmitem mulțumirile noastre pentru toate sugestiile și observațiilor avute.

⁹⁶ Izvoare I, (1964): 344-345; Russu 1961 *sqq.*

m maximum altitude) from which there is an excellent visibility of the middle basin of Mureş River (Fig. 1).

The 18 archaeological campaigns outlined the defining elements of this powerful center of the Dacian world. Being protected by a solid fortress, quadrilateral most probably, 67 x 36 m approx. dimensions, community's lifestyle revealed its essential parts, generally speaking.⁹⁷

Among the specific Dacian artifacts (pots, domestic objects, iron tools and weapons, clay, bone, glass, iron, bronze and silver spangles), the material remains of some intensive zonal and cultural contacts from a large area (specific Hellenistical, Roman, Celtic – from South and Central Europe, Germanic – from Central Europe) can be traced.

Among the divers archaeological material which partly reflects the military side of this important center of the Dacian world, with no claim of using up the retrieved inventory,⁹⁸ the fragments which all together once made a belt are included (starting with closing systems until various adornments).

I.1. Buckles (*Plattengürtelhaken*) (Babeş I-II type; Rustoiu 6a/b type – Fig. 2/1-3, Fig. 3/1-3)

I.2. Fragments of leather belts with bronze board adornment (Rustoiu 8 Type – Fig. 5/9a-e).

II. Astragal belts (Božič Dunaszekcső type; Rustoiu 7 type – Fig. 5/5).

III. Rod shaped belt buckle – „Profilierte Stabgürtelhacken”⁹⁹(Voigt A type – Fig. 3/1)

⁹⁷ Dwellings with their annexes (fireplaces, provision pits), workshops (goldsmiths, stone shaping workshops and ferrous and non-ferrous ore reducing furnances), worship areas (rectangular temples, circular precincts, offerings pits) together with echoes of the afterlife existence (specific inventory for funerary grounds – Rustoiu 2007; Popa 2008) were explored.

⁹⁸ On this occasion, the numerous rectangular iron buckles with prickles were not discussed, also due to their multi use meaning (cf. Božič 2004: fig.4.)

⁹⁹ We express our gratitude to dr. Jacek Andrzejowski (Państwowe Muzeum Archeologiczne – Warsaw) who kindly gave us and called our attention to the synthesis of R. Bockius, P. Łuczkiwicz, *Kelten und Germanen im 2. – 1. Jahrhundert vor Christus*, Mainz, 2004.

IV. Rectangular belt buckle with prickle (Rustoiu variant type 2 - Fig. 5/5-6)

V. Lyre shaped belt buckle (Rustoiu 3 type - Fig. 5/8)

VI.1. Norico-Pannonian belt buckle (Rustoiu 4 type - Fig. 5/7)

VI.2. Norico-Pannonian buckles fragments (Rustoiu 9 type - Fig. 5/6,8).

Abrevieri bibliografice

- Andrițoiu, Rustoiu 1997: I. Andrițoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică* (București, 1997).
- Babeș 1983: M. Babeș, „Paftalele Latène târzii din sud-estul Europei”, în *SCIVA*, 34, 3 (1983): 196-221.
- Băluță 1998: Cl. Băluță, “Buckles from Apoulon-Piatra Craivii”, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations* (București, 1998): 609-614.
- Berciu, Popa, Daicoviciu 1965: I. Berciu, Al. Popa, H. Daicoviciu, „La forteresse dace de Piatra Craivii”, în *Celticum*, XII (1965): 115-166.
- Berciu, Popa 1971: I. Berciu, Al. Popa, „Cetatea dacică de la Piatra Craivii”, în *Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie (vol. I, 1964)* (București, 1971): 261-274.
- Bockius, Łuczkiwicz 2004: R. Bockius, P. Łuczkiwicz, *Kelten und Germanen im 2.-1. Jahrhundert vor Christus* (Mainz, 2004).

- Божич 1981: Д. Божич, "Каснолатенски астрагални појасвигитипа Београд", în *Старинир*, XXXII (1981): 47-56.
- Božič 2004: D. Božič, "The function of the bronze D-shaped ring from the Late Republican horse burial in Kobarid, Soča valley (SI)", în *Instrumentum*, 20, (Montagnac, 2004): 6-8.
- Bodó 2001: C. Bodó, „Considerații privind zidul cetății de la Piatra Craivii”, în *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu* (Cluj-Napoca – Deva, 2001): 319-324.
- Böhme-Schönberger 2002: A. Böhme-Schönberger, „Die Distelfibel und die Germanen”, în *Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag* (K. Kuzmanová, K. Pieta, J. Rajtar Hrsg.), (Nitra, 2002): 215-224.
- Ciută, Plantos 2005: B. Ciută, C. Plantos, „Analiza arheobotanică a unui lot de semințe carbonizate provenit din „silozurile” descoperite la Piatra Craivii”, în *Apulum*, XLII (2005): 83-94.
- Deimel 1987: M. Deimel, *Die Bronzekleinfunde vom Magdalensberg* (Klagenfurt, 1987).
- Drobejar 1999: E. Drobejar, *Dobřichov-Pičhora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod – Reichs)* (Prague, 1999).
- Dupoi, Sîrbu 2001: V. Dupoi, V. Sîrbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele – Gruia Dării*, I (Buzău, 2001).
- Florea 2004: G. Florea, „Centru și periferie în lumea dacică (Reflecții asupra unor direcții de cercetare”, în *Centru și periferie (Lucrările colocviului național, Bistrița, 23-25 aprilie 2004)* (Bistrița, 2004): 31-34.
- Gheorghiu 2005: G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul sec. II a. Ch. – începutul sec. II p. Ch.)* (Cluj-Napoca, 2005).

- Glodariu 1974: I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n. – sec. I e.n.)* (Cluj, 1974).
- Glodariu 1983: I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă și militară (sec. II î.e.n. – I e.n.)* (Cluj-Napoca, 1983).
- Glodariu, Iaroslavschi: I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. II î.e.n. – I.e.n.)* (Cluj-Napoca, 1979).
- Glodariu, Moga 1989: I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna* (București, 1989).
- Gudea, Pop 1972: N. Gudea, C. Pop, „Arme și piese de echipament”, în E. Chirilă și colab., *Castrul roman de la Buciumi*, (Cluj, 1972): 60-77.
- I Daci: *I Daci* (exhibition catalogue) (Milano, 1997).
- Izvoare privind istoria României: *Izvoare privind istoria României*, vol. I (1964).
- Kovács 1982: T. Kovács, „Latènezeitliches Gürtelblech südlicher Herkunft in Ungarn”, în *Savaria*, 16 (1982): 145-159.
- Kolnik 1980: T. Kolnik, *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Teil I* (Bratislava, 1980).
- Kotigoroško 1995: V. Kotigoroško, *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène și romană)* (București, 1995).
- Krämer 1968: W. Krämer, „Ein endlatènezeitlicher Stabgürtelhacken aus Eining in Niederbayern”, în *Bayer. Vorgeschbl.*, 33 (1968): 81-91.
- Majnarić-Pandžić 1996: N. Majnarić-Pandžić, “CORNACUM (Sotin) and CIBALAE (Vinkovici) as Examples of the Early Romanization of

- Late La Tène Communities in Southern Pannonia", în *Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt. Materialien des Symposiums – Kraków 26. – 29. April 1995* (ed Z. Woźniac ed.) (Kraków, 1996).
- Majnarić- Pandžić 1990: N. Majnarić-Pandžić, „Novi nalaz pojasne kopče tipa Laminici iz Siska“, în *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23 (1990): 55-68.
- Matei, Pop 2001: Al.V. Matei, H. Pop, „Măgura Moigradului – zona sacră (sec. I î. Hr.) și așezarea dacică fortificată (sec. I. d. Hr.)“, în *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu* (Cluj-Napoca – Deva, 2001): 253-277.
- Moga 1979: V. Moga, „Piese de argint descoperite în cetatea dacică de la Piatra Craivii“, în *Acta MN*, XVI (1979): 513-518.
- Moga 1981: V. Moga, „Așezarea și cetatea dacică de la Piatra Craivii (jud. Alba)“, în *Studii Dacice* (H. Daicoviciu ed.) (Cluj-Napoca, 1981): 103-116.
- Moga 1995: V. Moga, „Remarques sur le mur de la citadelle dace de Piatra Craivii“, în *Acta MN*, 32 (1995): 145-148.
- Moga, Rustoiu 1997: V. Moga, A. Rustoiu, „Atelierul de fibule de la Piatra Craivii (jud. Alba)“, în *Ephemeris Napocensis*, VII (1997): 57-64.
- Moga și colab. 2006: V. Moga, C. Plantos, D. C. Țuțuianu, M. Gligor, A. Marc, R. Andrei, A. Bădescu, „Craiva, com. Cricău, jud. Alba. Punct: „Piatra Craivii“. Campania 2005“, în *CCA* (București, 2006): nr.67.

- Moga și colab. 2007: V. Moga, C. Plantos, D. C. Țuțuianu, A. Marc, M. Breazu, G. Mircea, „Craiva, com. Cricău, jud. Alba. Punct: „Piatra Craivii Campania 2006”, în CCA (București, 2007): 140-142.
- Moga și colab. 2008: V. Moga, C. Plantos, A. Marc, C. Timoc, G. El Susi, G. Izdrăilă, D. M. Tentiș, G. Mircea, „Craiva, com. Cricău, jud. Alba. Punct: „Piatra Craivii”. Campania 2007”, în CCA (București, 2008): 140-142.
- Pieta 1982: K. Pieta, *Die Puchov-Kultur* (Nitra, 1982).
- Plantos 2000: C. Plantos, „Descoperiri aparținând celei de-a doua epoci a fierului la Vințu de Jos – “Lunca Fermei” (jud. Alba)”, în *BCȘS*, 6 (2000): 87-96.
- Plantos 2006: C. Plantos, “Two Greek-Roman Glass Vessels in the Dacian Fortress and Settlement from Piatra Craivii (Alba County)”, în *Apulum*, XLIII/1 (2006): 145-150.
- Plantos 2007: C. Plantos, „Spații de cult din cetatea și așezarea dacică de la Piatra Craivii. Repere ale problemei”, în *Nemus*, 1-2 (2007): 7-34.
- Popa 1971: Al. Popa, „Nivelul dezvoltării economiei dacice în lumina descoperirilor de la Piatra Craivii și Căpâlna”, în *Apulum*, IX (1971): 271-282.
- Popa 2008: C. I. Popa, “A Possible Dacian Burial in the Vicinity of Piatra Craivii Fortress”, în *Apulum*, XLV (2008): 357-365.
- RepArhAlba* 1995: *Repertoriul Arheologic al județului Alba* (V. Moga și H. Ciugudean ed.) (Alba Iulia, 1995).

- Russu 1961: I. I. Russu, „*Dacius Appulus. Contribuții la onomastica traco-dacică și iliră*”, în *Apulum*, IV (1961): 83-95.
- Rustoiu 1994: A. Rustoiu, „*Catarame în formă de "liră" în Dacia preromană*”, în *Marisia*, XXIII-XXIV (1994): 577-580.
- Rustoiu 2002: A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană* (Cluj-Napoca, 2002).
- Rustoiu 2007: A. Rustoiu, “*About a Curved Dagger Discovered at Piatra Craivii*”, în *Apulum*, XLIV (2007): 83-98.
- Rustoiu 2008: A. Rustoiu, *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești* (Cluj-Napoca, 2008).
- Rustoiu, Rustoiu 2000: A. Rustoiu, G.T. Rustoiu, „*Așezări din a doua vârstă a fierului descoperite recent pe teritoriul orașului Alba Iulia*”, în *Apulum*, XXXVII, (2000): 177-191.
- Rustoiu, Plantos 2005: A. Rustoiu, C. Plantos, “*Two Rectangular bronze Buckles of the Late La Tène Period from Romania*”, în *Instrumentum*, 21 (Montagnac, 2005): 32-33.
- Sîrbu, Matei, Dupoi 2005: V. Sîrbu, S. Matei, V. Dupoi, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasa-Mică Gruiu Dării, com Pietroasele, jud. Buzău (II)* (Buzău, 2005).
- Sîrbu și colab. 2007: V. Sîrbu, S.A. Luca, C. Roman, S. Purece, D. Diaconescu, N. Cerișer, *Vestigiiile dacice de la Hunedoara/The Dacian Vestiges in Hunedoara. Grădina Castelului: necropolă și/sau incintă sacră? /The Castle's Garden: necropolis and/or sacred enclosure? / Dealul Sânpetru: așezarea/ Sânpetru Hill: the settlement* (Sibiu, 2007).
- Stojić 2003: M. Stojić, *Veliki Vetren* (Beograd, 2003).

- Todorović 1972: J. Todorović, *Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladeg gvozdenog doba (Dissertationes et Monographiae 3)* (Beograd, 1972).
- Ursachi 1995: V. Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad* (București, 1995).
- Wielowiejski 1985: J. Wielowiejski, „Die spätkeltischen und römischen Bronzegefäße in Polen“, în *BerRGK*, 66 (1985): 126-130.
- Wollmann 1971: V. Wollmann, „Valoarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice“, în *Apulum*, IX (1971): 283-292.

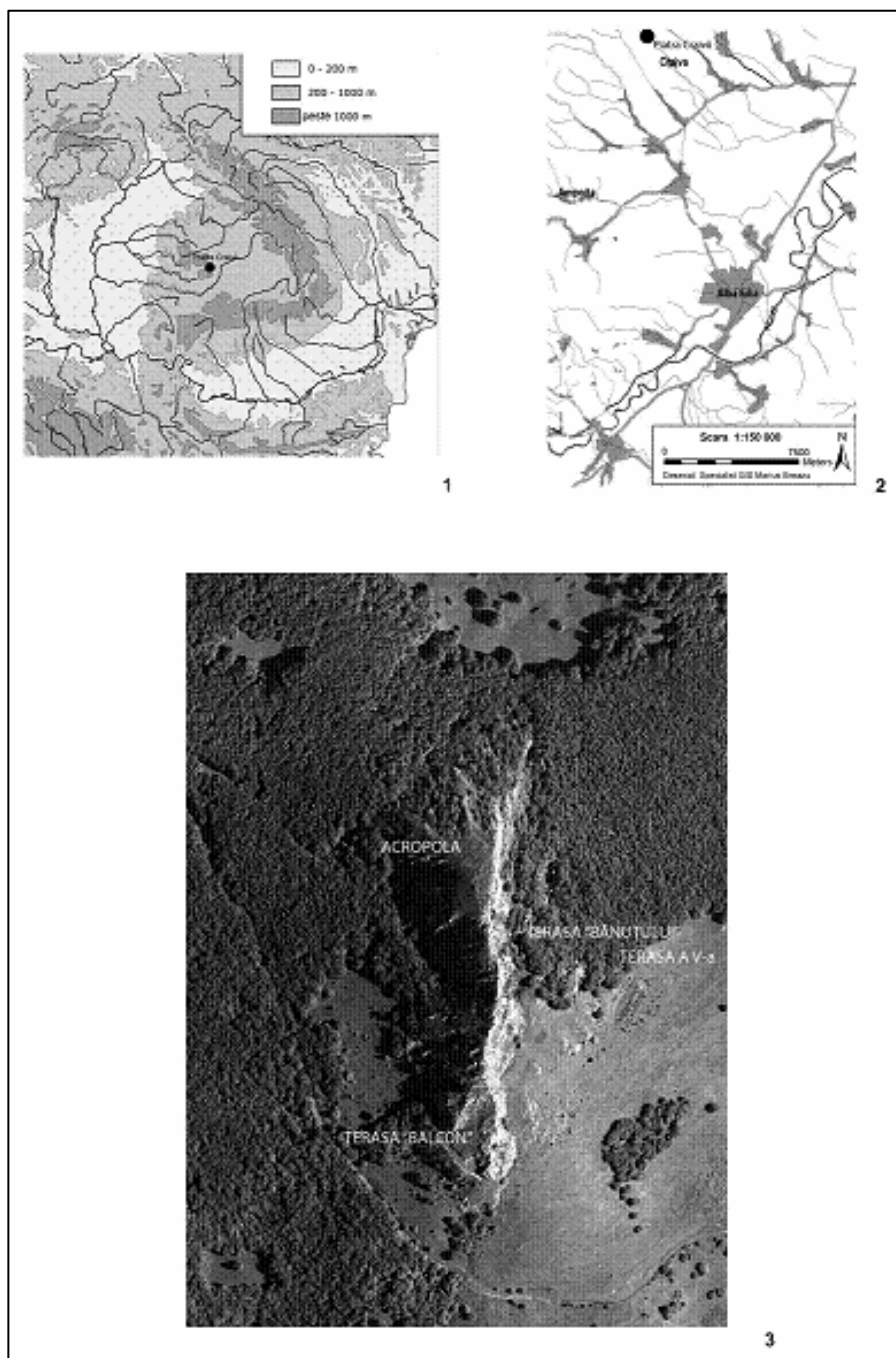

Fig 1: Cadru general cu dispunerea cetății și așezării dacice de la Craiva „Piatra Craivii” (1-3). General setting and the disposing of the Dacian fortress and settlement from Craiva „Piatra Craivii” (1-3).

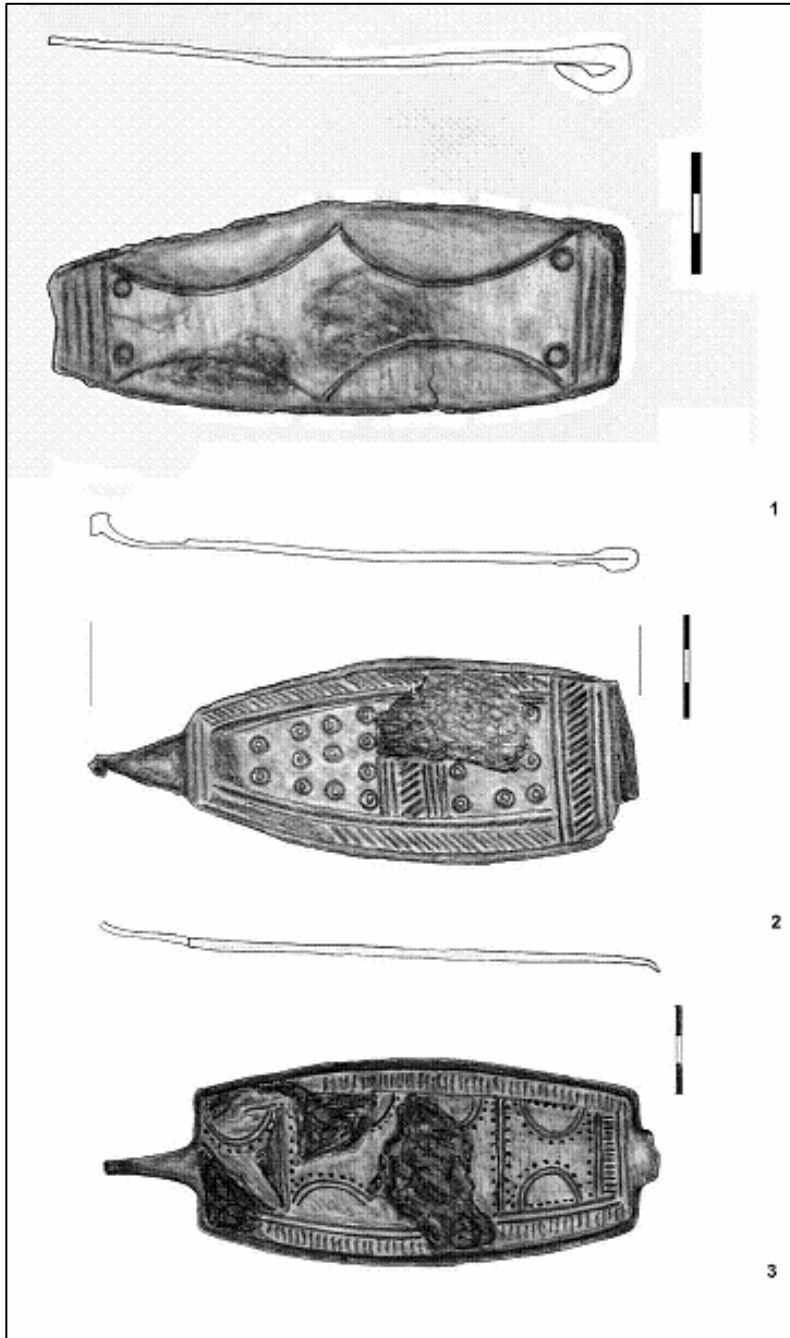

Fig 2: Paftale descoperite la Craiva „Piatra Craivii” (1-3). Buckles (Plattengürtelhaken) discovered at Craiva „Piatra Craivii” (1-3).

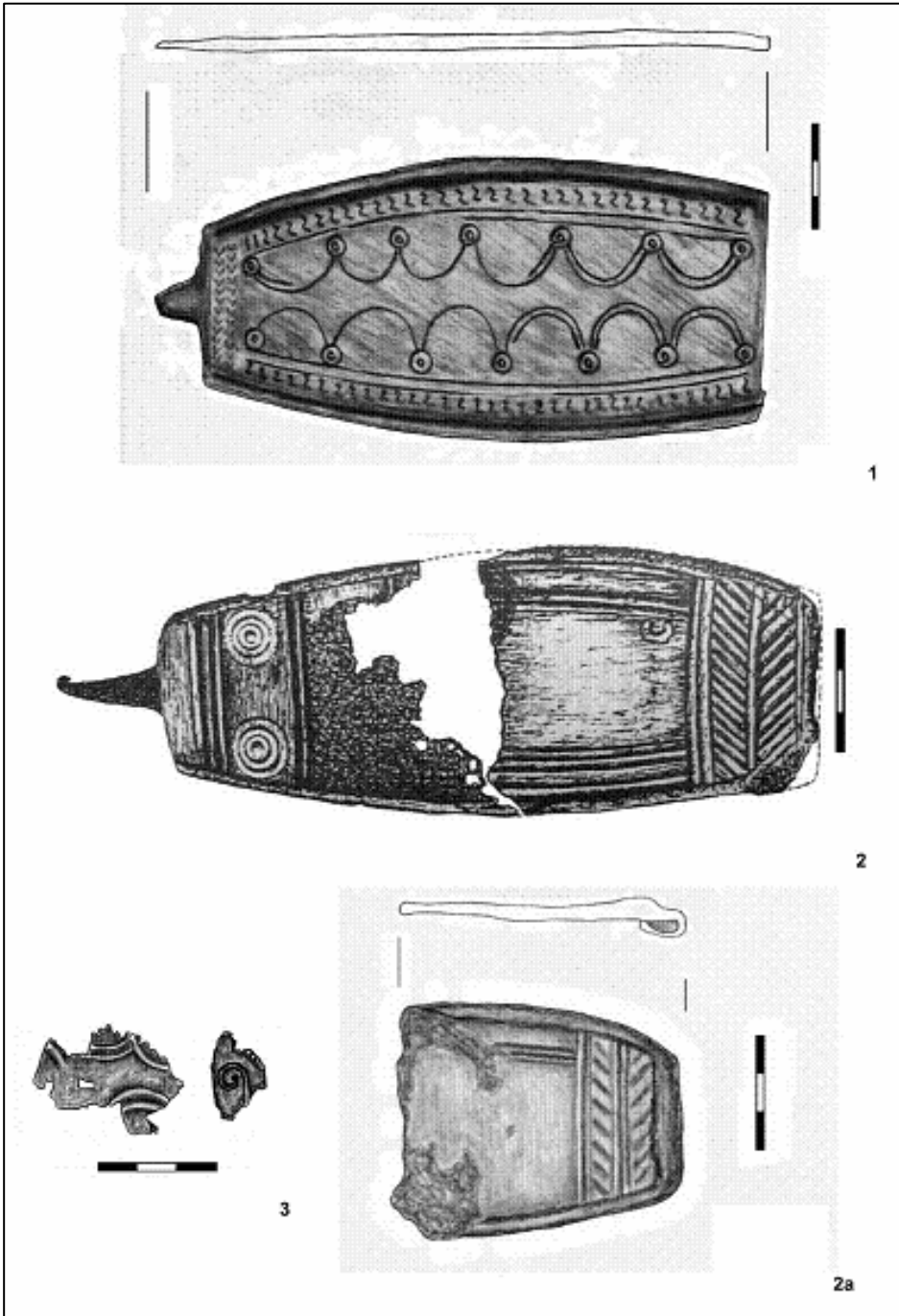

Fig 3: Paftale descoperite la Craiva „Piatra Craivii” (1-3). Buckles (Plattengürtelhaken) discovered at Craiva „Piatra Craivii” (1-3).

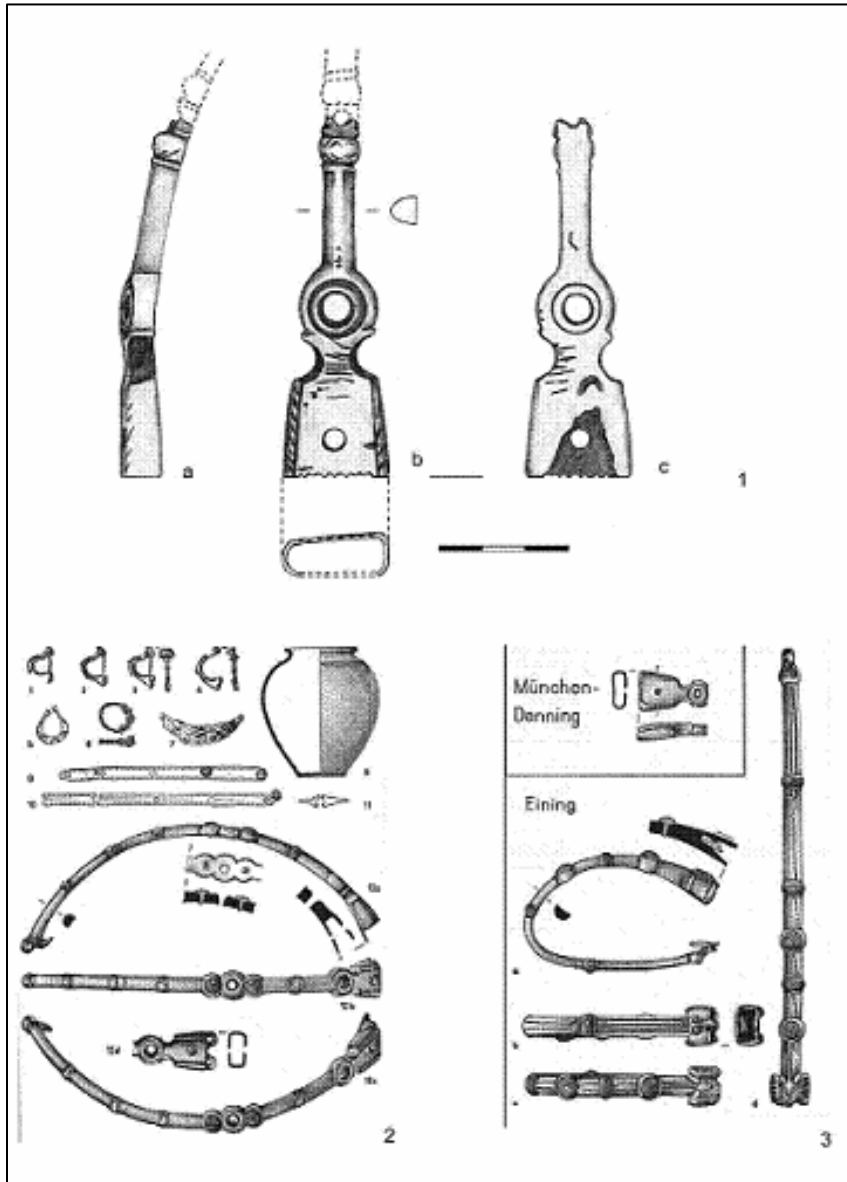

Fig 4: 1. Segmentul unei centuri de tip vergea profilată „Profilierte Stabgürtelhacken” (tip Voigt A); 2. inventarul mormântului cu centură de tip Voigt A de la Traunstein (appud Krämer 1968); 3. segment de cataramă de tip Voigt A de la München-Denning (appud Krämer 1968) și tip Voigt B de la Eining (appud Krämer 1968). 1. Rod shaped belt buckle fragment „Profilierte Stabgürtelhacken” (type Voigt A); 2. the inventory of the grave with Voigt A type belt from Traunstein (apud Krämer 1968); 3. Voigt A type belt buckle fragment from München-Denning (apud Krämer 1968) and a Voigt B type from Eining (apud Krämer 1968).

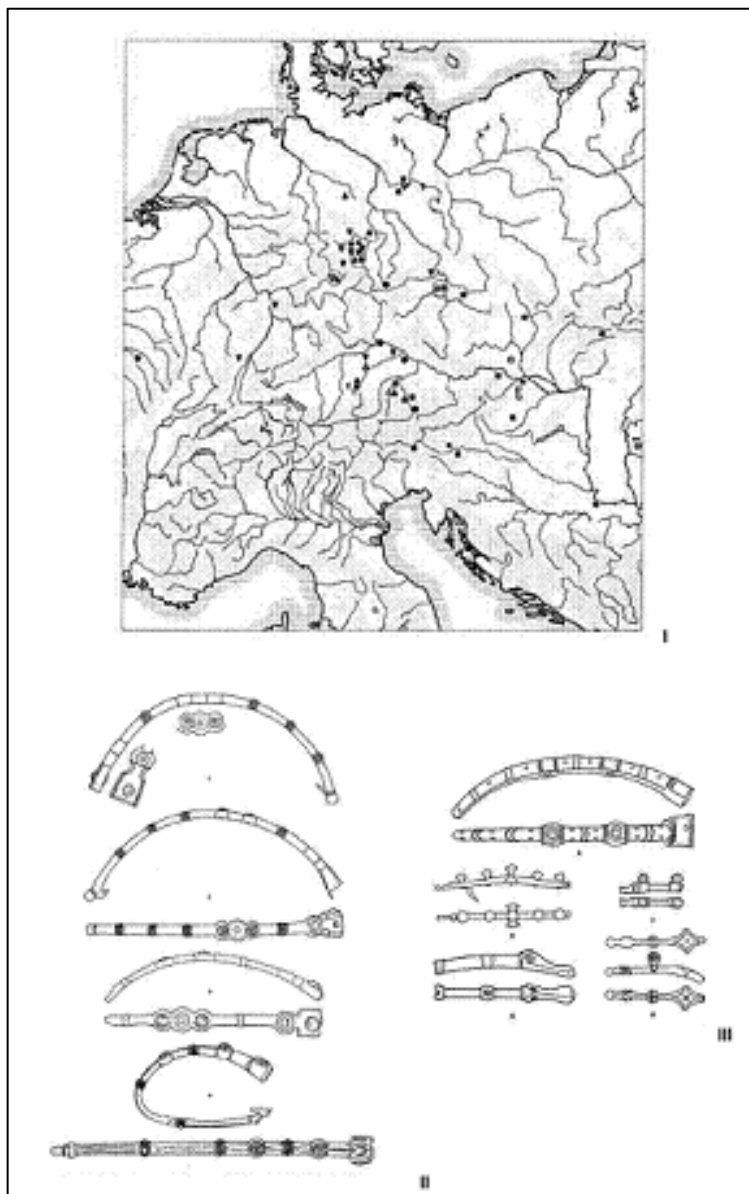

Fig 5: I. Harta cu răspândirea centurilor de tip Voigt tip A, Voigt tip A/B și Sotin (apud Bockius, Łuczkiwicz 2004); II. Centuri de tip Voigt A (1-2), Voigt A/B (3), Voigt B (4); III. Centuri de tip Voigt B1 (5) și tip Sotin (6-9) - (apud Bockius, Łuczkiwicz 2004). I. Spreading map regarding the Voigt type A, Voigt type A/B and Sotin belts (apud Bockius, Łuczkiwicz 2004); II. Voigt A type belts (1-2), Voigt A/B type belts (3), Voigt B type belts (4); III. Voigt B1 type belts (5) and Sotin type belts (6-9) - (apud Bockius, Łuczkiwicz 2004).

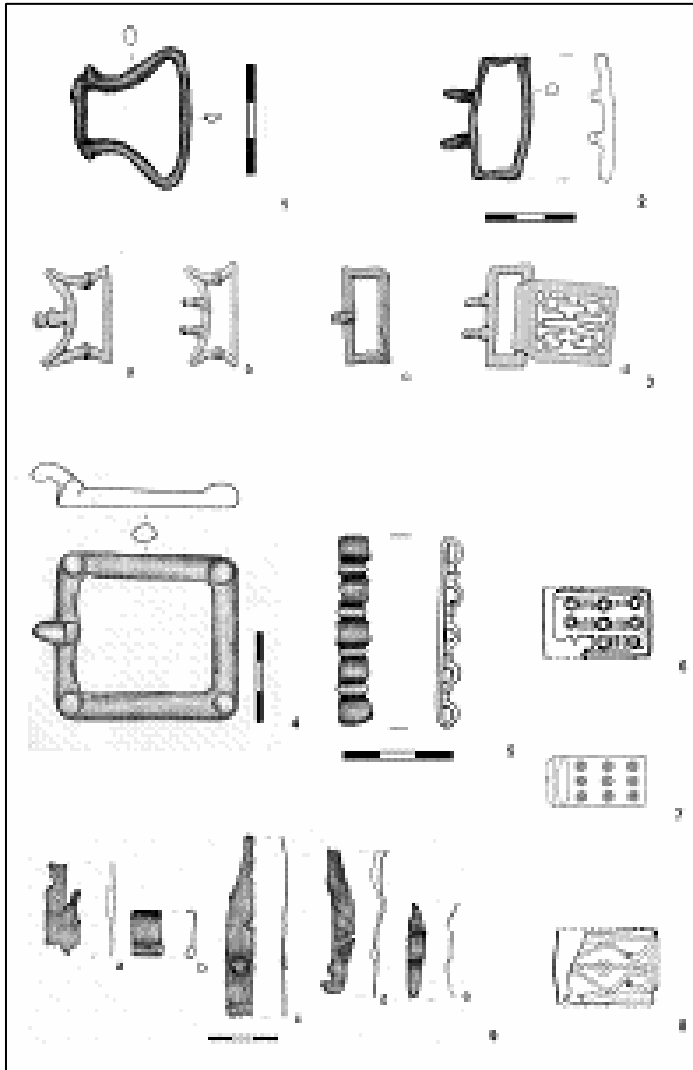

Fig 6: 1. Cataramă în formă de liră de la Craiva „Piatra Craivii”; 2. Cataramă de tip norico-pannonic de la Craiva „Piatra Craivii”; 3a-d. Tipuri de catarame norico-pannonice de la Magdalensberg (appud Deimel 1987); 4. Cataramă rectangulară din bronz de la Craiva „Piatra Craivii”; 5. Segment de la o centură cu astragale de la Craiva „Piatra Craivii”; 6. Plăcuță de centură de tip norico-pannonic de la Craiva „Piatra Craivii”; 7. Plăcuță de centură de tip norico-pannonic - tip Garbsch B7g (appud Garbsch 1965); 8. Plăcuță de centură de tip norico-pannonic (?) de la Craiva „Piatra Craivii”; 9a-e. Elemente de la centuri de tip Rustoiu 8 de la Craiva „Piatra Craivii”. 1. Lyre shaped belt buckle from Craiva „Piatra Craivii”; 2. Norico-pannonian belt buckle from Craiva „Piatra Craivii”; 3a-d. Norico-pannonian belt buckles from Magdalensberg (apud Deimel 1987); 4. Rectangular bronze belt buckle from Craiva „Piatra Craivii”; 5. Astragal belt fragment from Craiva „Piatra Craivii”; 6. Norico-pannonian belt board from Craiva „Piatra Craivii”; 7. Norico-pannonian belt board (?) from Craiva „Piatra Craivii”; 8. Norico-pannonian belt board (?) from Dobřichov - „Pičhora”; 9a-e. Rustoiu 8 type belts from Craiva „Piatra Craivii”.

Noi piese de armură de paradă din Dacia*

Dan Isac

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Mihai Bărbulescu

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Armura de paradă romană constituie o categorie de material arheologic foarte interesantă și spectaculoasă. Artefactele inedite prezentate în acest studiu furnizează noi date cu privire la echipamentul militar al trupelor legionare din castrul de la Turda, precum și al celor auxiliare din castelele de la Gilău și Cășeu.

Termeni-cheie: Dacia romană, castru roman, armata romană, armură de paradă.

Key-words: Roman Dacia, Roman fort, Roman army, parade armour.

De la apariția, în anul 1978 a cunoscutei lucrări a regretatului Jochen Garbsch, „*Römische Paraderüstungen*”, numărul pieselor designate cu această denumire generică descoperite în Dacia romană și publicate a rămas foarte redus, singurele noutăți fiind aduse mai ales de Liviu Petculescu. Acesta a discutat încă din 1972 cele trei garnituri de armură deja cunoscute (*Porolissum*, Buciumi și de undeva din Oltenia),¹ adăugând în 1987 două noi piese, una descoperită tot la Buciumi,² și alta în castrul de la Micia (Vețel)³. Același autor a republicat în 1982 un obrăzar de coif de la Grădiștea Muncelului (*Sarmizegetusa Regia*),⁴ datând din perioada imediat de după cucerirea Daciei în 106 p.Chr., făcând în 1987 considerații pertinente asupra

* O comunicare cu titlul *Neue Paraderüstungen aus Dakien* a fost susținută, în numele ambilor autori, de Dan Isac la a XVI-a conferință internațională „*Roman Military Equipment Conference (ROMECE)*”, Xanten (Germania), 13-16 iunie 2007.

Porolissum: Buday 1914: 73, Fig. 5/1; Petculescu 1974-1975: 81-82, Fig. 1/1; Buciumi: Chirilă, Gudea și colab. 1972: 74-75, Pl. LXXXIV-LXXXV; Petculescu 1974-1975: 82-83, Fig. 2/1; loc necunoscut din Oltenia, Dacia Malvensis: Pârvan 1926, Fig. 15, Pl. 15; Petculescu 1974-1975: 83-84, Fig. 2/2.

² Petculescu 1987: 159, Fig. 4/1a-b.

³ Petculescu 1987: 159, Fig. 4/3.

⁴ Petculescu 1982: 291-293, Fig. 1.

singurelor coifuri ornamentate din România, cel de la Lunca Mureșului⁵ în Dacia, respectiv Ostrov (*Durostorum*) în Moesia Inferior.⁶

Mai putem aminti publicarea foarte sumară și doar în desen, în 1987, de către Al. Diaconescu și C. Opreanu a unui fronton complet⁷ pentru cap de cal (Fig. 1) din săpăturile de la Gilău conduse de Dan Isac, precum și reconsiderarea corectă, în aceeași publicație, a unui ochelar de la un fronton de cap de cal (Fig. 2) din castrul auxiliar Inlăceni (Dacia Apulensis).⁸

Această situație nu mai corespunde astăzi realității. Săpături sistematice îndelungate în castrul legionar de la *Potaissa* (Turda) (1976-2008, Mihai Bărbulescu), în Dacia Porolissensis și în cele auxiliare de la Gilău (1976-1985, Dan Isac) și *Samum* (Cășeu) (1986-2008, Dan Isac), ambele în Dacia Porolissensis, adaugă încă 10 piese de referință la cele 14 obiecte de echipament militar de paradă cunoscute anterior din categoria numită generic "Paraderüstungen".⁹

Încercând o recapitulare a tuturor pieselor descoperite până acum în Dacia romană, din categoria celor purtate de soldații din diferitele categorii de trupe, atât la parade, turnire sau ceremonii, cât și probabil în luptă,¹⁰ am ajuns la o concluzie interesantă referitoare la Dacia romană. Doar cu câteva excepții, ca cnemidele ("Beinschienen") de pildă, practic toate celelalte categorii sunt reprezentate în Dacia, unele dintre ele masiv, ca de exemplu garniturile de armură ("Panzerbeschläge").

Privind Harta Daciei romane (Fig. 3) și descoperirile de astfel de artefacte, constatăm astăzi următoarea situație.

I. A. Coifuri de paradă de tip pseudo-atic ("Pseudo-attische Paradehelme") (Garbsch: 4, 7; O 59-80).

1. Lunca Mureșului (Războieni-Cetate) (Dacia Apulensis)(Garbsch, O 60a).

B. Obrăzare de coif ("Wangeklappen").

2. Grădiștea Muncelului (Sarmizegetusa Regia) (Petculescu 1982: 291-293, Fig. 1).

3.-4. *Samum* (Cășeu) – până acum inedite.

II. Coifuri cu măști de față ("Gesichtshelme").

⁵ Petculescu 1987: 153, Fig. 1-4.

⁶ Garbsch: 73, Pl. 32.

⁷ Diaconescu, Opreanu 1987: Fig. 1; Isac 1997: 54, Pl. XXV.

⁸ Gudea 1979: 258, Pl. XXIII/7; Diaconescu, Opreanu 1987, Fig. 2.

⁹ Preferăm, în acord cu majoritatea specialiștilor, terminologia germană referitoare la aceste categorii de echipament militar, așa cum sunt stabilite de Jochen Garbsch.

¹⁰ Petculescu 1974-1975: 80.

1. *Romula* (Reșca), Dacia Malvensis (Garbsch, O 40).
2. Cincșor, Dacia Malvensis (Dragotă 1987: 276-280).
3. Gilău, Dacia Porolissensis – până acum inedită.

III. A. Frontoane pentru capete de cal (“Roßstirnen”).

1. Gherla, Dacia Porolissensis (Ferri 1933: 353, Fig. 480; Garbsch, K1).
2. *Apulum- Colonia Aurelia Apulensis* (Alba Iulia) (Ferri 1933, Fig. 481).
3. Gilău, Dacia Porolissensis (Diaconescu, Opreanu 1987: 157, Fig. 1).

B. Apărătoare de ochi (“Augenschutzkörbe”).

4. Inlăceni, Dacia Apulensis ((Gudea 1979: 258, Pl. XXIII/7; Diaconescu, Opreanu, 1987, Fig.3 – atribuire corectă).

IV. Medalion sau placă de armură (“Medaillon oder Panzerplatte”).

1. Gherla, Dacia Porolissensis (Ferri 1933: 356, Fig. 481; Garbsch, R 16).

V. Garnituri de armură (“Panzerbeschläge”).

1. *Porolissum* (Moigrad), Dacia Porolissensis (Buday 1914: 73 Fig. 5/1).
- 2.-3. Buciumi, Dacia Porolissensis (2. Chirilă, Gudea și colab. 1972: 74-75, Pl. LXXXIV-LXXXV; 3. Petculescu 1987: 159, Fig. 4/1a-b).
- 4.-8 *Potaissa* (Turda), Dacia Porolissensis – până acum inedite.
- 9.-10. *Samum* (Cășeu), Dacia Porolissensis – până acum inedite.
11. *Micia* (Vețel), Dacia Apulensis (Petculescu 1987: 159, Fig. 4/3).
12. Localitate neprecizată din Oltenia, Dacia Malvensis (Pârvan 1926: 9, 26, Fig. 15, Pl. 15).

Totalizând, în lumina cunoștințelor noastre de acum, avem un număr de **24** piese de echipament de paradă: 1 coif, 3 obrăzare de coif, 3 măști de paradă, 3 frontoane și o apărătoare de ochi de cal, 1 medalion sau placă de armură, 12 garnituri de armură.

Dintre acestea, 10 sunt piese **inedite** și vor fi prezentate în continuare: 2 obrăzare – *Samum* (Cășeu), 1 mască – Gilău, 7 garnituri de armură – 5-*Potaissa* (Turda), 2-*Samum* (Cășeu). Toate piesele provin din săpături sistematice și contexte stratigrafice clare, mai puțin cele de la *Samum* despre care știm că au fost descoperite în perioada interbelică (1928-1929) în săpăturile din castru conduse de profesorul clujean Emil Panaitescu.¹¹ Piese, astăzi pierdute, sunt păstrate pe clișee fotografice de sticlă originale, din păcate fără scară grafică.

¹¹ Em. Panaitescu, Castrul roman de la Cășei. Din cercetările nouă (1929). *ACMIT*, II, 1929: 1-30; Isac 2003: 24-27.

În cele ce urmează vor fi prezentate cele 10 piese de echipament de paradă inedite, însoțite de o foarte sumară discuție asupra încadrării lor tipologice și cronologice. Considerațiile generale asupra funcționalității și semnificației unor asemenea artefacte din categoria "Paraderüstungen", cronologia, tipologia și iconografia acestora au fost de mai multă vreme clarificate în literatura internațională (F. Drexel, Hans Klumbach, Jochen Garbsch și alții) sau națională (în special Liviu Petculescu).

I. B. Obrăzare de coif ("Wangeklappen").

Castrul auxiliar *Samum* (Cășeu) aflat pe limesul nordic al Daciei Porolissensis a fost sediul inițial al cohorței *II Britannorum milliaria* ce a edificat din pământ și lemn fortificația după constituirea provinciei în 106 p.Chr.¹² După plecarea trupei, la începutul domniei lui Hadrian, locul acesteia este luat de *cohors I Britannica milliaria equitata* care reface fortificația în piatră la începutul secolului III p.Chr. (Fig. 4). Primele săpături ample au fost efectuate între 1928-1929 de profesorul clujean Emil Panaitescu, rezultatele săpăturilor, cu excepția unui mic raport,¹³ nefiind publicate niciodată, iar materialele arheologice descoperite pierzându-se în cea mai mare parte fără urmă. Șansa a făcut ca o serie de clișee pe sticlă originale să păstreze imaginea unor importante monumente epigrafice, sculpturale și toreutice, cum sunt câteva piese de echipament militar de paradă – 2 obrăzare de coif și 2 garnituri pereche de armură precum și un solz de lambrechin dintr-o statuie, toate din bronz (Fig. 5). Nu știm nimic despre locul exact de descoperire în castru și nu putem face aprecieri asupra dimensiunii pieselor. Imaginile fotografice permit totuși în bună măsură o analiză a pieselor respective și o încadrare tipologică adecvată.

Obrăzar drept (Fig. 6). Piesa este mărginită de o bordură snurată, iar pe un fond realizat cu motive în formă de solzi ("Schuppenmuster") este redat bustul lui Ganymede spre dreapta. Motivul în formă de solzi este absolut identic cu cel de pe coiful și obrăzarul de la Ostrov (jud. Constanța), Moesia Inferior (Garbsch: 6, nr. 3; O 58) care este de tip "Spitzovaler Helm", datat la mijlocul secolului II p.Chr. Acest element nu este suficient pentru apartenența piesei noastre unui coif de acest tip.

Obrăzar stâng (Fig. 7). Din clișeul fotografic și în lipsa piesei nu este totuși dificil de stabilit că este vorba de un obrăzar de coif, mai curând decât o garnitură de armură sau un alt tip de piesă. Pentru primul caz (Fig. 7) pledează clar înclinarea spre dreapta a figurii centrale și a bordurii

¹² Vezi Isac 2003.

¹³ Vezi nota 11.

șnurate, arcuirea piesei în partea stânga sus și dublura părții superioare cu urmele posibile a patru orificii de fixare la coif. Figura centrală este o Victoria înaripată privind spre dreapta, cu coroană în mâna dreaptă. Același personaj apare pe un fragment, probabil de obrăzar, de la Weissenburg (Garbsch, O 79) precum și pe un triptic de fronton de cal de la Straubing (Garbsch, B 17).

II. Coifuri cu măști de față ("Gesichtshelme").

3. Mască de paradă de cavalerie ("Gesichtsmaske"). Descoperită în anul 1980 în zona porții *principalis dextra*¹⁴ a castrului de la Gilău (Fig.8) piesa a fost găsită în fundul șanțului în formă de „V” al castrului lărgit de pământ (Gilău II)¹⁵ (Fig. 9), șanț astupat în vederea amenajării *fossae*-i corespunzătoare fazei de piatră (Gilău III) (Fig. 10, 11, 12). Masca aparține unui coif de tipul Garbsch A.2. "Gesichtshelme mit zweiteilige Ausführung" ("Gesichtsmaske und Rückteil"), coif format din două părți, mască de față și parte posterioară. Masca de la Gilău avea cu certitudine și o parte posterioară din fier, ce s-a distrus aproape în totalitate datorită acidității solului. Din aceasta s-au recuperat câteva fragmente din calotă cu ornamente ce sugerează capilatura.

Masca (Fig. 13, 14, 15) are 24 cm înălțime și 20 cm lățimea maximă; este confecționată din tablă de bronz cu grosimea medie de 1,5 mm. Reprezintă portretul unei femei cu nasul ușor acvilin, ochii traforați sub forma unor fante alungite cu marcarea discretă a pleoapelor. Pe frunte este redată o *lumula*. O diademă sumar executată printr-o bandă segmentată întrește coafura personajului.

Două orificii rotunde în zona din spate a măștii, la partea superioară și inferioară indică locul de îmbinare, cu nituri sau curele din piele, a părții posterioare din fier, azi lipsă.

Piesa de la Gilău se încadrează în tipul iconografic Kohlert VI a măștilor cu reprezentare „orientalizantă” dintre care cea mai apropiată analogie o constituie exemplarul de la Visegrád (Pannonia Inferior) (Fig. 16). J. Garbsch datează în general acest tip după a doua treime a secolului II p.Chr. până la începutul secolului III p.Chr., cu posibilitatea ca cele mai timpurii exemplare să apară în timpul lui Traian. Contextul stratigrafic din care provine artefactul nu permite o datare mai strânsă. Aceasta deoarece șanțurile castrului de pământ ale fazei Gilău II, funcționale începând de prin

¹⁴ Isac, Diaconescu, Opreanu 1981: 85-97.

¹⁵ Isac 1997: 37-38; 38-40; 54-56.

117/118 p.Chr.,¹⁶ odată cu venirea alei Siliana sunt umplute și nivelate probabil spre sfârșitul secolului II p.Chr. când fortificația este refăcută în piatră (Gilău III). Aceasta după ce mai înainte micul *castellum* traianic a fost substanțial amplificat, pentru a permite cantonarea acestei *ala quingenaria*.

Piesa de la Gilău este a treia de acest fel descoperită în provincia traiană. În "Kunsthistorisches Museum" din Viena se află de multă vreme o mască de paradă provenind din râul Olt (Fig. 17), din zona schitului Comanca, la sud de localitatea Reșca,¹⁷ antica *Romula* în Dacia Inferior. Aparține tot tipului Kohlert VI și are poansonate numele a doi proprietari.

A treia mască pentru un coif de paradă de cavalerie a fost descoperită, ca o coincidență, tot în râul Olt, dar pe cursul său superior, în apropiere de localitatea Cincșor¹⁸ (Fig. 18-19). Maska a fost scoasă cu excavatorul, împreună cu fragmente ceramice romane, toate rulate de râu și aduse de undeva din amonte, de la Cincșor sau din alt castru sau vicus militar de pe Oltul Transilvan (Dacia Malvensis). Piesa considerată a proveni de la Cincșor, de tipul Kohlert VI, este asemănătoare cu cea de la Gilău în privința expresiei feței, diferind modalitățile de realizare ale coafurii. Deformarea evidentă a porțiunii stângi, mult teșită, nu se datorește, cum crede autorul publicării piesei, condițiilor de păstrare în sol sau de scoatere cu cupa excavatorului. Piesa a fost confecționată de la început în acest mod, putându-ne gândi, eventual, la un rebut sau, de ce nu la o malformație a feței purtătorului. Presupusa proveniență a măștii de la Cincșor poate ridica semne de întrebare datorită lipsei aici a unei unități de cavalerie, trupa atestată în castru fiind *cohors II Flavia Bessorum*¹⁹.

V. Garnituri de armură ("Panzerbeschläge").

Din Dacia erau cunoscute până acum 5 piese publicate, câte una de la *Porolissum* (Moigrad), *Micia* (Vețel), dintr-o localitate neprecizată din Oltenia, respectiv două piese de la Buciumi. Cele 7 noi garnituri de armură provin 5 din castrul *Potaissa* (Turda) și 2 din castrul *Samum* (Cășeu), acestea din urmă pierdute, dar atestate, împreună cu obrăzarele de coif pe un clișeu fotografic din perioada interbelică.

Piesele de la *Potaissa* au fost descoperite toate în cursul săpăturilor conduse de Mihai Bărbulescu în *principia* (Fig. 21)²⁰ castrului legionar, în

¹⁶ Isac 1997: 34-38.

¹⁷ Garbsch, O 40; Vlădescu 1981: 195-203, Fig. 1; Vlădescu 1983: 184, Fig. 125.

¹⁸ Dragotă 1987: 276-280.

¹⁹ Gudea 1997: 67-68, nr. 44 (Cincșor, Kleinschenk).

²⁰ Bărbulescu 1987: 122-164.

armamentaria de pe latura de N (Nr. 8, Fig. 26), într-o încăpere dinspre *via principalis* (nr. 5, Fig. 23), în zona porticului de S (Nr. 4, Fig. 22). Datarea lor poate fi determinată după 170 p.Chr. când legiunea a V-a Macedonica este transferată din Moesia Inferior, de la Troesmis, în Dacia Porolissensis. Una din piese (Nr. 6, Fig. 24) a fost găsită împreună cu solzi dintr-o *lorica squamata*, situație întâlnită și la Cășeu (Fig. 5), ceea ce întărește faptul cunoscut deja referitor la purtarea acestor piese de echipament, probabil chiar în luptă, peste cămașa de zale în dreptul gâtului, ca în cazul garniturii de la Hrušica din Slovenia (Garbsch 1978, P 18). Tipologia lor este unitară, cu trei registre având în centru bustul Minervei sau al lui Mars, deasupra vulturul, iar dedesubt unul sau două scuturi.

4. Garnitură de armură dreapta (Fig. 22); 17, 2 cm înălțime, 9,2 cm lățime. Pe marginea dreaptă apare o inscripție poansonată care din cauza stării de conservare a piesei este greu de citit, ultimul nume fiind cu certitudine CRESVVS, iar primul semn părănd a fi cel pentru *centuria*. Marginea stângă are 10 găuri pentru fixarea pe cămașa de zale. În centru este redat bustul Minervei spre dreapta; în registrul superior vulturul, iar în cel inferior două scuturi încrucișate.

5. Garnitură de armură dreapta (Fig. 23); înălțimea păstrată 17,2 cm, lățimea păstrată 6,2 cm. De același tip cu precedentă, în registrul central bustul spre dreapta al Minervei, iar deasupra vulturul.

6. Garnitură de armură dreapta (Fig. 24); fragment; înălțimea păstrată 9,3 cm, lățimea 6 cm. Reprezintă bustul Minervei spre dreapta, iar în registrul inferior scutul.

7. Garnitură de armură dreapta (Fig. 25); înălțime 15, 2 cm, lățimea 7,5 cm. Aceleași trei registre, cu Minerva în centru, vulturul în registrul superior și scutul în cel inferior.

8. Garnitură de armură dreapta (Fig. 26); starea de conservare a piesei nu mai permite identificarea altor detalii.

Ultimele două piese sunt din castrul *Samum* (Cășeu) (Fig. 27) și au fost descoperite în săpăturile interbelice. Se păstrează doar în clișeele fotografice originale (Fig. 5), fără scară grafică. Sunt primele piese de acest tip din Dacia descoperite pereche și, ca în cazul *Potaissa*, au fost însoțite de un fragment dintr-o *lorica squamata*.

8-10. Garnitură de armură stânga și dreapta (Fig. 27). Garnitura stângă are păstrate balamalele de fixare. Decorul este în două registre, marcate printr-o bordură elegantă din puncte și volute, dublată de linii perlate. Pe garnitura stângă este redat bustul lui Mars, iar pe cea dreaptă Minerva. În ambele registre inferioare apare câte un animal marin fantastic, o „panteră de mare” (“Seepanther”).

Cele 10 noi piese de echipament militar din categoria "Paraderüstungen" ridică numărul total al acestor artefacte descoperite în Dacia romană la un număr important, 24, ceea ce conferă acestei provincii un loc bine precizat prin prisma răspândirii printre trupele de legionari și auxiliari în egală măsură a acestor accesorii. Piesele de la *Potaissa* par a fi fost purtate de legionari, iar masca de la Gilău este și datorită trupei (*ala Siliiana c.R.*)²¹ un echipament specific călăreților. În situația de la *Samum*, unde începând cu domnia lui Traian unitatea militară este o cohortă ecvitată, putem presupune că atât obrăzarele de coif, cât și garniturile de armură au putut fi folosite în egală măsură de infanteriști și de călăreți, cămașa de solzi fiind utilizată de ambele categorii de soldați.

NEUE PARADERÜSTUNGEN AUS DAKIEN*

- Zusammenfassung -

Eine Zusammenfassung aller bisher im römischen Dakien entdeckten Stücke, die von den Soldaten verschiedener Truppengattungen sowohl bei Paraden, Turnieren oder Zeremonien als auch wahrscheinlich im Kampfe getragen wurden, erlaubt die Schlußfolgerung, daß mit nur wenigen Ausnahmen, wie z. B. Beinschienen, praktisch alle anderen Kategorien vertreten sind, manche davon massiv, wie z. B. die Panzerbeschläge.

Bei der Betrachtung der Karte des römischen Dakien (Abb. 3) und der Fundstellen solcher Artefakte ist heute folgendes festzustellen.

I. A. *Pseudo-attische Paradehelme* (Garbsch, 4, 7; O 59-80)

1. Lunca Mureșului (Războieni-Cetate) (Dacia Apulensis) (Garbsch, O 60a).

B. *Wangenklappen*

2. Grădiștea Muncelului (Sarmizegetusa Regia) (Petculescu 1982, 291-293, Abb.1).

3-4. *Samum* (Cășeu) – bisher unveröffentlicht.

II. *Gesichtshelme*

1. *Romula* (Reșca), Dacia Malvensis (Garbsch, O 40).

2. Cincșor, Dacia Malvensis (Dragotă, 1987).

3. Gilău, Dacia Porolissensis – bisher unveröffentlicht.

²¹ Isac 1997: 17-21.

* Ein Vortrag mit diesem Titel, in knapperer Fassung, wurde von Dan Isac im Namen beider Verfasser auf der XVIth International Roman Military Equipment Conference (ROMECC) in Xanten (Deutschland), 13.-16. Juni 2007, gehalten.

III. A. Roßstirnen

1. Gherla, Dacia Porolissensis (Ferri 1933, 353, Abb. 480; Garbsch, K1).
2. *Apulum* (Alba Iulia) (Ferri 1933, Abb. 481).
3. Gilău, Dacia Porolissensis (Diaconescu-Opreanu 1987, 157, Abb.1).

B. Augenschutzkörbe

4. Inlăceni, Dacia Apulensis (Gudea 1979, 258, Taf. XXIII/7; Diaconescu-Opreanu 1987, Abb. 2).

IV. Medaillon oder Panzerplatte

1. Gherla, Dacia Porolissensis (Ferri 1933, 356, Abb. 481; Garbsch, R 16).

V. Panzerbeschläge

1. *Porolissum* (Moigrad), Dacia Porolissensis (Buday 1914, 73, Abb. 5/1).
- 2-3. Buciumi, Dacia Porolissensis (1. Chirilă-Gudea u. a. 1972, 74-75, Taf. LXXXIV-LXXXV; 2. Petculescu 1987, 159, Abb. 4/1a-b).
- 4-8. *Potaissa* (Turda), Dacia Porolissensis – bisher unveröffentlicht.
- 9-10. *Samum* (Cășeu), Dacia Porolissensis – bisher unveröffentlicht.
11. *Micia* (Vețel), Dacia Apulensis (Petculescu 1987, 159, Abb. 4/3).
12. Unbestimmte Siedlung in der Kleinen Walachei (Oltenia), Dacia Malvensis (Pârvan 1926, 9, 26, Abb. 15, Taf. 15).

Insgesamt gibt es im Lichte der gegenwärtigen Kenntnisse eine Anzahl von **24** Paraderüstungsstücken: 1 Helm, 3 Wangenklappen, 3 Gesichtshelme, 3 Roßstirnen und 1 Augenschutzkorb, 1 Medaillon oder Panzerplatte, 12 Panzerbeschläge.

Davon sind 10 Stücke unveröffentlicht und werden im Folgenden dargestellt: 2 Wangenklappen – *Samum* (Cășeu) (Abb. 6-7), 1 Gesichtshelm – Gilău (Abb. 13-15), 7 Panzerbeschläge – 5 aus *Potaissa* (Turda) (Abb. 22-26), 2 (ein Paar) aus *Samum* (Cășeu) (Abb. 27). Alle Stücke stammen aus systematischen Grabungen und deutlichen stratigraphischen Kontexten, außer den Stücken von *Samum* (Abb. 5), von denen bekannt ist, daß sie in der Zwischenkriegszeit (1928-1929) in den Grabungen im Kastell gefunden wurden, die vom Klausenburger Professor Emil Panaitescu geleitet wurden. Die Stücke sind heute verschollen, aber auf Originalfotos auf Glas festgehalten, leider ohne Maßstäbe.

Im Folgenden werden wir diese 10 unveröffentlichten Stücke vorstellen und nur eine knappe Diskussion zu dieser Gattung von Artefakten vorlegen. Die allgemeineren Betrachtungen, ikonographischen Untersuchungen oder Angaben zur Bedeutung der Stücke aus verschiedenen Kategorien der sogenannten „Paraderüstungen“, wurden schon seit einiger Zeit in der internationalen (von F. Drexel bis Hans

Klumbach, Jochen Garbsch, und andere Autoren) oder rumänischen Literatur (besonders Liviu Petculescu) schon mehrmals diskutiert.

Abrevieri bibliografice

- Bărbulescu 1987: M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa* (Cluj- Napoca, 1987).
- Buday 1914: Á. Buday, "Porolissumból", *Dolgozatok-Travaux* Kolozsvár, V, 1914: 67-86.
- Chirilă, Gudea și colab. 1972: E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis* (Cluj, 1972).
- Diaconescu, Opreanu 1987: Al. Diaconescu, C. Opreanu, "A Note on Military Equipment from Romania", în *Roman Military Equipment. The Accountments of War*, BAR, Int. Series 336, 1987:157- 166.
- Dragotă 1987: Gh. Dragotă, „Masca romană de bronz de la Cincșor (jud. Brașov)”, *SCIVA*, 38, 3, 1987: 276-280.
- Ferri 1933: S. Ferri, *Arte romana sul Danubio* (Milano, 1933).
- Garbsch 1978: J. Garbsch, *Römische Paraderüstungen* (München, 1978).
- Gudea 1979: N. Gudea, „Castrul roman de la Inlăceni”, *AMP*, III, 1979: 150-273.
- Gudea 1997: N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. Sonderdruck aus Jhrb. des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 44, 1997.

- Isac 1997: D. Isac, *Die Kohorten-und Alenkastelle von Gilău* (Zalău, 1997).
- Isac 2003: D. Isac, *The Roman Auxiliary Fort SAMVM-Cășeiu* (Cluj, 2003).
- Isac, Diaconescu, Opreanu 1981: D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, „Porta principalis extra a castrului de la Gilău”, *AMN*, XVIII, 1981:85-97.
- Pârvan 1926: V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei* (București, 1926).
- Petculescu 1974-1975: L. Petculescu, „Garnituri de armură romane din Dacia”, *Studii și materiale de muzeografie și istorie militară*. Muzeul militar central, 7-8, 1974-1975: 79-88.
- Petculescu 1982: L. Petculescu, „Obrăzare de coifuri romane din Dacia”, *AMN*, XIX, 1982: 291-300.
- Petculescu 1987: L. Petculescu, „Contribuții la coifurile ornamentate și garniturile de armură romane din Dacia”, *Muzeul județean Călărași. Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*, II, 1987: 153-162.
- Vlădescu 1981: Cr. M. Vlădescu, „Masca de paradă de la Romula și încercarea de reconstituire a coifului de cavalerie romană”, *SCIVA*, 32, 2, 1981: 195-203.
- Vlădescu 1983: Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior* (București, 1983).

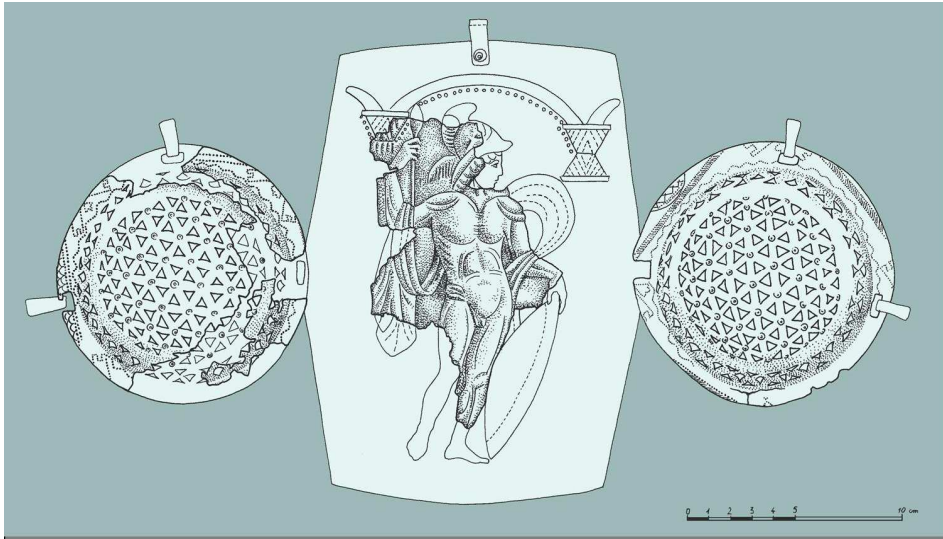

Fig. 1: Castrul auxiliar Gilău. Fronton de cal (Diaconescu, Opreanu1987, Fig. 1; Isac 1997, Fig. XXV). Das Auxiliarkastell Gilău. Roßstirn (Diaconescu-Opreanu 1987, Abb. 1; Isac 1997, Taf. XXV).

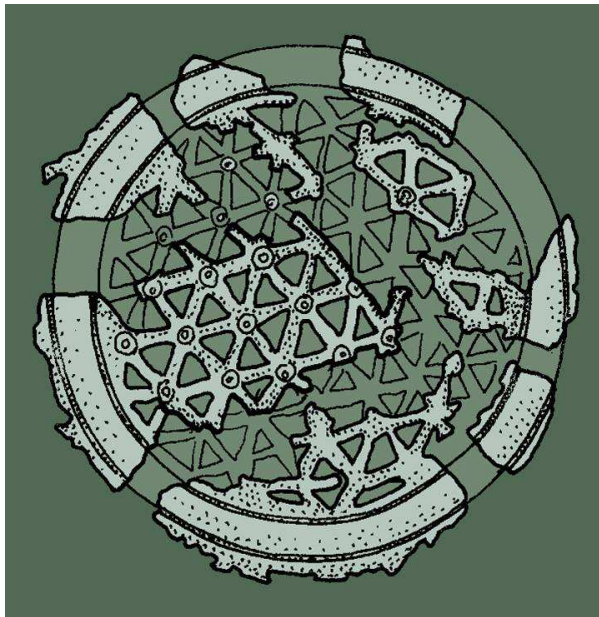

Fig. 2: Castrul auxiliar Inlăceni (Dacia Apulensis). Apărătoare de ochi de la fronton de cal (Gudea 1979: 258, Pl. XXIII/7-considerat umbo de scut; Diaconescu, Opreanu 1987, Fig.3 - atribuire corectă). Das Auxiliarkastell Inlăceni (Dacia Apulensis). Augenschutzkorb (Gudea 1979, 258, Taf. XXIII/7 als Schild umbo betrachtet; Diaconescu-Opreanu 1987, Abb.3 - richtige Zuschreibung).

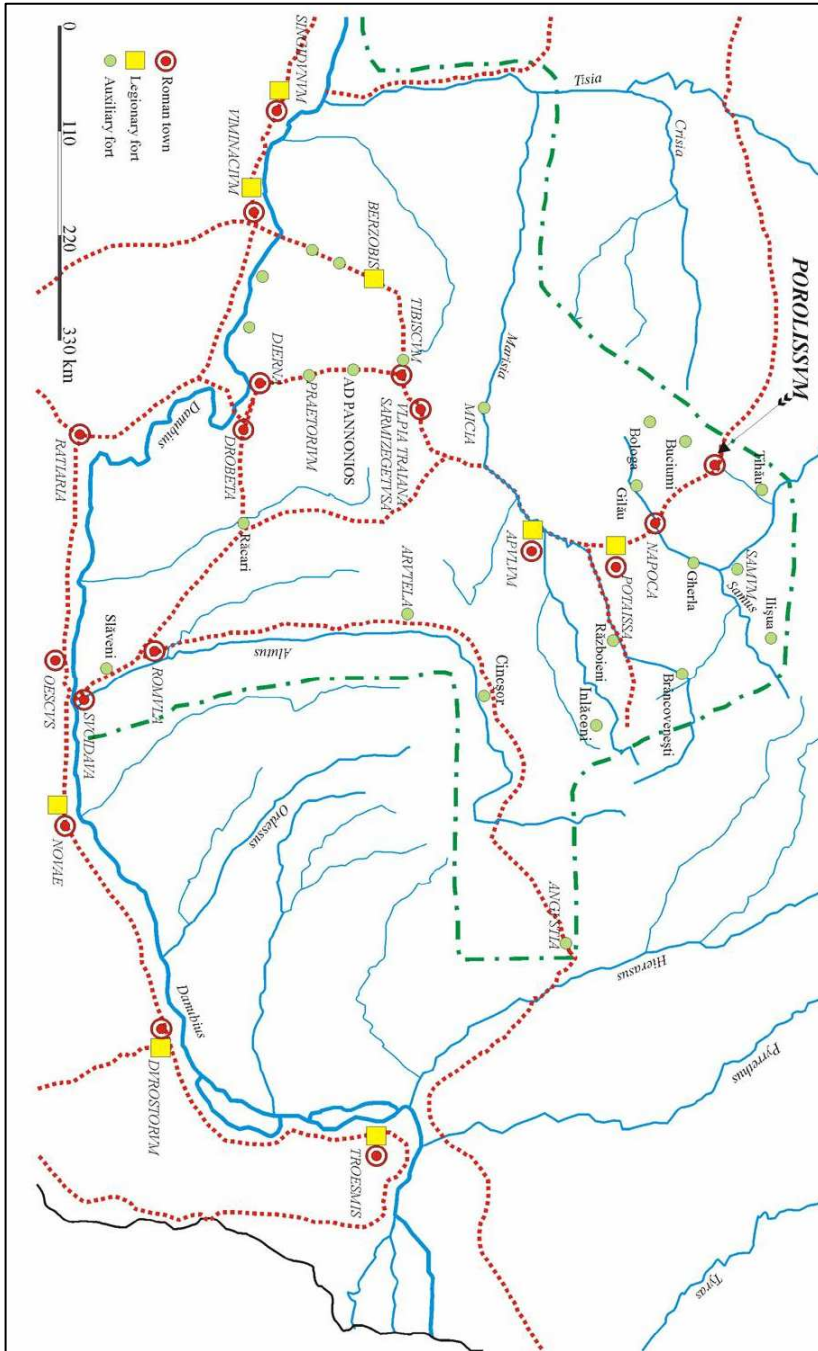

Fig. 3: Dacia romană. Das römische Dakien.

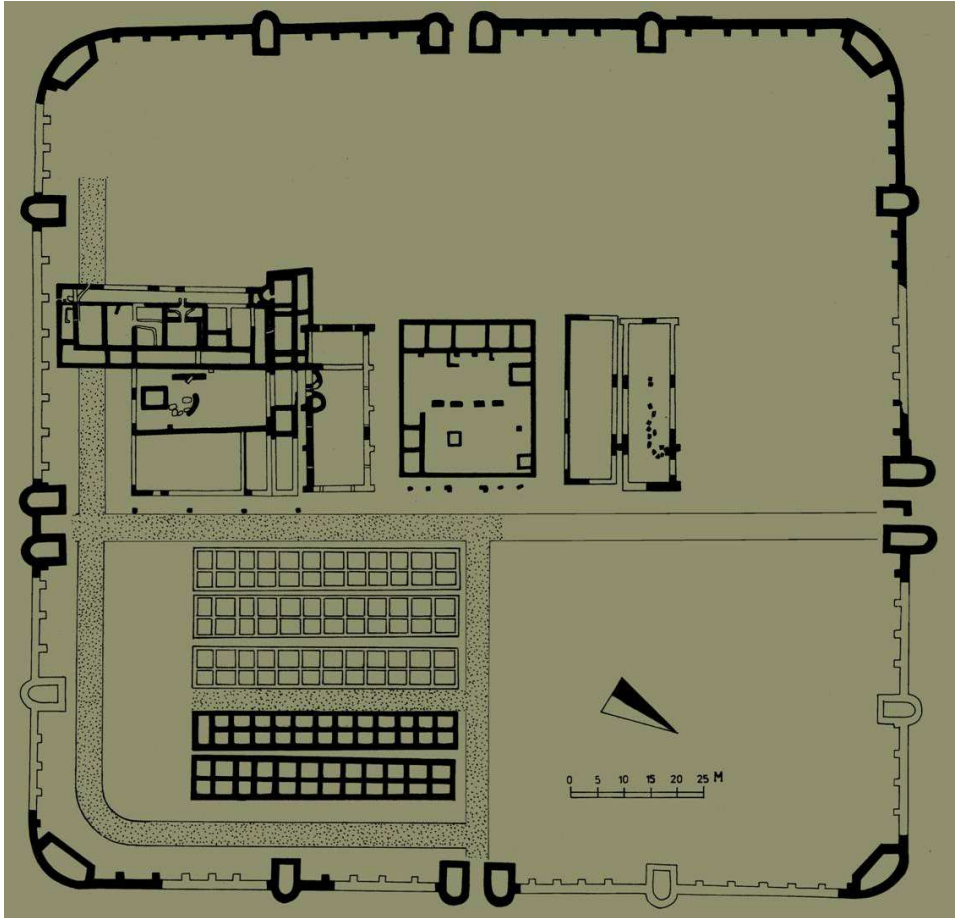

Fig. 4: Castrul auxiliar *Samum* (Cășeu) (Isac 2003, Fig. 2). Das Auxiliarkastell *Samum* (Cășeu) (Isac 2003, Abb. 2).

Fig. 5: *Samum* (Cășeiu). Piese de echipament militar de paradă și fragment de statuie de bronz (fotografie 1928-1929). *Samum* (Cășeiu). **Paraderüstungs-**bestandteile und Fragment einer Bronzestatue (Fotografie 1928-1929).

Fig. 6: *Samum* (Cășeiu). Obrăzar drept de coif. *Samum* (Cășeiu). Rechte Wangenklappe.

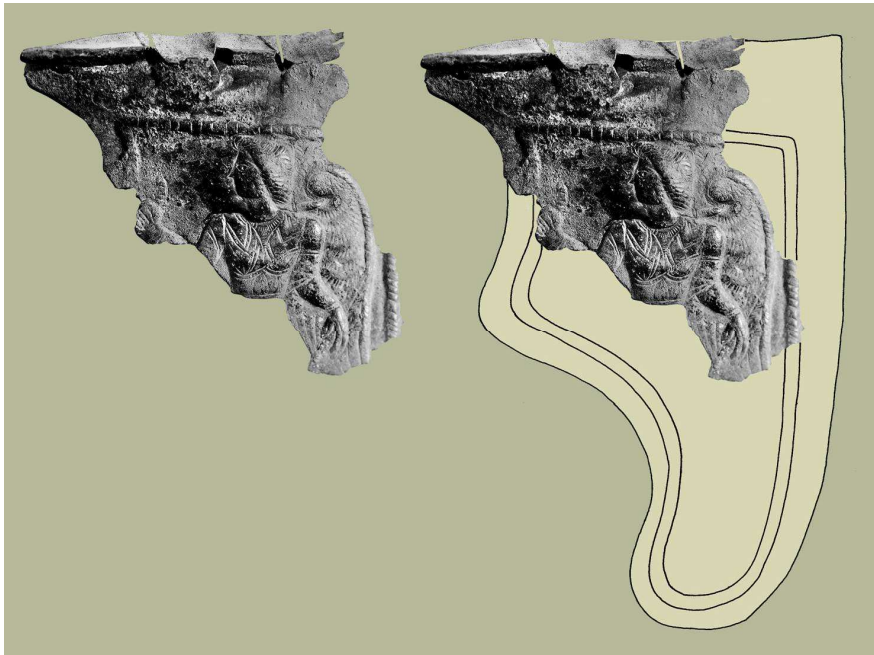

Fig. 7: *Samum* (Cășeiu). Obrăzar stâng de coif. *Samum* (Cășeiu). Linke Wangenklappe.

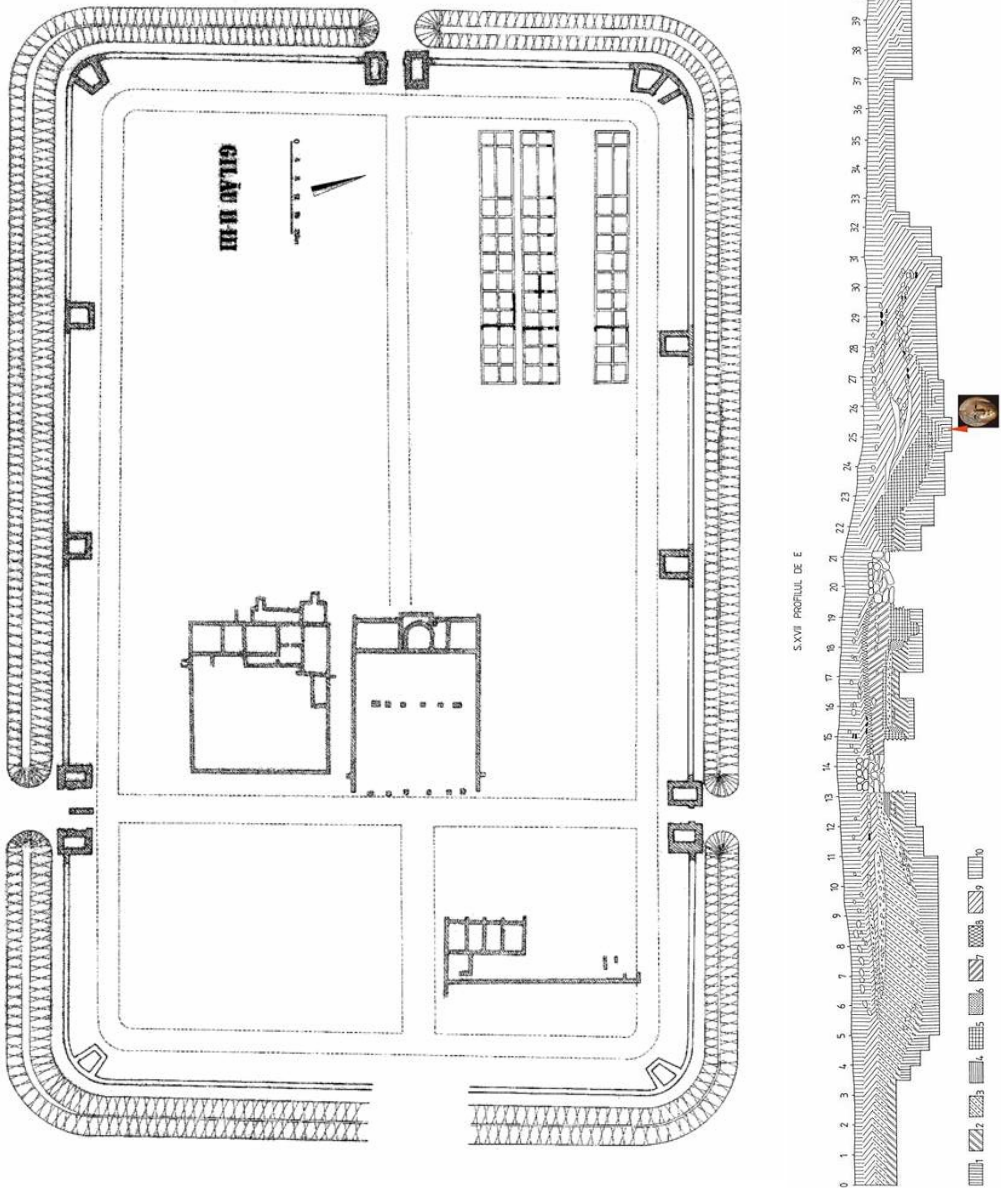

Fig. 8: Castrul auxiliar Gilău (Dacia Porolissensis). Fazele II-III (Isac1997: 92, Pl. XI). Das Auxiliarkastell Gilău (Dacia Porolissensis). Phasen II-III (Isac 1997, 92, Taf. XI).

Fig. 9: Gilău. Sistemul defensiv dinspre *p.p.dextra* (Isac 1997, Pl. XXXII). Gilău. Das Verteidigungssystem in der *p. p. dextra* (Isac 1997, Taf. XXXII).

Fig. 10-12: Gilău. Contextul arheologic al descoperirii măștii. Gilău.
Der archäologische Kontext der Entdeckung des Gesichtshelmes.

Fig. 13-15: Gilău. Mască de paradă. Gilău. Gesichtshelm.

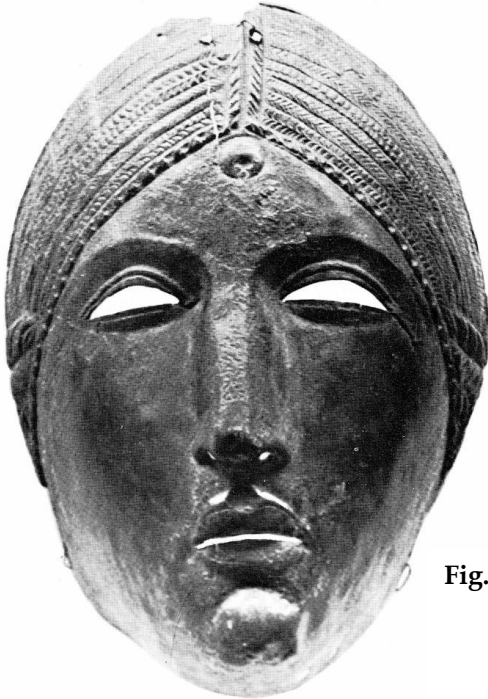

Fig. 16: Visegrád (Pannonia Inferior). Mască de paradă (Garbsch, O 42). Visegrád (Unterpannonien). Gesichtshelm (Garbsch 1978, O 42).

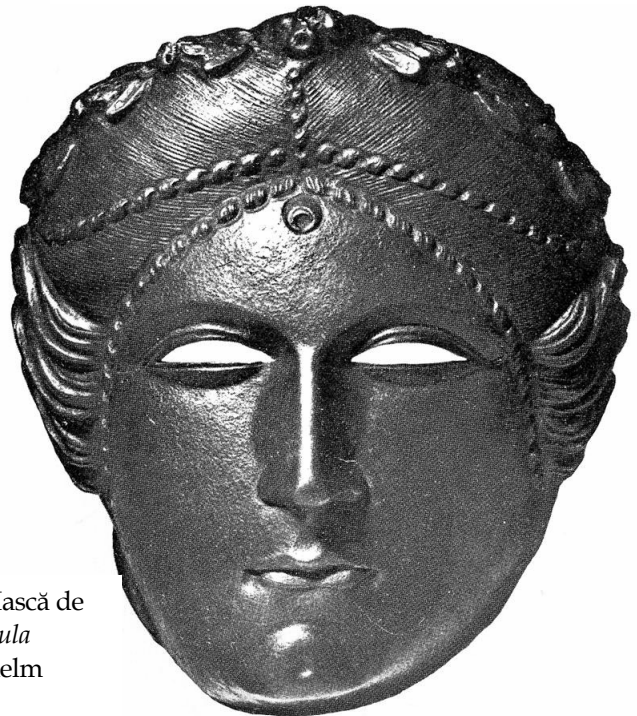

Fig. 17: Romula (Dacia Malvensis). Mască de paradă (Garbsch, O 40). Romula (Dacia Malvensis). Gesichtshelm (Garbsch 1978, O 40).

Fig. 18-19: Cincșor (Dacia Malvensis). Mască de paradă (Dragotă 1987).
Cincșor (Dacia Malvensis). Gesichtshelm (Dragotă 1987).

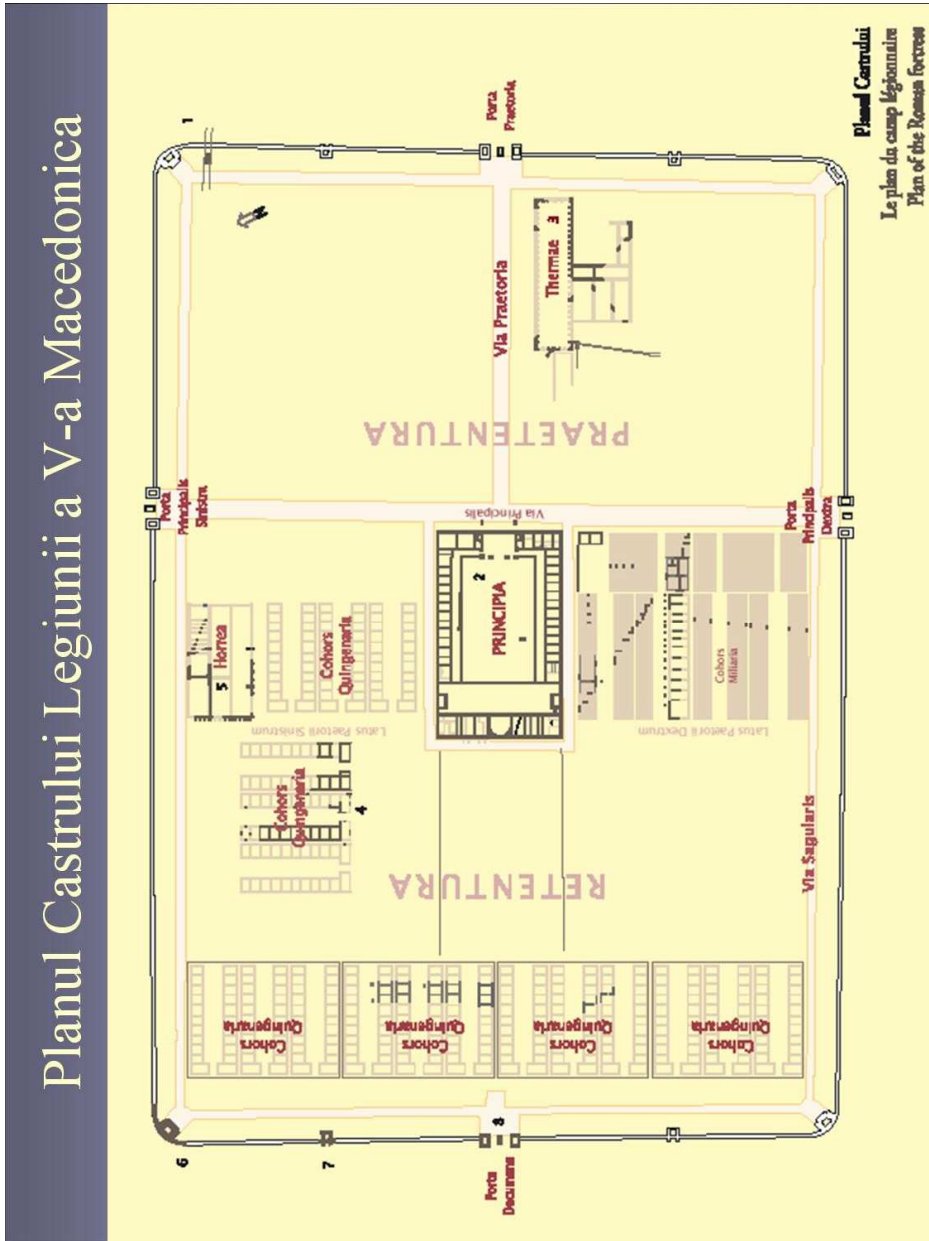

Fig. 20: Castrul legionar *Potaissa* (Turda) (Dacia Porolissensis) (după M. Bărbulescu). Das Legionslager *Potaissa* (Turda) (Dacia Porolissensis) (nach M. Bărbulescu).

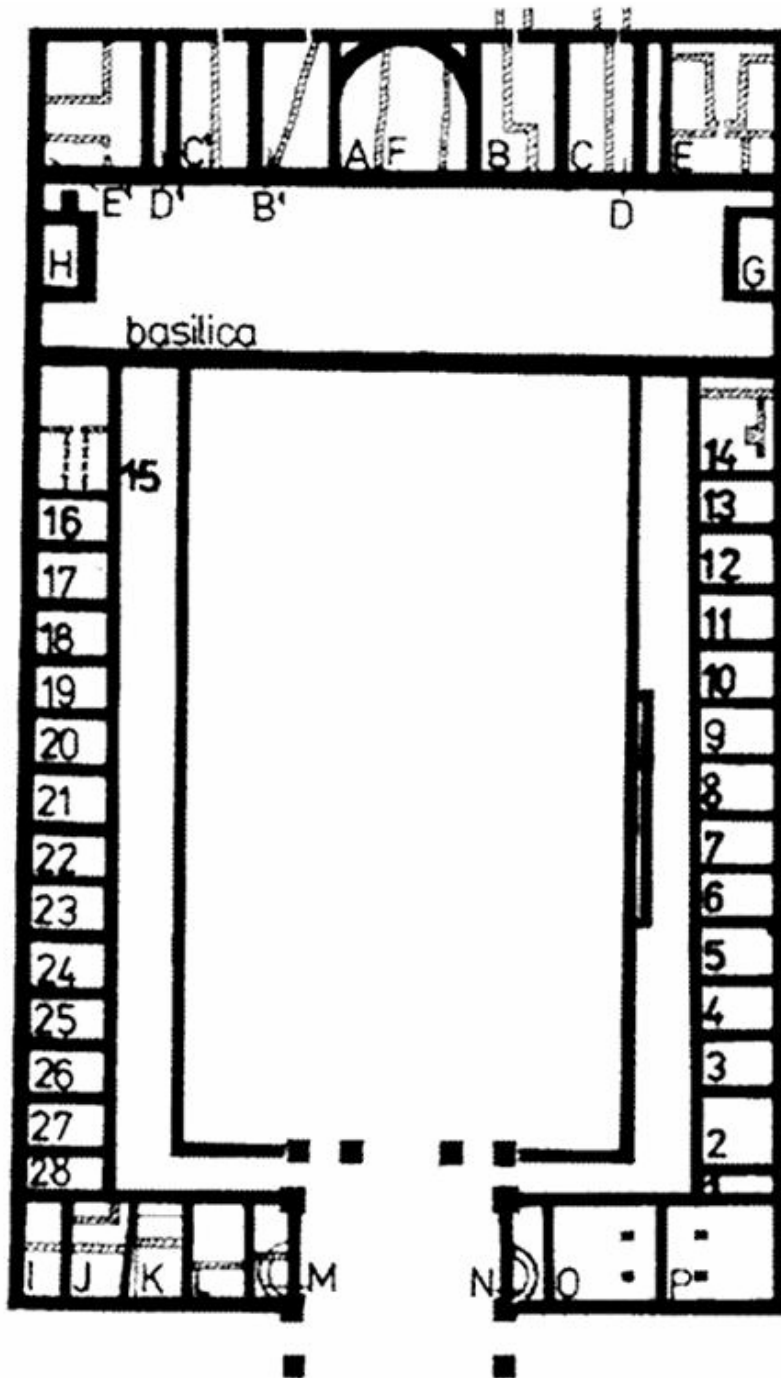

Fig. 21: *Potaiissa* (Turda). *Principia* (după M. Bărbulescu). *Potaiissa* (Turda).
Die *principia* (nach M. Bărbulescu).

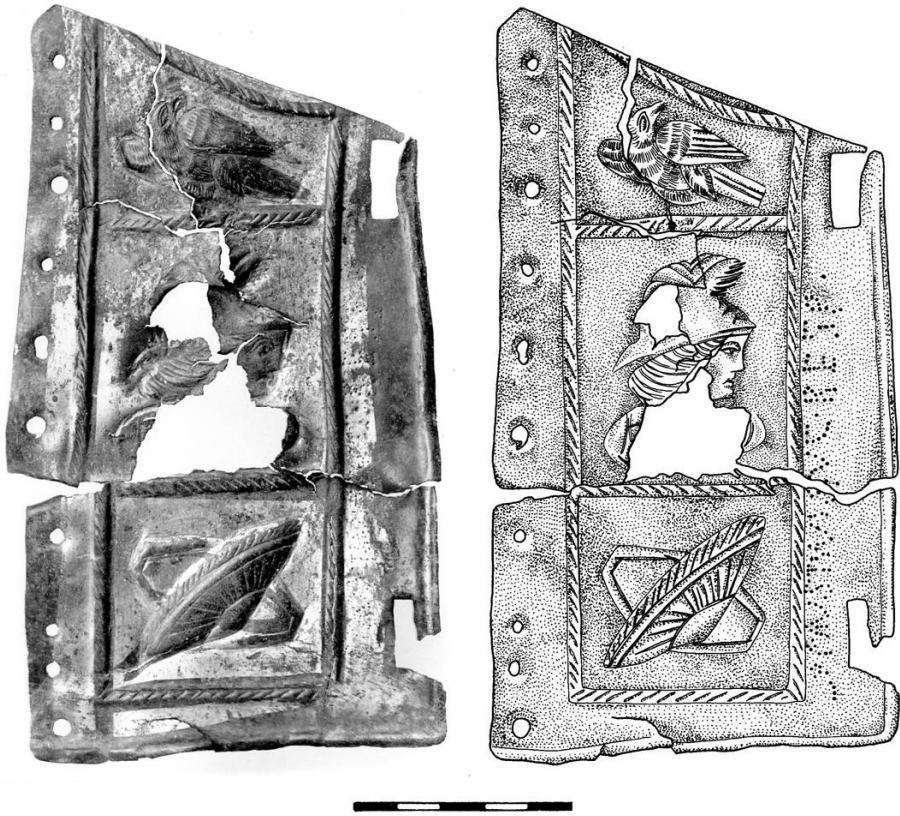

Fig. 22: *Potaissa*. Garnitură de armură cu inscripție poansonată. *Potaissa*. Panzerbeschlag mit eingepunzter Inschrift.

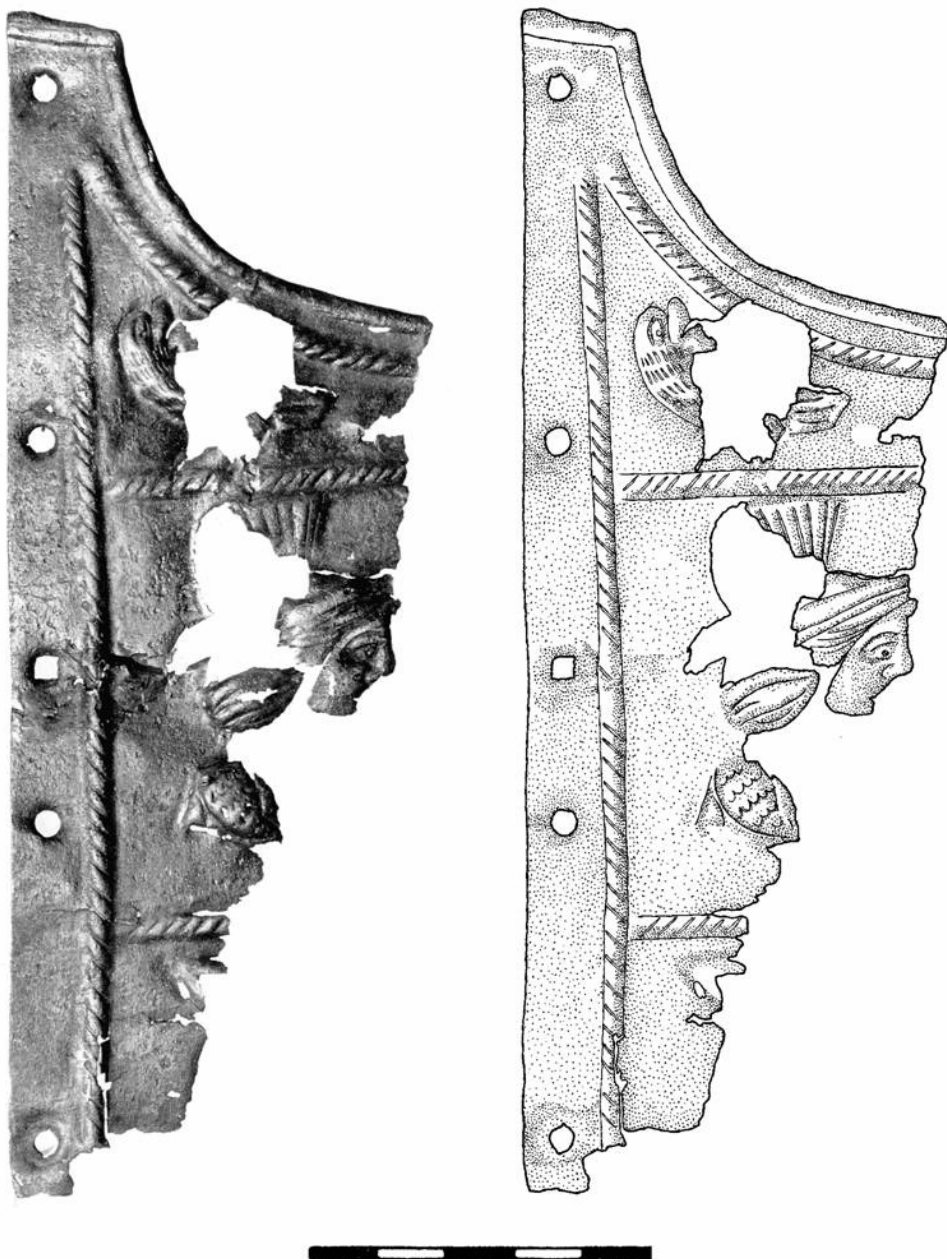

Fig. 23: *Potaissa*. Garnitură de armură. *Potaissa*. Panzerbeschlag.

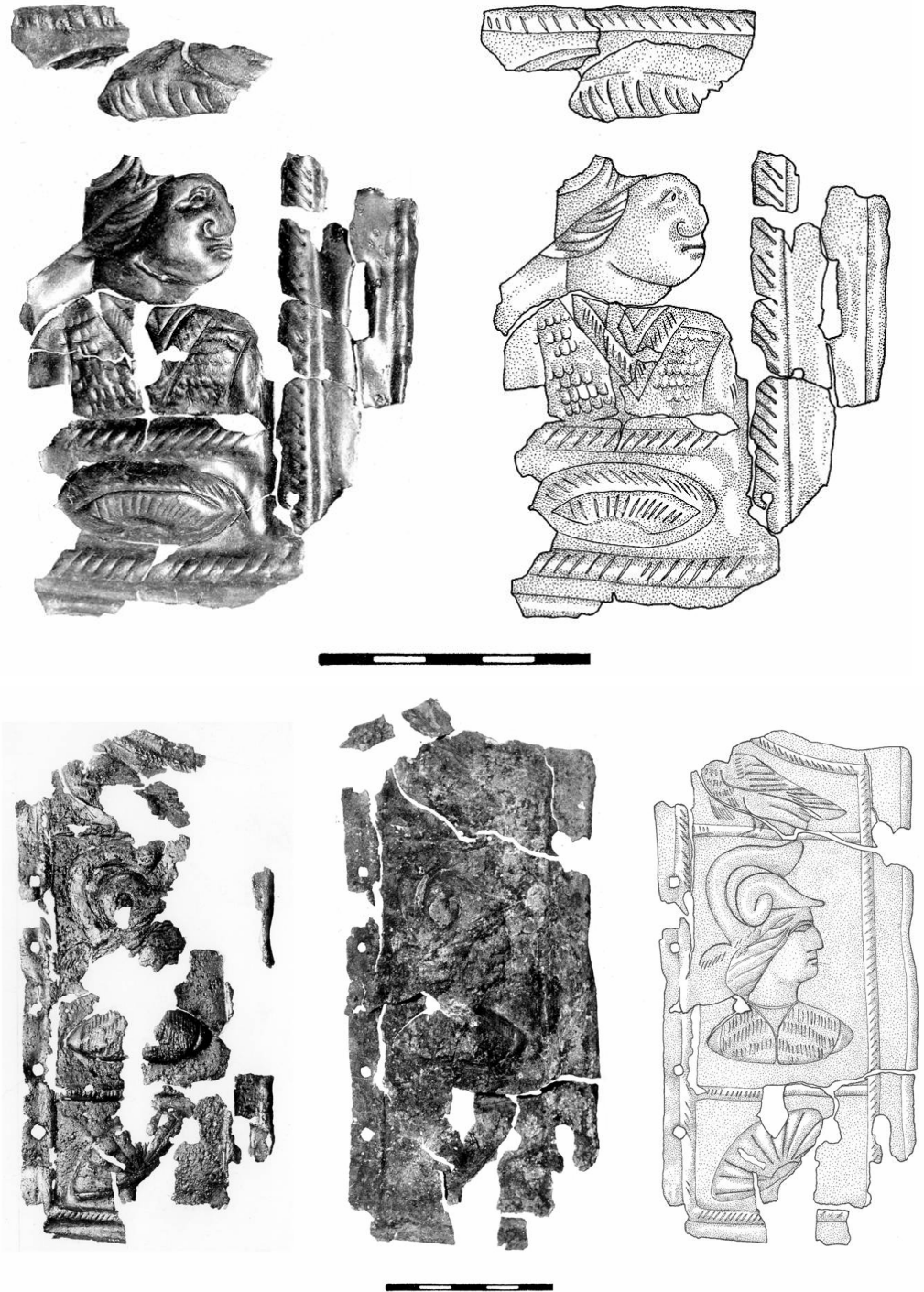

Fig. 24-25: Potaissa. Garnitură de armură. Potaissa. Panzerbeschlag.

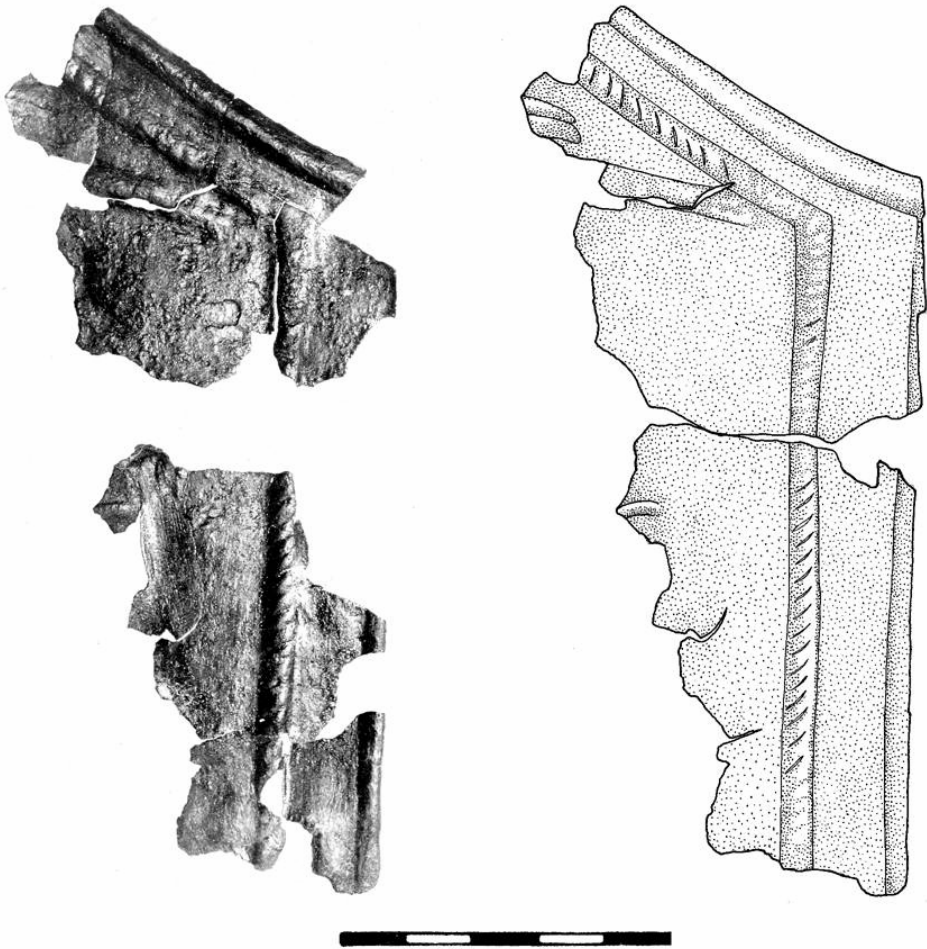

Fig. 26: *Potaiassa*. Garnitură de armură. *Potaiassa*. Panzerbeschlag.

Fig. 27: Castrul auxiliar *Samum* (Cășeiu). Pereche de garnituri de armură. Das Auxiliarkastell *Samum* (Cășeiu). Paar von Panzerbeschlägen.

Armată și limes în Dacia romană

Eduard Nemeth

Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca

Studiul teoretic al noțiunii de *limes* poate oferi noi puncte de vedere în interpretarea situațiilor arheologice mai puțin clare referitoare la granițele Imperiului Roman. Astfel, limita sud-vestică a provinciei romane Dacia ar trebui reconsiderată, ținându-se seama atât de distribuția topografică a castrelor, drumurilor și a așezărilor civile romane, precum și de calitatea și cantitatea materialului arheologic recoltat. În acest sens, valurile de pământ din Banat ar putea căpăta o nouă interpretare.

Termeni-cheie: Dacia romană, Banat, armata romană, limes, drumurile romane.

Key-words: Roman Dacia, Banat, Roman army, limes, Roman roads.

Cele două categorii enunțate în titlu, armata și *limes*-ul roman au avut legături strânse între ele și pe bună dreptate sunt foarte adesea asociate în literatura de specialitate. Am în vedere aici însă mai multe sensuri ale noțiunii de *limes*. Dacă, așa cum a arătat Benjamin Isaac¹, cuvântul era inițial parte din vocabularul de specialitate al agrimensorilor (cu sensul de drum de câmp, care limita parcele de teren), el a intrat la sfârșitul Republicii romane și în primul secol al Principatului și în terminologia militară. Acum se putea înțelege prin *limes* două lucruri distincte, deși sensurile erau înrudite. Astfel un *limes* putea fi un drum construit de militari în direcția inamicului, în țara acestuia, pe care armata (cu mașinile de război și carele de aprovizionare adiacente) putea înainta în campanie; în acest sens sunt atestate expresii ca *limitem aperire* (la Velleius Paterculus, II, 120, în legătură cu o expediție a lui Tiberius împotriva germanilor din anul 10 p. Chr.) sau *limitem scindere* (la Tacitus, *Ann.*, I, 50), cu privire la campania lui Germanicus din anul 14 p. Chr. Verbele folosite sunt sugestive pentru a reda imaginea unor drumuri tăiate prin teritoriu neumblat (de către romani), de multe ori fiind vorba de zone împădurite.

¹ Isaac 1988:125-147.

Al doilea sens atribuit acestui termen în sec. I p. Chr. a fost cel de graniță pe uscat a Imperiului (există numeroase exemple, din care fie aici citat doar același Tacitus, în *Agr.*, 41, 2: *nec iam de limite imperii et ripa, sed de hiberniis legionum et possessione dubitatum*, cu privire la devastatorul atac al dacilor în Moesia din anul 85/86 p. Chr.); înrudirea cu primul sens rezida în faptul că mai întotdeauna exista un drum cu folosință preponderent militară de-a lungul acestor granițe. Odată cu oprirea seriei de cuceriri de noi teritorii, intervenită după principatul lui Traian, primul sens al noțiunii, cea de drum de înaintare spre dușman, a ieșit din uz, rămânând ca *limes* să fie folosit doar cu sensul de „graniță (pe uscat)”.

Provincia Dacia a fost, după cum se știe, una din ultimele mari cuceriri traianice. Această situație este reflectată de traseele drumurilor principale și de localizarea castrelor în provincie. Marile drumuri romane de la nordul Dunării au fost inițial *limites* în sensul de drumuri de campanie, construite pentru înaintarea spre și în regatul lui Decebal a corpurilor expediționare ale armatei lui Traian. Mă refer aici la drumurile care înaintau de la Dunăre spre nord, și care reflectă direcțiile de marș ale principalelor corpuri de armată romane: Lederata – Arcidava – Berzobis – Tibiscum – unde se făcea joncțiunea cu drumul Dierna – Ad Mediam – Praetorium – Ad Pannonios – Gaganae – Masclianae – Zăvoi – Voislova – Ulpia Traiana Sarmizegetusa și mai departe; apoi cel de la Drobeta – Cătunele – Bumbești – Ulpia Traiana și cel de pe Valea Oltului: Islaz – Slăveni – Romula – Acidava – Rusidava – Pons Aluti – Buridava – Castra Traiana – Arutela – Pons Vetus – Caput Stenarum – Apulum unde se întâlnea cu cel care venea dinspre Ulpia Traiana; de asemenea, drumul numit „transalutan” de la Flămânda – Albota – Rucăr – Râșnov – Boroșneu Mare – Brețcu (pentru a enumera doar câteva din numeroasele fortificații de la acest drum) a fost probabil o astfel de cale de înaintare din campaniile lui Traian; în fine, drumul care venea din Pannonia peste teritoriul neocupat dintre aceasta și Dacia (Lugio-Partiscum-Valea Mureșului-Micia-Apulum) poate fi și el considerat ca drum de înaintare a corpului expediționar din Pannonia². Multe dintre castrele de pe aceste drumuri trebuie să fi avut o fază de construcție și o garnizoană din perioada acestor războaie de cucerire, fiindcă aceste artere reprezentau liniile de aprovizionare și de asigurare a spatelui ale armatelor expediționare și securitatea lor trebuia asigurată. După organizarea teritoriilor cucerite la nord de Dunăre, aceste fortificații au

² V. recenta monografie asupra drumurilor din Dacia romană: Fodorean 2006; pentru drumul de înaintare dinspre Pannonia în războaiele dacice ale lui Traian v. Diaconescu 1997: 16; Opreanu 1999: 572; sintetic Nemeth 2007: 148 sq.

primit garnizoane permanente, acum cu misiunea de armată de ocupație, care asigura pacificarea teritoriului și – în continuare – siguranța circulației pe aceste drumuri. În unele cazuri s-a renunțat la castelele din timpul campaniilor de cucerire și s-au construit altele, în imediata apropiere, la aceleași drumuri; astfel s-ar putea explica destul de numeroasele situații de aparentă „dublare” a castrelor – de fapt fiind vorba de fortificații succesive, din care cea construită după încheierea războiului a înlocuit-o pe cea din timpul campaniilor. Un astfel de caz este la Vărădia (jud. Caraș-Severin)³; datele arheologice extrem de puține și neconcludente nu ne permit să afirmăm același lucru și despre situațiile de la Bumbești-Jiu, Băneasa, Urluieni, Săpata de Jos, Câmpulung Muscel etc., unde, de asemenea, există castele foarte apropiate unele de altele, dar ale căror raporturi cronologice sunt departe de a fi fost limpezi.

Distribuirea trupelor romane pe teritoriile nord-dunărene cucerite a fost așadar în primul rând urmarea permanentizării unor garnizoane în multe din fortificațiile ridicate în timpul războiului sau în cele construite în apropiere, la aceleași drumuri. Această situație produce pentru Dacia română o altfel de imagine a localizării unităților militare decât a celorlalte provincii dunărene, și anume numeroase garnizoane în interiorul provinciei, nu doar la granițele ei. Ea a fost în principal o urmare a modului de anexare a Daciei la Imperiul Roman, în urma unor campanii de amploare, cu înaintări pe mai multe căi a unor corpuri expediționare; nu același a fost cazul unor provincii ca Raetia, Noricum, Pannonia sau chiar Moesia, care au devenit provincii romane în altă perioadă și în alte moduri. Desigur, aici trebuie ținut seama și de poziția deosebită a Daciei față de celelalte provincii dunărene, aflate parțial (Raetia) sau în totalitate (celelalte) pe malul drept al fluviului, care a constituit *ripa*, granița fluvială a acestora și totodată una din principalele căi de comunicație și unde au fost plasate în cele din urmă unitățile militare. Multitudinea acestor drumuri de înaintare în campania nord-dunăreană a lui Traian cu fortificațiile adiacente a fost însă de folos și în noua situație, în care aceste teritorii au fost provincializate. Cu atât mai evident a devenit acest lucru odată cu reorganizarea teritoriilor romane de la nord de Dunăre de către Hadrian. Renunțarea la unele teritorii cucerite de către Traian a făcut din Dacia acel *propugnaculum imperii*, un teritoriu înconjurat din trei părți de „Barbaricum”. În acest context, prezența unor garnizoane pe drumuri de interior a servit și noii strategii, care s-a folosit de ele în noul context. Noua strategie pentru Dacia din timpul lui Hadrian pare a se fi ghidat după principiul „cedări de teritorii însoțite de întărirea apărării

³ Pentru Vărădia v. Iaroslavschi, Bozu 2003; Nemeth 2005a; Nemeth, Bozu 2005.

pe granițele rezultate din acestea, cu păstrarea garnizoanelor de interior“. După câte știm astăzi, întărirea apărării s-a făcut în mod diferențiat pe diferite sectoare de graniță. Granița de est și sud-est a Daciei nu s-a servit, după toate probabilitățile, de drumul și fortificațiile de pe Valea Oltului, ci de linia de fortificații – legate între ele evident de un drum - numită azi convențional „*Limes Transalutanus*“. Drumul de pe Valea Oltului n-a fost astfel niciodată o graniță: inițial un drum de înaintare a unei părți a armatei de campanie, el a fost după cuceririle lui Traian și până la Hadrian un drum păzit de garnizoane în interiorul părții nordice a Moesiei Inferior. Odată cu reorganizarea lui Hadrian, acest drum a rămas principala cale de comunicație a Daciei Inferior cu restul Imperiului prin Moesia Inferior și importanța lui de prim-rang a determinat păstrarea unor fortificații cu garnizoane de-a lungul său. Rolul de graniță a fost atribuit liniei de castre „transalutane“, întărită cu un val de pământ.

În vestul Daciei, întărirea graniței a fost făcută prin alte mijloace. Dacă fortificațiile de pe sectorul de drum Vărădia – Surducul Mare – Berzobis par să fi fost abandonate de garnizoanele lor la începutul domniei lui Hadrian⁴, aici au fost întărite prin transferuri de trupe alte garnizoane, care au ajuns să dispună (sub Hadrian) de câte două unități militare (Tibiscum, Bologa) sau trei (Micia și, posibil, și Porolissum), iar din timpul lui Antoninus Pius de câte trei (Tibiscum, Porolissum și Micia). Tot în timpul lui Hadrian se modifică și calitativ componența unor garnizoane – atât de pe graniță cât și din interior – prin aportul de trupe de cavalerie: două *alae* în locul uneia la Micia (unde era staționată permanent și o cohortă), câte o *ala* în locul câte unei cohorte la Gilău și Ilișua, o *ala milliaria* la Războieni; la acestea trebuie adăugat contingentul de palmireni, care de asemenea erau călăreți, și care a întărit garnizoanele de pe granița de vest, la Tibiscum și Porolissum⁵. Aceste modificări au fost ultimele de amploare făcute în structura armatei din Dacia romană până la aducerea legiunii a V-a Macedonica la Potaissa, în anul 168.

Revenim la relația strânsă între armata romană și granițele Imperiului, cu precădere evidentă începând cu epoca Principatului. Poziționarea quasi-totalității unităților militare din majoritatea provinciilor de graniță pe *limites* și *ripae*, lipsa armatei regulate din provinciile de interior (*provinciae inermes*) ilustrează această relație. Ca urmare, în teorie ar trebui să-i fie ușor istoricului de astăzi să traseze granițele externe ale Imperiului Roman. El n-ar avea altceva de făcut decât să urmeze ultimele linii de castre

⁴ V. Nemeth 2005a: 691; Nemeth 2006: 478 sq.

⁵ Nemeth 2006: 479 sq.

spre exterior ale unei provincii de graniță. În fapt însă, acest lucru prezintă de multe ori dificultăți, care sunt de mai multe feluri. Unele dificultăți se leagă de modul în care înțelegem azi noțiunea de graniță a Imperiului Roman. Cercetători de prim rang ai problemei ca J. C. Mann, B. Isaac sau C. R. Whittaker au atras atenția asupra tentației noastre de a vedea granița romană prin prisma concepțiilor actuale despre frontiere, la modul „la această linie se termină un stat și începe statul vecin”. Ei au argumentat convingător că acest fel de a vedea granița nu era propriu autorităților romane din timpul Principatului, care concepeau limitele exterioare ale Imperiului ca de moment, de etapă, și care nu împiedicau în nici un fel statul roman de a se implica în teritorii și evenimente de dincolo de aceste limite, văzute ca temporare. Astfel s-a ajuns la ideea că se poate distinge la romani între un „empire of administration” și un „empire of control” (C. R. Whittaker),⁶ respectiv la distincția – în cazul unei provincii – între *provincia* ca teritoriu administrat direct și *provincia* ca întreaga sferă de competență a unui guvernator. Putem însă să trasăm o limită exterioară a aceluși „empire of control”, respectiv a sferei de competență a unui guvernator? Zona de control a statului roman a fost cu siguranță foarte schimbătoare ca extindere și intensitate a controlului și ca metode de exercitare a acestuia, iar conturarea ei s-ar putea face doar foarte vag și numai pentru anumite – scurte – perioade, despre care avem anumite informații literare și epigrafice. Este așadar de înțeles de ce se preferă să se traseze frontierele romane pe cele mai exterioare linii de fortificații. În ultimă instanță, dacă armata de la frontiere servea și controlului asupra *externae gentes*, rolul ei principal era de a proteja posesiunile romane aflate în interiorul aceluși „empire of administration”. Chiar și așa, însă, dificultățile în a trasa granița externă a unei provincii romane de frontieră persistă în unele cazuri, iar situația Daciei este una dintre acestea. Neclaritățile și controversalele privind traseele unor sectoare de graniță sunt aici cu atât mai mari, cu cât nu avem decât parțial la dispoziție repere – fie ele naturale sau antropice – „comfortabile” pe teren. Pentru Noricum, Pannonia, Moesia și parțial pentru Raetia există cursul Dunării; atunci când o parte a Raetiei a depășit linia Dunării (datorită integrării teritoriului cunoscut ca *Agri Decumates*) avem cunoscutul *limes* întărit cu zid și fortificații; pentru Germania Inferior avem Rinul, pentru Germania Superior avem – de la un moment dat – granița întărită cu șanțuri, val, palisadă și fortificații care se lega de *limes*-ul raetic; pentru Britannia sunt celebrele valuri (Hadrian, Antoninus Pius). Astfel de repere există și în Dacia, însă doar pe anumite sectoare de graniță (linia

⁶ Whittaker 1994: 17 sqq.

„transalutană“ în sud-est, Carpații Orientali în est și nord-est, Someșurile la nord, granița întărită din zona Porolissum). Dificultățile intervin cu deosebire pe frontiera de vest⁷; astfel nu cunoaștem traseul graniței dintre castrul de la Bologa și cel de la Micia – cu alte cuvinte în mare parte frontiera în dreptul districtului aurifer din Munții Apuseni. În zona auriferă există semnalări de fortificații romane, dar datele despre ele sunt insuficiente pentru a stabili cum era protejată zona spre exteriorul provinciei.

Cele mai mari bătăi de cap ni le dă trasarea graniței din sud-vestul Daciei romane. Prezența cărămizilor romane cu ștampile militare (legiunea XIII Gemina și – în câte un punct – cohorta II Flavia Commagenorum respectiv legiunea IV Flavia felix) în unele puncte de pe cursul inferior al Mureșului (Bulci, Cladova, Aradul Nou, Sânnicolau Mare, Cenad)⁸ au fost argumentele unor cercetători pentru a vedea aici un traseu de graniță care ar fi fost inclus Banatul vestic de azi în provincie. Dificultatea de accepta o astfel de graniță provincială apare din mai multe considerente:

- o graniță protejată de armată pe Mureșul inferior ar fi inclus în provincia organizată și administrată teritoriilor mlăștinoase și inundaabile, fără așezări și drumuri romane importante;
- deși neidentificate cu certitudine pe teren (cu excepția Cladovei, nici ea însă pe deplin explorată), putem avea aici de-a face doar cu fortificații mici, care adăposteau – potrivit ștampilelor tegulare – numai vexilații ale unor unități care staționau în alte fortificații (Micia, Apulum, Berzobis), ceea ce pare insuficient pentru apărarea unei granițe;
- datarea prezenței acestor vexilații pe Mureșul inferior nu este clară (inscripția funerară a unui veteran al legiunii XIII Gemina, susceptibilă a fi datată în sec. III, a fost găsită în anul 1900 în poziție secundară, în zidul unei case demolate din Sânnicolau Mare).

Dacă admitem că drumul care urmărea cursul Mureșului inferior a constituit un *limes* în sensul de înaintare a unui corp de armată roman dinspre Pannonia, în timpul războaielor de cucerire, atunci putem presupune prezența militară romană de-a lungul drumului încă din această perioadă. Putem presupune și că, datorită importanței sale strategice și comerciale (era important ca unul din drumurile cele mai scurte între Pannonia și Dacia, chiar dacă parcurgea și un teritoriu neinclus în vreuna din cele două provincii vecine), controlul militar asupra sa a continuat și

⁷ O prezentare sintetică a stadiului cercetării pe acest sector de graniță la Nemeth 2007.

⁸ V. rezumativ Nemeth 2005b: 43.

după întemeierea provinciei Dacia, fără ca el să fi constituit o graniță acestei provincii.

Trasarea graniței Daciei romane pe râul Tisa prezintă și ea incongruențe; și această graniță ar fi inclus în provincia direct administrată zonele mlăștinoase și inundabile din vestul Banatului. În afară de aceasta, de-a lungul Tisei nu s-au găsit – cu excepția Szeged-ului, la confluența Mureș-Tisa – nici un fel de urme romane, fie ele civile sau militare.

În consecință, am propus trasarea graniței pe cea mai de vest linie de fortificații romane din sud-vestul Daciei, adică Lederata – Vărădia – Surducu Mare – Berzobis – Tibiscum. Fortificațiile de aici ridică însă și ele probleme odată cu domnia lui Hadrian (cu excepția Tibiscum-ului), întrucât datele arheologice indică o abandonare a lor de către garnizoane la începutul acestei domnii⁹. Întrucât, din multe motive, este greu de imaginat lăsarea Banatului de est în afara provinciei administrate direct, se poate lua în discuție ipoteza posibilității ca măcar unul din valurile de pământ care traversează Banatul la limita dintre zona mai înaltă de est și cea joasă, mlăștinoasă, de vest, să nu fi fost ridicat abia în sec. IV (cum s-a postulat mereu, v. Soproni S. ș.a.)¹⁰, ci încă din vremea lui Hadrian¹¹, așa cum probabil s-a făcut și cu valul care însoțește linia de fortificații transalutană. Până acum, cele câteva săpături și prospecțiuni pe aceste valuri¹² nu au adus argumente concludente pro sau contra acestei ipoteze. Pe de altă parte, încă nu cunoaștem nici fortificații romane de-a lungul acestor valuri; dacă s-ar adeveri că ele lipsesc, se ridică semne de întrebare privind modalitatea în care o asemenea marcă vizibilă pe teren a graniței era supravegheată.

Eliminarea neclarităților privind unele sectoare ale graniței Daciei romane poate veni numai din cercetări arheologice de teren. S-a văzut că în acest fel noutățile nu întârzie să apară; să amintesc aici doar cercetările lui Al. V. Matei și R. Gindele de la Supur, jud. Satu Mare¹³ și ale aceluiași Al. V. Matei și H. Pop de lângă Zalău¹⁴. Dacă aceste descoperiri ridică noi întrebări, răspunsurile pot apărea numai prin continuarea cercetărilor.

⁹ V. nota 4.

¹⁰ Soproni 1969; Visy 1988: 25.

¹¹ Sugeram această posibilitate în Nemeth 2005b: 80 cu nota 64.

¹² Cele mai recente au fost publicate în Drașovean și colab. 2004.

¹³ Cel mai recent Matei, Gindele 2006.

¹⁴ Matei, Pop 2006.

Army and *Limes* in Roman Dacia
- Abstract -

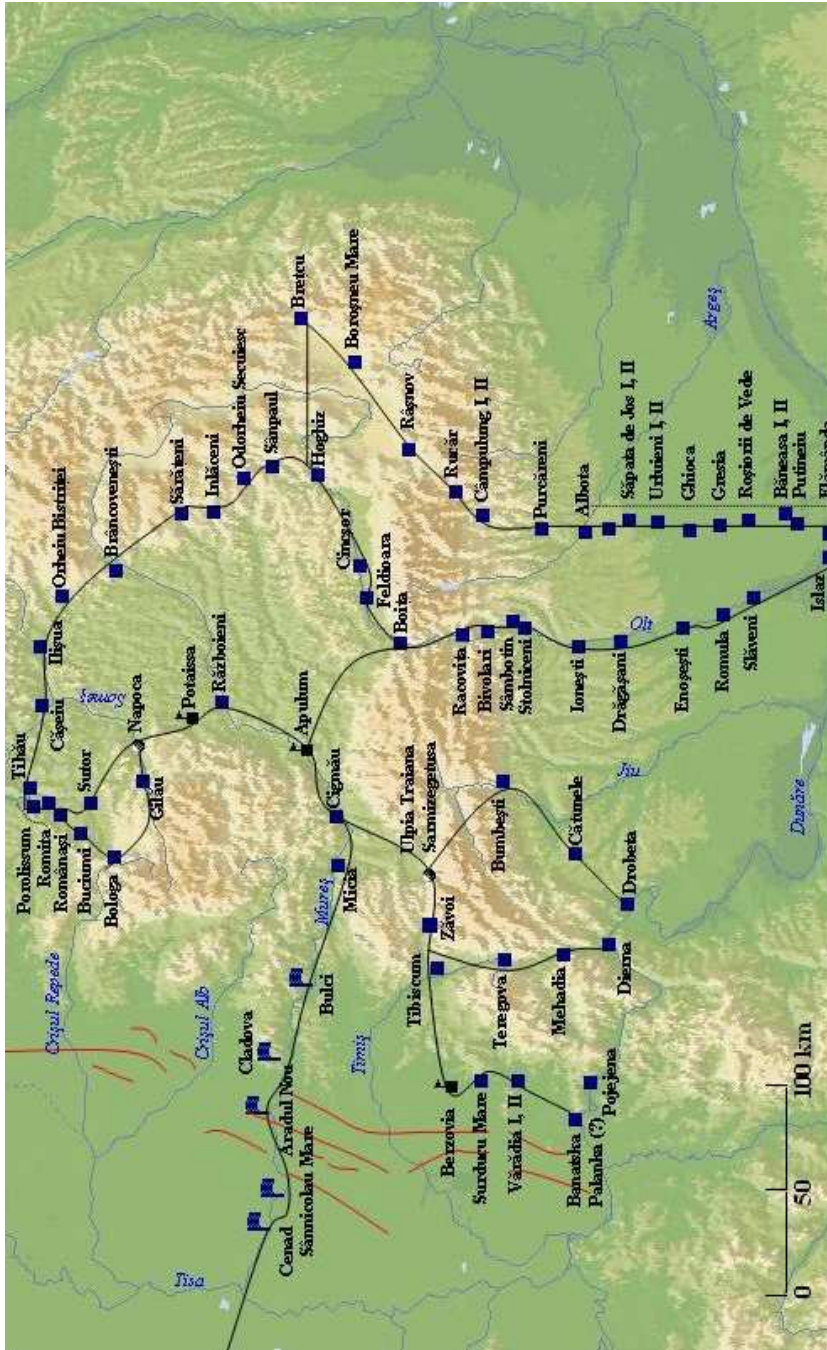
The wider notions of army and *limes*, which were tightly linked to each other in the Roman Empire, are here examined from the view point of their specific forms in the Roman province of Dacia. Starting from a very useful study by B. Isaac on the meaning of the terms *limes* and *limitanei* (Isaac 1988), the author investigates the layout of the major Roman roads from Dacia that linked the main fortresses of the occupation army. He came thus to the conclusion that most major Roman roads ran in a north-south direction, so they were most probably *limites* in a sense from the time of the Early Principate, i.e. military roads towards the enemy's territory. Thus the layout of the major roads from Roman Dacia was already set during the Dacian Wars of the Emperor Trajan (101/102 and 105/106 AD). After the Roman province was established and also after the important reshaping of the Roman territories in the north of Danube made by Emperor Hadrian, the layout of the roads remained roughly unchanged. Some of the wartime fortresses have been abandoned and other were built, in many cases very near to the former, which sometimes leaves the impression of "double forts". Some of the roads became beginning with the reign of Hadrian *limites* in the sense of land frontiers (e. g. the so-called "Limes Transalutanus" at the border of south-eastern Dacia or the road that linked the fortresses from the north-eastern frontier). Not as simple to define as that is the western frontier line of the province. There is an apparent lack of fortresses (except the very scarcely known small camps from the gold district in the Apuseni-Mountains) southward from the one in Bologna (see map) to the one in Micia, on the Mureș river. Also the southwestern borderline of Dacia has been subject of debates; some scholars designated both lower Mureș and Tisza rivers as the frontier. The author argues against this theory, mainly because of the lack of Roman remains on the lower Tisza, while those on the lower Mureș were merely from vexillations that guarded the shortest road between Dacia and Pannonia. Another argument is that the region enclosed by the lower course of these two rivers was mostly a swampy one, where neither Roman towns nor forts have been built. Since the forts on the road between Banatska Palanka and Berzovia seem - according to the archaeological results - to have been abandoned by the army at the beginning of Hadrian's reign, it is possible that at least one of the great earth ramparts to the West of Dacia has been built to be the visible frontier line of the Roman province, so that maybe not all these ramparts were erected only in the 4th century AD, as it is usually assumed.

Abrevieri bibliografice

- Diaconescu 1997: Al. Diaconescu, "Dacia under Trajan. Some Observations on Roman Tactics and Strategy", *ActaMN*, 34, 1 (1997): 13-52.
- Drașovean și colab. 2004: Fl. Drașovean, D. Benea, M. Mare. M. Muntean ș. a., *Săpăturile arheologice preventive de la Dumbrăvița (jud. Timiș)* (Timișoara, 2004).
- Fodorean 2006: F. Fodorean, *Drumurile din Dacia romană* (Cluj-Napoca, 2006).
- Iaroslavschi, Bozu 2003: E. Iaroslavschi, O. Bozu, „Raport preliminar privind principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din castrul de pământ de pe dealul Chilizii (comuna Vărădia, județul Caraș-Severin)”, *Banatica*, 16 (2003): 295-300.
- Isaac 1988 : B. Isaac, "The Meaning of the Terms **limes** and **limitanei**", *JRS*, 78, (1988): 125-147.
- Matei, Gindele 2006: Al. V. Matei, R. Gindele, „Sistemul defensiv roman din nord-vestul Daciei descoperit prin cercetările arheologice de la Supurul de Sus (jud. Satu Mare) și pe baza documentatției din izvoarele scrise”, în *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei* (E. S. Teodor, O. Țentea eds.) (București, 2006): 181-206.
- Matei, Pop 2006: Al. V. Matei, H. Pop, „Castre romane de marș descoperite la Zalău-Dealul Lupului (jud. Sălaj)”, în *Dacia Augusti provincia. Crearea provinciei* (E. S. Teodor, O. Țentea eds.) (București, 2006): 171-180.
- Nemeth 2005a: E. Nemeth, „Die neuen Ausgrabungen im Auxiliarkastell von Varadia-"Pusta"”, în *Limes XIX. Proceedings of the XIXth Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary*,

September 2003 (Zs. Visy ed.) (Pécs, 2005): 689-696.

- Nemeth 2005b: E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei romane/Die Armee im Südwesten des römischen Dakien* (Timișoara, 2005).
- Nemeth 2006: E. Nemeth, „Änderungen an der Westgrenze des römischen Dakien am Anfang der Regierungszeit Hadrians“, în *Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase* (C. Gaiu, C. Găzdac eds.) (Cluj-Napoca, 2006): 477-481.
- Nemeth 2007: E. Nemeth, „Granița de vest a Daciei romane. Stadiul cercetării“, în *Dacia Felix. Studia Michaeli Barbulescu oblata* (S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth ș.a. eds.) (Cluj-Napoca, 2007): 270-278.
- Nemeth, Bozu 2005: E. Nemeth, O. Bozu, „Noile săpături din castrul roman de la Vărădia-„Pustă” (jud. Caraș-Severin)“, *Banatica*, 17, (2005): 201-210.
- Opreanu 1999: C. Opreanu, „Legio I Adiutrix in Dacia. Military Action and Its Place of Garrison during Trajan’s Reign“, în *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies* (N. Gudea ed.) (Zalău, 1999): 571-584.
- Soproni 1969: S. Soproni, „Limes Sarmatiae“, în *ArchÉrt*, 96 (1969): 43-53.
- Visy 1988: Zs. Visy, *Der pannonische Limes in Ungarn* (Budapest-Stuttgart, 1988).
- Whittaker 1994: C. R. Whittaker, *Frontiers of the Roman Empire (A Social and Economic Study)* (Baltimore-London, 1994).

Principalele drumuri și caste din Dacia romană

Legendă: — = drum principal; ■ = castru auxiliar; ■ = castru de legiune;
 Daciei; = graniță fortificată cu val de pământ și/sau ziduri din piatră; ■ = oraș; ■ = vilafție

Armata romană din Banat în secolul IV d.Chr.

Adrian Ardeț

*Muzeul Județean de Etnografie și al
Regimentului de Graniță Caransebeș*

Dovezile prezenței romanilor în Banat după retragerea oficială din provincie nu sunt foarte numeroase. Studiul de față își propune analiza izvoarelor istorice în conjuncție cu cele arheologice. Concluzia desprinsă din acest demers este că pe întreg parcursul sec. IV d.Ch. romanii continuă să locuiască în zona respectivă, cu rezerva faptului că situația este încă neclară în ceea ce privește locuirea efectivă în castr.

Termeni-cheie: Banat, armata romană, drumurile romane, Tibiscum, sec. IV d.Ch.

Key-words: Banat, Roman army, Roman roads, Tibiscum, IVth century AD.

Prezența armatei romane în Banat¹, în secolele II-III d. Chr. a reprezentat domeniul unor studii deosebit de interesante și foarte importante privind civilizația romană în Dacia (Fig. 1).

Începutul secolului al IV-lea d.Chr. reprezintă o perioadă de frământări și incertitudini pentru zonele unde armata și administrația romană a fost retrasă în timpul împăratului Aurelian².

Retragerea armatei și administrației la sud de Dunăre face ca civilizația romană să fie prezentă pe ambele maluri ale fluviului unde izvoarele istorice ne vorbesc de o prezență efectivă.

Cel mai important și totodată singurul care vorbește de armata romană în secolul al IV-lea este *Notitia Dignitatum*³ în care sunt prezentate unitățile militare în estul imperiului după 395 în timpul lui Theodosius I (379 - 395 d. Chr.) și pe cele din vest după 420 d.Chr.

În *Pars Secunda. In portibus Orientis* la nr. III. *Insignia viri illustris praefecti praetorio per Illyricum.*, găsim menționate la Provincia *Dacia*:

¹ Gudea 1974: 141-146; Răuț, Bozu 1979: 195-218; Benea 1983; Nemeth 2005.

² Hugel 2003.

³ Clemente 1968.

„*Provinciae Daciae quinque: Dacia mediterranea/Dacia ripensis/Moesia prima/Dardania/Praevalitania et pars Macedoniae salutaris*”.

În capitolul XL. *Dux Moesiae secundae*, găsim menționate unitățile: *Cuneus equitum stablesianorum, Sucidava*; în capitolul XLI. *Dux Moesiae primae* sunt menționate doar unitățile de la sudul Dunării cu locațiile din castrele știute, iar în XLII. *Dux Daciae Ripensis* găsim menționate unitățile: „*Sub dispositione viri spectabilis ducis Daciae ripensis: Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium, Drobeta. Auxiliares: Auxilium primorum Daciscorum, Drobeta. Item legiones: Praefectus legionis tertiaedecime geminae, Zernis. Praefectus legionis quintae Macedoniae, Sucidava*”.

Așa cum rezultă din acest document avem de-a face la nordul Dunării (pl. II) cu trupe de călăreți plasate la frontieră de tip *cuneus*, create în timpul lui Constantin cel Mare (306 – 337 d.Chr.), cantonate la *Sucidava* și *Drobeta*, o trupă auxiliară la *Drobeta* și de asemenea prefectul legiunii a XIII Gemina la *Dierna (Zernis)* și a Legiunii a V-a Macedonica la *Sucidava*.

După mai bine de 200 de ani, mai precis în anul 395 punctele cheie care asigurau legătura cu teritoriul nord Dunărean rămân în continuare, principalele elemente cheie de sprijin în apărarea Imperiului.

Studiul nostru abordează în principal situația Banatului, regiune aflată în sud-vestul României actuale. În afară de menționarea la *Dierna* a unui prefect al Legiunii a XIII-a Gemina, nu avem nici un element în izvoarele antice care să certifice prezența unei unități militare staționate la nord de Dunăre cu excepția cercetărilor arheologice efectuate în Clisura Dunării care au adus noi și importante mărturii asupra prezenței romane pe cele două maluri ale Dunării.

Clisura Dunării cunoscută și bine cunoscută atât datorită existenței *Tabulei Traiana*, cât și a legăturilor permanente dintre cele două maluri. Lucrările la barajul de la Porțile de Fier de la Gura Văii a făcut să fie abordată această regiune sub aspecte arheologice. În acest sens este cercetată *Dierna*, Șvinița, Dubova, Gornea și Pojejena cu rezultate excepționale⁴. Cercetările au dus la existența unui bogat material arheologic care pune în lumină problema legăturilor dintre această zonă și *Dacia Ripensis*, mai târziu *Dioceza Daciei*⁵.

Orșova⁶ – cercetări efectuate de colectivul Porțile de Fier – existența unui castru militar, prezența *Coh. I Ulpia Brittonum miliaria* – dar și cărămizi târzii care leagă Orșova de *Dacia Ripensis*, cărămizi cu leg. VII Cl. , Leg. IV

⁴ Benea 1983.

⁵ Ardeț 2005; Ardeț 2008.

⁶ IDR III/1, XI: 63-75; Benea 1975: 91-97.

Flavia Felix. Așa cum am prezentat mai sus *Dierna* mai apare și sub denumirea de *Zernis* și în alt document deosebit de important, cunoscut sub numele de *Digesta* sau *Pandacte*, o colecție a dreptului civil, opera împăratului Iustinian (527 – 565 d. Chr.).

Această colecție a fost împărțită în patru părți: *Codex, Digesta, Institutiones* și *Novellae*.

În *Digesta* 50, 15, 1, 8; *Ulpianus* 1 de cens; găsim menționat următoarea frază: „*In dacia quoque zernensium colonia a divo traiano deducta iuris italici est*”, iar în *Digesta* 50,15,1,9; *Ulpianus* 1 de cens, se menționează: „*Zarnizegetusa quoque eiusdem juris est: item napocensis colonia et apulensis et patavissensium vicus, qui a divo severo jus coloniae impetravit*”

Așa stând lucrurile vom menționa descoperirile bine cunoscute de la Șvinița⁷, unde se află ruinele unor construcții cu turnuri, materiale romane din care cărămizi cu ștampila Legiunii a VII-a Claudia și un fragment de cărămidă descoperit în ruinele unui turn de apărare din epoca romană târzie în care apare textul:

S(ub) c(ura) Hermogeni p(rae) p(ositi) Ri(pae)
Leg(io) VII Cl(audia) part(is) cit(erioris)

Traducerea: „Sub îngrijirea lui Hermogenes praepositul legiunii VII Claudia partea cealaltă!

O altă importantă descoperire o constituie cea efectuată la Gornea⁸, în locul numit „Căunița de jos”, punctul „Cetate” situat la 6 km V de sat unde s-a cercetat un *castellum* din perioada romană târzie, cu dimensiunile de 31,5 x 31,5 m, zid de piatră cu mortar și o cărămidă cu scriere cursivă, cu dimensiunile de 41 x 30 x 4 cm, provenită din fortificația romană târzie.

Aceste descoperiri sunt așa cum s-a văzut mai sus strâns legate de existența la sud a așezărilor omonime unde există trupe militare. Așa se face că la Șvinița se află amplasată fortificația de la *Faliatis*, dar și cea medievală de la Boljetin⁹, iar la Gornea se afla *Ad Fropulas* unde însă nu avem trupe menționate.

Un alt important punct îl constituie castrul cu dimensiunile de 185 x 148 m de la Pojejena¹⁰ unde se află *Coh. V Gallorum et Pannoniorum, Cohors V Gallorum* și *Legiunea VII Claudia*.

Așa stând lucrurile am trecut la analiza fortificațiilor cunoscute încă din timpul stăpânirii efective romane, luând ca punct de plecare *Tabula*

⁷ Gudea 1974: 141-146; Benea 1975: 125-128.

⁸ Gudea 1977: 38-91.

⁹ Tomovic 2001: 309-339.

¹⁰ Gudea 1975: 333-343; Gudea, Bozu 1977: 181-185.

Peutingeriana și menționarea așezărilor romane pe traseul *Dierna - Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, constatăm de-a lungul acestui traseu numele localităților *Ad Mediam, Praetorium, Ad Pannonios, Gaganae, Masclianae, Tibiscum, Agnavie, Ponte Augusti* și *Sarmizegetusa*¹¹.

Enumerarea între *Dierna* și *Sarmizegetusa* a numai puțin de opt localități este impresionantă pentru acest traseu.

Cu excepția așezărilor romane ridicate la rangul de municipiu cum este cazul *Tibiscumu-lui* sau *Diernei* și colonie, în cazul *Coloniei Augusta Dacica Ulpia Traiana Sarmizegetusei* pentru celelalte așezări până în prezent nu poate fi identificat numele de pe *Tabula Peutingeriana* cu așezarea din teren.

În bună măsură cercetările efectuate în ultimul secol au adus noi și interesante mărturii privind existența așezărilor romane și a fortificațiilor ridicate de aceștia.

În acest caz vom încerca o scurtă prezentare a tuturor acestor așezări de pe acest traseu, începând cu *Ad Mediam*, identificată cu stațiunea Băile Herculane¹², urmează castrul militar și așezarea civilă de la *Pretorio* identificată cu așezarea Mehadia¹³, *Ad Pannonios* identificată cu Teregova¹⁴, *Gaganae* cu Slatina Timiș¹⁵, *Masclianae* încă neidentificată și municipiul și castrul roman de la *Tibiscum*¹⁶. Urmează *Agnavis* identificat cu Zăvoi¹⁷, *Ponte Augusti* cu Marga¹⁸ și capitala Daciei, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*.

În rândurile ce urmează, chiar dacă nu face obiectul acestui studiu vom prezenta un alt punct de vedere asupra unei singure așezări, este vorba de *Ad Mediam* menționată la XI mile (16,26 km) de *Dierna* și XIII mile (21 km) de *Pretorio* (Fig. 2).

Noi considerăm ca acest punct numit *Ad Mediam*, interpretat în istoriografia noastră ca fiind „*ad viam mediam*”¹⁹ (la mijlocul drumului) între Dunăre și trecătoarea de la Poarta Orientală să fie amplasat undeva la întretăierea drumului spre stațiunea Băile Herculane și Mehadia. Acest punct după părerea noastră nu reprezintă mijlocul drumului dintre Dunăre și Poarta Orientală ci printr-o simplă adunare aritmetică, am constatat că între *VIMINACIUM* și *ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA* sunt 186 mile

¹¹ Răuț, Bozu, Petrovszky 1977: 135-139; Bozu 2008: 81-106.

¹² IDR III/1, XII: 76-100.

¹³ IDR III/1, XIII: 100-120.

¹⁴ IDR III/1, XXV: 137-138.

¹⁵ IDR III/1, XXVII: 139-140.

¹⁶ IDR III/1, XXXI: 145-232; Ardeț, Ardeț: 2004.

¹⁷ IDR III/1, XXXII: 234.

¹⁸ IDR III/1, XXXIV: 237-239.

¹⁹ Tudor 1968: 30.

romane, adică 275 km, cu surprindere am constatat că mijlocul acestei distanțe nu este altundeva decât la **AD MEDIAM** (pl. III).

Între *Viminacium* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* sunt 16 localități menționate pe *Tabula Peutingeriana*, *Ad Mediam* este a opta, distanța dintre *Ad Mediam* și cele două capitale fiind de 93 mile, mai precis 137,5 km.

Întrebarea firească se pune de ce am ales distanța dintre *Viminacium* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* ?

Așezarea romană de la *Viminacium*²⁰ cunoaște o ascendență fără precedent la sf. sec. I d.Chr. și începutul secolului al II-lea, cantonarea la *Viminacium* a Legiunii a VII-a Claudia în anii 60 – 70 d. Chr., una din cele mai vechi legiuni ale Romei, adusă de la *Burnum* reprezintă o etapă decisivă atât în dezvoltarea zonei cât și a legăturilor dintre *Moesia Superior* și *Dacia*. Această legiune a fost angrenată în finalizările drumului dintre *Faliata* – *Transdierna* și *Dierna*, participarea acestor militari la lucrări de artă și arhitectură ridică problema legăturii dintre capitala *Moesiei Superior*, *Viminacium* și noua capitală a Daciei Romane, *Colonia Augusta Dacica Ulpia Traiana Sarmizegetusa*²¹, fondată în anul 106 d. Chr. Considerăm că toate acestea sunt legate de inaugurarea drumului „*Via Traian*”²² ce făcea legătura între *BENEVENTUM*²³ și *BRUNDISIUM* pe o distanță de 205 mile, drum inaugurat în anul 109 d. Chr. ce pornea din dreptul Arcului de Triumf al lui Traian (construit de Apolodor din Damasc) la *Beneventum*, pentru a lega *Roma* de Peninsula Balcanică și implicit de *Dacia*.

Problema principală o constituie prezența efectivă pe parcursul secolului al IV-lea a unităților militare la nord de Dunăre în castele existente pe ruta *Dierna* – *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Nici un document, fie el izvor istoric sau arheologic nu certifică existența unei unități militare în secolul al IV-lea în castele de la Mehadia, Teregova și *Tibiscum*.

Singurele documente arheologice sunt reprezentate de materialul arheologic, monede și ceramică databile în secolul al IV-lea.

Mehadia: Castru militar auxiliar, identificat cu *Praetorium*²⁴ sau *Ad Mediam*?²⁵

Dimensiunile sunt de 142,60 x 116 m. Cercetări arheologice efectuate de către M.. Macrea începând cu anul 1942²⁶, este semnalată prezența *Cohors*

²⁰ Spasic-Djuric 2003.

²¹ Ardeț 2007.

²² Radke 1971: 96 – 98.

²³ Salway 1969: 229 – 238.

²⁴ IDR III/1, XIII: 100-120.

²⁵ D. Tudor 1968.

²⁶ Gudea 1975: 107-124.

III Delmatarum dar și descoperirea unor cărămizi ce poartă numele *Leg. IV Flavia Felix, Legiunea VII Claudia* și *Leg. VII Claudia târzie*²⁷.

Teregova: Dimensiunile unei laturi de 120 m. Prezența *Cohors VIII Raetorum*²⁸. Cercetări inițiate în anul 1969²⁹ și reluate în anul 2000³⁰ cu rezultate excepționale marcate prin descoperirea sistemului defensiv, a valului și șanțului de apărare incluzând și *via sagularis*³¹. Excepțională este inscripția aflată în lapidarul Muzeului din Caransebeș datată în secolul al III-lea.

Tibiscum – Jupa (sat Jupa, municipiul Caransebeș). Castru militar auxiliar³² cu dimensiunile de 320 x 170 m, dezvelit în bună măsură de M. Moga, cercetări continuate până în prezent atât în castru cât și în așezarea civilă de colective din Timișoara și Caransebeș.

Cercetările arheologice din ultimele decenii au pus în valoare existența la *Tibiscum* a unui important centru roman în secolul al IV-lea³³.

Nu vom aborda descoperirile monetare reprezentate de numeroase tezaure descoperite la *Tibiscum*³⁴, Teregova³⁵, Dalboșeț³⁶ etc., ci vom prezenta o recentă descoperire efectuată la *Tibiscum* – Iaz „Traianu”³⁷ (Fig. 3).

În anul 2008 am prelungit secțiunea efectuată în anul 1998 unde am reușit să dezvelim urmele unor lespezi din gresie provenite de la pavajul drumului (Fig. 4).

Menționăm că aceste lespezi sunt identice cu cele descoperite la *Tibiscum* – Jupa.

Aceste lespezi erau dispuse paralel cu drumul roman ce pornea de la *Tibiscum* și se îndrepta spre *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* și *Dierna*.

În anul 2008 am reluat cercetările, deschizând două casete de 3,5 x 5 m, la 0,50 m de secțiunea efectuată în anul 1998. Nu mare ne-a fost surprinderea când la numai 0,30 m în ultimul nivel (Fig. 5), alături de țigle provenite din acoperiș am descoperit două amfore din care una întregibilă, mai precis ambele amfore fac parte din tipul cunoscut în literatura de specialitate ca *L.R.Amphorae 2*³⁸ care circulă începând cu secolul al IV-lea.

²⁷ Timoc, Timoc 2008: 75 - 80

²⁸ Macrea 1960: 344.

²⁹ Gudea 1973: 97 - 100.

³⁰ Ardeț, Ardeț 2001: 255.

³¹ Piso și colab. 2002: 224-225; Piso și colab. 2003: 325-326.

³² Benea, Bona 1994.

³³ Benea 1996.

³⁴ Gudea 1971: 139 - 142.

³⁵ Chirilă, Gudea, Stratan 1974.

³⁶ Gudea 1972: 53 - 61.

³⁷ Ardeț, Ardeț 2004.

³⁸ Ardeț 2006: 132 - 134.

Pe lângă aceste amfore am descoperit și foarte multe fragmente ceramice, unele întregibile care fac parte din categoria ceramicii de bucătărie.

Alinierea lespezilor de piatră între clădirea VII și zidul de est care de fapt face parte dintr-o altă clădire, pe care am notat-o drept Clădirea VIII, nu reprezintă altceva decât o amenajare târzie datată de noi pentru prima dată cu material de secolul IV.

Interiorul celor două casete reprezintă de fapt interiorul unei curți amenajate la începutul secolului al IV-lea. Menționăm faptul că sub acest nivel am descoperit un strat de amenajare cu fragmente ceramice și un bogat material arheologic. La adâncimea de 1 m am reușit să descoperim un cuptor pentru redus minereul și confecționat obiecte din bronz, datat cu o monedă din timpul lui Severus Alexander. Acest cuptor se pare că este contemporan cu fundațiile din piatră ale clădirii VII. Este pentru prima dată la *Tibiscum* când putem data un nivel de secol IV pe bază de material arheologic fără a recurge la interpretări sau la alte analogii.

Din cele prezentate de noi în acest scurt demers rezultă fără nici un dubiu o prezență romană efectivă în siturile arheologice aflate la nord de Dunăre pe parcursul secolului al IV-lea. Singurul lucru pe care nu îl putem certifica îl constituie cantonarea trupelor în castrul militar. Nu vorbim de prezența populației romanizate care trăiește și folosește produsele din Imperiu. Ne referim la includerea acestui teritoriu în lumea romană prin prezența armată efectivă. Până la noi descoperiri cu siguranță putem vorbi de evoluția municipiului roman *Tibiscum* în secolul al IV-lea și chiar la începutul secolului al V-lea.

Roman Army from Banat in the IVth century AD

- Abstract -

The Roman military presence in Banat, in the IInd and IIIrd centuries AD, represents a very interesting and important field of study concerning the Roman civilization in Dacia.

The withdrawal of the army and the administration to the South of the Danube makes Roman civilization present on both sides of the river, where our historical sources speak about an effective Roman presence.

The most important, but the only one written source, which speaks about the Roman army in the IVth century, is *Notitia Dignitatum* in which are presented the military units from the Eastern Empire in 395, during Theodosius' I reign (379-395 AD) and from the Western Empire after 420 AD.

Another important document, known as *Digesta* or *Pandacte*, a collection of rules regarding civil rights, is the work of emperor Iustinian (527-565 AD).

Another aspect of the links between the Danube and the South-Central province of Dacia are the roads. Based on *Tabula Peutingeriana* we consider that the settlement known in literature as *Ad Mediam*, and interpreted in our historiography as “ad viam media” (the middle way), between the Danube and the Eastern Gate pass, is to be located somewhere near the crossing point of the roads from the spa-resort Herculane and Mehadia. In our view, this location doesn't represent the halfway between the Danube and the Eastern Gate (Poarta Orientală), because by a simple arithmetic count I found that between VIMINACIUM and Ulpia Traiana SARMIZEGETUSA are 186 roman miles, namely 275 km, and with surprise I realised that the middle of this distance is nowhere else that at Ad Mediam.

As regarding the recent archaeological research in Tibiscum, for the first time we can date the IVth century level based on archaeological materials, without needing interpretation or other analogies.

In 2008 I resumed researches, opening two areas, with the dimensions 3,5 x 5 m, at 0,50 m from the section researched in 1998. With no great surprise we found that at only 0,30 m, in the last level, along with tiles from the roof, there were two amphoras, known in literature as L.R.Amphorae 2; this type is used beginning with the IVth century.

In conclusion, the arguments presented in this new approach prove with no doubt an effective Roman presence in the archaeological sites located North of the Danube during the IVth century. The only thing we can not certify is the presence of military troops in the old Roman forts. We do not talk about the presence of the romanized population, which uses products from the Empire. We refer to the inclusion of this territory in the Roman world by an effective military presence. Until further discoveries, we may certainly discuss about the evolution of the Roman city Tibiscum during the IVth century and even at the beginning of Vth century.

Abrevieri bibliografice

- Ardeț 2005: A. Ardeț, „Les amphores daciques entre le IVe et le VIIe s.“, comunicare prezentată la *2nd International Conference on Late Roman Coarse Wares (LRCW 2), Ile Congres International sur la Ceramique Commune, la Ceramique Culinaire et le Amphores de l'Antiquite Tardive en Meditettanee: Archeologie et Archeometrie*, Aix-en-Provence/ Marseille-Arles, 13-16 aprilie 2005.
- Ardeț 2006: A. Ardeț, *Amforele din Dacia Romană* (Cluj – Napoca, 2006).
- Ardeț 2007: A. Ardeț, „Via Traiana și comerțul Daciei Romane“, comunicare (Sarmizegetusa, 21-23 septembrie, 2007).
- Ardeț 2008: A. Ardeț, „Late Roman Pottery from Dacia to keep in Touch with Diocese of Dacia (Romania)“, comunicare prezentată la *LRCW 3*, Parma /Pisa, 26-30 martie 2008.
- Ardeț, Ardeț 2001: A. Ardeț, Lucia Carmen Ardeț, „Cercetările arheologice de la Teregova“, în *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2000* (București, 2001).
- Ardeț, Ardeț 2004: A. Ardeț, L.C. Ardeț, *Tibiscum. Așezările romane* (Cluj-Napoca, 2004).
- Benea 1975: D. Benea, „Observații cu privire la topografia Diernei în epoca romană“, *Banatica*, 3, (1975): 91-97.
- Benea 1975: D. Benea, „Noi cărămizi ștampilate din sec. IV descoperite la Șvinița (județul Mehedinți)“, *Tibiscus*, 4 (1975): 125-128.
- Benea 1983: D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia* (Cluj – Napoca, 1983).
- Benea 1996: D. Benea, *Dacia sud-vestică în secolele II-IV*, (Timișoara, 1996).
- Benea, Bona 1994: Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum* (București, 1994).
- Bozu 2008: O. Bozu, „Offentliche und private Gebäude an den Römischen Strassen aus dem Banat“, *Banatica*, 18 (2008): 81-106.

- Chirilă, Gudea, Stratan 1974: E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV* (Lugoj, 1974).
- Clemente 1968: G. Clemente, „La 'Notitia Dignitatum'”, *Saggi di storia e letterature*, 4 (Cagliari, 1968).
- Gudea 1971: N. Gudea, „Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat”, *Banatica*, 1 (1971): 139 – 142.
- Gudea 1972: N. Gudea, „Tezaurul monetar de la Dalboșeț, sec. IV”, *Tibiscus*, 2 (1972): 53 – 61.
- Gudea 1973: N. Gudea, „Sondajul arheologic de la Teregova (jud. Caraș – Severin)”, *Banatica*, 2 (1973): 97 – 100.
- Gudea 1974: N. Gudea, „O contribuție la toponimia limesului bănățean al Dunării”, *Tibiscus*, 3 (1974): 141-146.
- Gudea 1975: N. Gudea, „Săpăturile arheologice efectuate de M. Macrea și M. Moga la baia castrului roman de la Mehadia (jud. Caraș-Severin)”, *Tibiscus*, 4, (1975): 107-124.
- Gudea 1975: N. Gudea, „Date noi despre castrul roman de la Pojejena”, *Banatica*, 3 (1975): 333-343.
- Gudea 1977: N. Gudea, „Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie”, *Banatica. Studii și Cercetări arheologice*, (Reșița, 1977).
- Gudea, Bozu 1977: N. Gudea, O. Bozu, „Raport preliminar asupra săpăturilor arheologice executate la castrul roman de la Pojejena în anii 1977-1979”, *Banatica*, 5 (1977): 181 –185.
- Hugel 2003: P. Hugel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia* (Cluj-Napoca, 2003).
- IDR III/1: *Inscripțiile Daciei Romane*. Volumul III: Dacia Superior, 1 (I. I. Russu ed.) (București, 1977).
- Macrea 1960: M. Macrea, „Garnizoanele cohorței VIII Raetorum în Dacia”, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu* (București, 1960): 344.
- Piso și colab. 2002: I. Piso, F. Marcu, A. Ardeț, Lucia Carmen Ardeț, „Cercetările arheologice de la Teregova”, în *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, (București, 2002): 224-225.

- Piso și colab. 2003: I. Piso, F. Marcu, A. Ardeț, Lucia Carmen Ardeț, „Cercetările arheologice de la Teregova“, *Cronica Cercetărilor arheologice din România. Campania 2002*, (București, 2003): 325-326.
- Răuț, Bozu 1979: O. Răuț, O. Bozu, „Armata romană din Banat. I (Unitățile auxiliare)“, *StComC.*, IV (1979): 195 - 218.
- Răuț, Bozu, Petrovszky 1977: O. Răuț, O. Bozu, R., Petrovszky, „Drumurile romane în Banat“, *Banatica*, 4 (1977): 135-139.
- Radke 1971: G. Radke, *Viae publicae Romanae* (Stuttgart, 1971).
- Nemeth 2005: E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane* (Timișoara, 2005).
- Salway 1969: P. Salway, „The Arch of Beneventum“, în *Roman Archaeology and Art* (P. Salway ed.) (London, 1969): 229 - 238.
- Spasic-Djuric 2003: D. Spasic-Djuric, *Viminacium. The capital of the roman province of Upper Moesia* (Pozarevac, 2003).
- Timoc, Timoc 2008: C. Timoc, Carmen Timoc, „Organizarea internă a castrului de la Mehadia (Praetorium). Reconstituirea datelor oferită de vechile bilete de săpătură“, *Banatica*, 18 (2008): 75 - 80
- Tomovic 2001: M. D. Tomovic, „Ravna (campsă) u srednjem veku“, *Zbornik Narodnog muzeja -serija: Arheologija*, vol. 17 (Beograd, 2001): 309 - 339.
- Tudor 1968: D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia Romană*, (București, 1968).

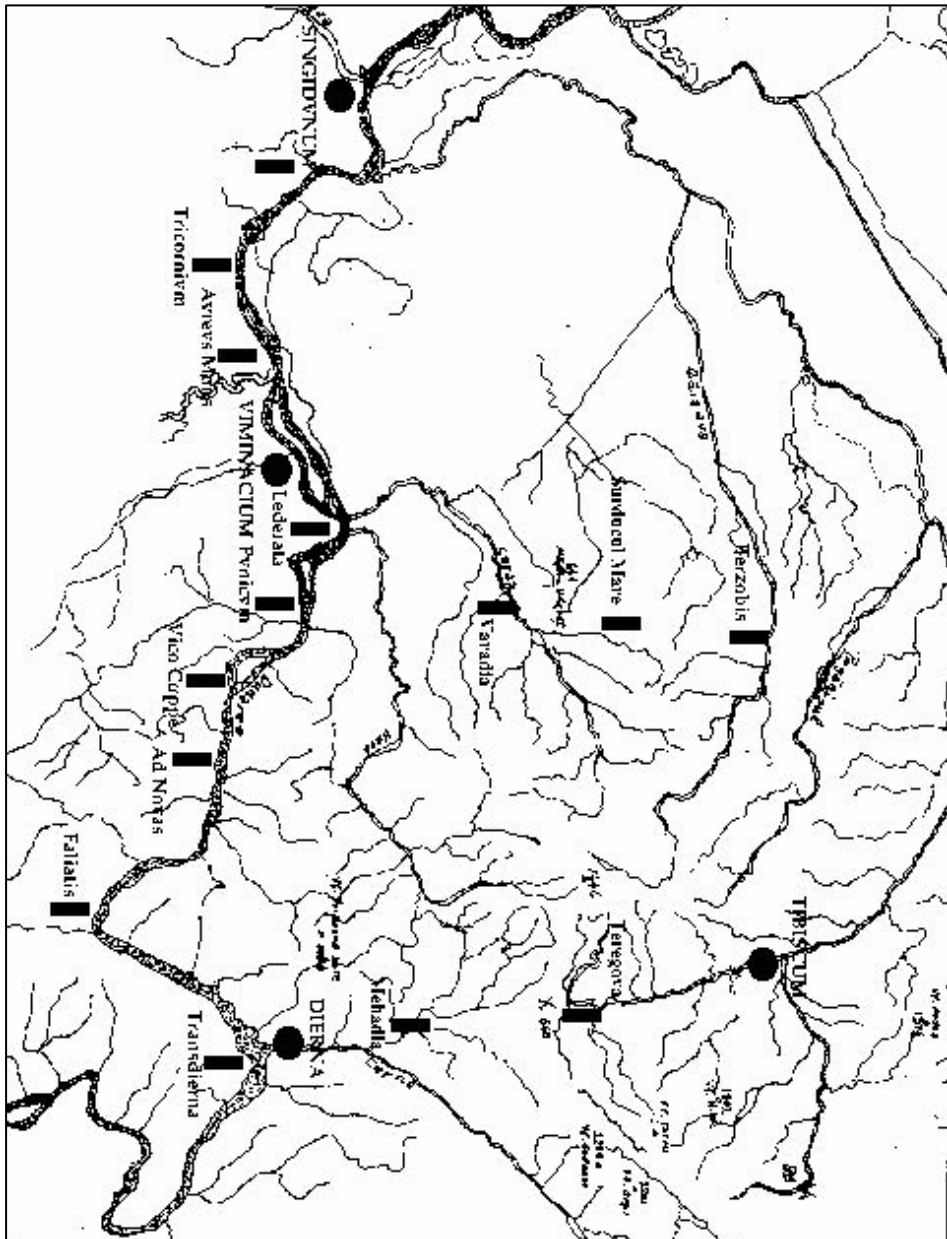

Fig 1: Armata romană din Banat în secolele II-III d. Chr. The Roman Army from Banat in the IInd-IIInd centuries AD.

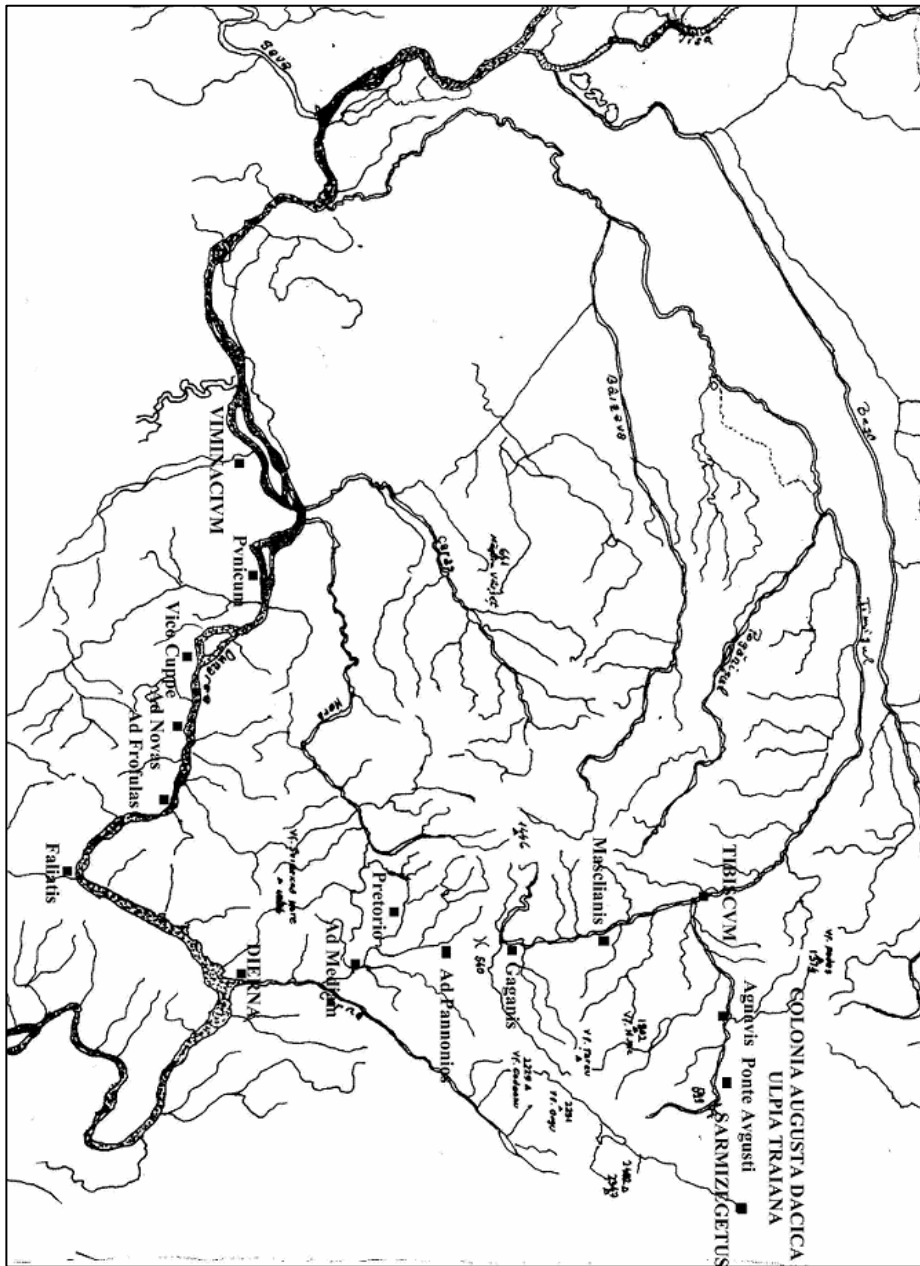

Fig 2: Drumul roman între Viminacium și Ulpia Traiana Sarmizegetusa. The Roman road between Viminacium and Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

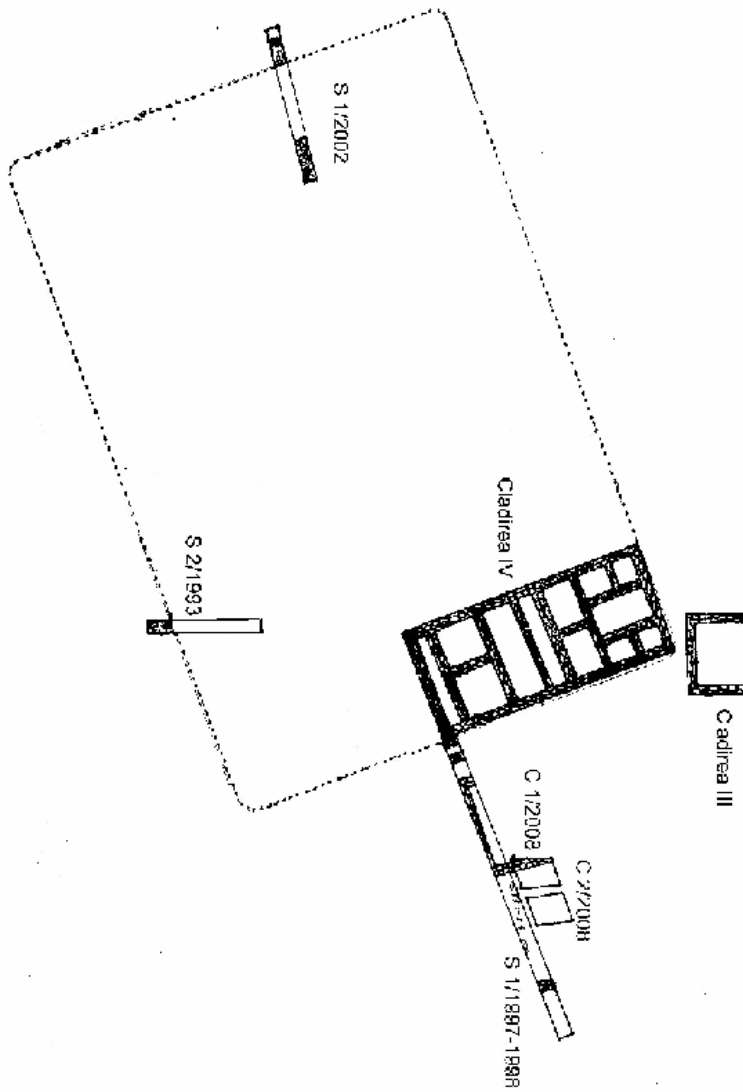

Fig 3: *Tibiscum* - Iaz „Traianu”. Planul cercetărilor efectuate între 1990-2008. *Tibiscum* - Iaz „Traianu”. Plan of the excavations between 1990-2008.

Fig 4: *Tibiscum* - Iaz „Traianu”. Secțiunea S1/1997 - 1998. *Tibiscum* - Iaz „Traianu”. Section S1/1997 - 1998.

Fig 5: *Tibiscum* - Iaz „Traianu”. Caseta S1/2008. Zidul de incintă al Clădirii VII și interiorul casetei cu locul unde a fost descoperită amfora de sec. IV. *Tibiscum* - Iaz „Traianu”. Cassette S1/2008. The precinct wall from Building VII and the interior, with the place where the IVth century amphora was found.

Templul lui *Devs Sol Invictus* de la Napoca. Contribuție la topografia și istoria orașului antic

Coriolan Horațiu Opreanu

Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca

Pornind de la descoperirea unui altar cu inscripție roman în afara zidurilor fostului oraș roman Napoca, autorul demonstrează existența și funcționarea în locația respectivă a unui templu dedicat lui *Devs Sol Invictus*. Datarea inscripției după anul 236 d.Ch. confirmă situația arheologică întâlnită și în alte puncte ale orașului roman menționat: distrugerile suferite de Napoca în timpul conflictului militar al împăratului Maximinus Thrax cu barbarii din nordul Daciei.

Termeni-cheie: Napoca, religia romană, *Devs Sol Invictus*, altar, Maximinus Thrax.

Key-words: Napoca, Roman religion, *Devs Sol Invictus*, altar, Maximinus Thrax.

Cu câțiva ani în urmă ne-a fost semnalată existența unei inscripții găsită în curtea casei familiei Pop de pe strada Crișan, nr. 21 din Cluj-Napoca. Inscripția s-a dovedit a fi partea superioară dintr-un altar votiv (posibil și de construcție) roman de calcar, păstrat fragmentar. Dimensiunile sale sunt: lățime=0,42 m, înălțime păstrată=0,47 m, grosimea plăcii=0,16 m. Altarul are capitelul bine conservat, având o profilatură completă și elegantă, deasupra căreia se află un timpan cu o rozetă în centru și frunze de acant, extremitățile terminându-se prin semipalmete și acrotere (fig. 1). Atât capitelul, cât și forma și proporțiile piesei sunt foarte apropiate de un altar de marmură de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹, dedicat lui *Theos Hysistos* de către procuratorul financiar al Daciei Apulensis Aelius Apollinaris. S-au păstrat patru rânduri complete din câmpul inscripției. Scrisul este corect realizat. Literele au fost executate prin incizii în formă de „V”, capetele hastelor fiind accentuate prin triunghiuri adâncite. Ele au înălțimea de 4,5 cm în primele două rânduri, fiind mai scunde în următoarele două și păstrează slabe urme de oxid roșu. La sfârșitul rândului doi există un semn despărțitor sub formă de frunză de iederă. Prescurtările și ligaturile sunt puține în porțiunea păstrată.

¹ IDR III/2 222.

Textul inscripției (fig. 2), având câteva porțiuni șterse, este greu de întregit, permițând cel puțin două variante:

<i>Deo Soli</i> <i>Inv[ic]to ♣</i> <i>Mi[thrae]? al(a) c(ivium) R(omanorum) Mi[lites] al(ae) c(ivium) R(omanorum)</i> <i>Ma[ximini]a Ma[ximini]a</i> <i>na[-----]</i> <hr style="width: 100%;"/>	<i>Deo Soli</i> <i>Inv[ic]to♣</i> <i>Mi[thrae]? al(a) c(ivium) R(omanorum) Mi[lites] al(ae) c(ivium) R(omanorum)</i> <i>Ma[ximini]a Ma[ximini]a</i> <i>na[e]-----</i> <hr style="width: 100%;"/>
---	---

Comentariu epigrafic

Pentru a ajunge cât mai aproape de o lectură plauzibilă, trebuie examinat textul în detalii. Astfel, rândul 1 conține 7 litere, care formează două cuvinte clare, scrise fără a fi înghesuite, dar grafia lui „L” este economică, el având „talpa” extrem de scurtă, fiind urmat de un „I”, care ocupă și el puțin spațiu. Rândul doi, cuprinde tot 7 litere, dintre care doi „I”, încheindu-se cu un semn despărțitor în formă de frunză de iederă. Rezultă că în câmpul inscripției încăpeau lejer 8 litere, primele două rânduri fiind lipsite de ligaturi. În rândul 3 se păstrează complet primele două litere și ultimele două care însă conțin ligaturi. Dificultatea lecturii constă în faptul că mijlocul rândului este șters complet. Prima tentație este lectura *Mi[thrae]*. Dacă am accepta-o fără rezerve, ea ne-ar ușura substanțial reconstituirea textului. Se vede însă foarte bine că ceea ce a mai rămas din cea de-a treia literă a fost o ligatură. Litera de bază este complet ștearsă, dar avusese, foarte probabil, hasta de început verticală, deoarece, în prelungirea ei, în spațiul de deasupra ce separă rândul 3 de rândul 2, se vede clar hasta verticală a unui „I”. Putem deduce că cea de-a treia literă a rândului 3 nu era cu siguranță „A”, „C”, „G”, „I”, „O”, „S”, „V”, „X”, „Z”, „Y”. Ca lectura să poată fi *Mithrae*, ar trebui să acceptăm că de fapt avem de-a face cu un „T” cu hasta verticală foarte scurtă, legat pe hasta verticală a lui „H”, ceea ce teoretic nu poate fi exclus total, deși trebuie să reținem faptul că partea superioară a singurului „T” sigur, cel din rândul 2, este diferit inscripționată. Astfel, primul cuvânt ar fi avut 6 litere. Urmează a 7, o ligatură clară A+L și încă o literă. Exista deci spațiu suficient pentru cuvântul *Mithrae*. Observăm, totuși, că în primele două rânduri numele divinității, *Deo Soli Invicto* a fost încadrat cu grijă, fără prescurtări și ligaturi, iar cel mai semnificativ element este frunza de iederă de la sfârșitul rândului 2. Un semn despărțitor similar nu se vede, nici între *Deo* și *Soli* și nici la sfârșitul rândului 1, după *Soli*, deși spațiu ar fi existat. Unicitatea semnului despărțitor ne face să credem că el a fost incizat pentru a delimita clar numele divinității de restul textului, fiind amplasat după un cuvânt scris neprescurtat și la sfârșit de rând. Din această perspectivă, în rândul 3 este greu de

susținut ipoteza existenței cuvântului *Mithrae*, chiar dacă el nu poate fi exclus. Cum el nu era mai puțin important decât epitetul *Invictus*, ar fi trebuit să fie scris tot singur într-un rând, mai ales că are cu o literă mai puțin. Or, cuvântul în discuție a fost înghesuit, având cel puțin o ligatură, ceea ce pare a fi în neconcordanță cu atitudinea cioplitorului inscripției față de divinitatea pentru care pregătea altarul. Dacă primul cuvânt din rândul 3 nu aparține numelui divinității, înseamnă că face parte deja din categoria dedicantului, sau dedicanților altarului. Pentru a putea propune dedicantul singurul element util este certitudinea că penultima literă este ligatura A+L, specifică cuvântului *ala*. În fața acestor litere rămâne spațiu pentru 6 litere, dar având o ligatură sigură, existau cel puțin 7 litere. Este spațiu insuficient pentru un antroponim cu *tria nomina*, la care să se fi adăugat și funcția din ală. În opinia noastră cea mai probabilă soluție pare întregirea *mi[[l]i[tes]*, unde al doilea „I” fusese în ligatură cu un dispărut „L”². Așadar propunem ca primele două cuvinte din rândul 3 să fi fost: *mi[[l]i[tes] al(ae)*. Evident că urmează titulatura alei. Ultima literă care încapă în rândul 3, cea de-a opta, este, foarte probabil, un „C”. În interiorul ei pare să fi fost incizat, mai mic, un „R”, deși el este destul de greu de văzut din toate unghiurile, suprafața pietrei fiind ștearsă. Este o prescurtare de la *c(ivium) R(omanorum)*, formulă aflată frecvent în titulatura oficială a unităților auxiliare. Rândul 4 se prezintă cam la fel cu cel precedent. Este destul de sigur că în rândul 4 începe un cuvânt nou. Se păstrează primele două litere, care sunt „M” și „A”, precum și fragmentul superior al ultimei care este un „A”. Observăm că ar mai fi încăput o literă. Ea nu pare să se fi șters total, deoarece doar partea centrală a inscripției a fost puternic atacată de agenții fizico-chimici. Rezultă că mai încăpeau în partea ștearsă cel puțin 4-5 litere, excluzând posibilele ligaturi. Cel mai probabil este un cuvânt legat tot de unitatea militară pomenită în rândul anterior. Propunem întregirea *Ma[ximini]a*. Chiar dacă presupunem 6 litere, observăm că trei dintre ele sunt “I”-uri, care ocupă mult mai puțin spațiu. Fără ligaturi rândul 4 ar fi avut 9 litere. Putem însă presupune cu ușurință că unul dintre “I” să fi fost în ligatură cu “M”, sau cu “N”³, la fel ca în rândul 3. Evident cuvântul nu este încheiat, continuând în rândul 5, unde primele două litere sunt sigur “N” și “A”. Așadar, *Ma[ximini]a/na[e]*, epitetul imperial acordat de Maximinus Thrax unora dintre trupe. Din acest punct inscripția este spartă și nu se mai poate decât presupune că ar mai putea urma un epitet imperial, cum ar fi, de

² Vezi o asemenea ligatură într-o inscripție din castrul Tibiscum, IDR III/1 138.

³ O ligatură asemănătoare, cu un „I” scurt în prelungirea hastei verticale a unui „N”, de exemplu, într-o inscripție de la Ilișua, cf. Wollmann, Ardevan 2007: fig. 14.

exemplu, *Gordiana*, *Philippiana*. În ultimele rânduri trebuie să fi fost o formulă de încheiere sau menționarea acțiunii de construcție sau reparație a edificiului de cult.

Din punct de vedere al grafiei se remarcă prima literă din rândul 1, „D” care are bucla insuficient arcuită și capetele ei foarte marcate, sugerând o majusculă scrisă cu caracter cursiv, elegant. „A”-urile, deși fragmentare, par a fi lipsite de sedila orizontală. „M”-urile, deși bine construite, au „v”-ul interior mai scurt decât baza hastelor laterale. În general, toate capetele literelor sunt puternic marcate prin triunghiuri adâncite, sau sedile arcuite. Aceste particularități sugerează o grafie specifică secolului III p. Ch.

Comentariu istoric

Inscripția este dedicată lui *Deus Sol Invictus*. Deși nu putem susține cu certitudine, totuși, este posibil ca sub acest nume dedicantii să se fi adresat lui *Mithras*⁴, chiar în absența acestui nume. Din această perspectivă, deosebirile dintre cele două variante de lectură propuse devin ne semnificative. Observăm totuși că în Dacia, dintre cele 14 monumente dedicate *Soli*, *Soli Invicto*, sau *Deo Soli Invicto*, doar despre trei avem certitudinea că sunt mithraice, așadar în spatele acestui nume pot fi identificați și alți zei solari⁵. La Napoca mai sunt cunoscute două inscripții care au legătură cu această discuție. Prima⁶ este un altar cu aceeași dedicație cu cea de pe inscripția pe care o prezentăm: *Deo Soli/Invicto*. Chiar și dispunerea cuvintelor pe rânduri este identică. Ea a fost inclusă în *corpus*-ul inscripțiilor și monumentelor mithraice din Imperiu⁷. Din păcate, inscripția nu mai există în colecțiile muzeului clujean, așa cum era pe vremea editării ei în CIL. Deosebit de semnificativ este locul de descoperire: „Clausenburgi im Brückenthor”. Este vorba despre fostul turn de poartă medieval de pe latura nordică, azi dispărut, ce se afla în zona intersecției dintre străzile Gh. Barițiu și Ferdinand, în fața podului peste Someș. Cam în aceeași zonă trebuie să fi fost și poarta orașului roman de unde pleca drumul roman spre Porolissum. De aici, și până în locul de descoperire al inscripției identificate de noi, str. Crișan 21, drumul roman urma, foarte probabil, traseul actualei străzi Horea. Până la intersecția cu actuala stradă Crișan sunt circa 250 m.

⁴ Nemeti 2005: 309-314.

⁵ Nemeti 2005: 316.

⁶ CIL III 7662.

⁷ Vermaseren 1960: nr. 1916.

Cea de-a doua inscripție⁸ este adresată *Soli invic/to Mythr[ae]* și a fost descoperită „cu ocazia construirii bisericii parohiale (Kirchengemeinde) romano-catolice din piața centrală”. Biserica parohială a fost construită între 1350-1480⁹ și este greu de crezut că inscripția romană s-a păstrat de atunci. Nici clădirea ce adăpostește astăzi Vicariatul romano-catolic, aflată în aceeași piață centrală nu pare o opțiune mai credibilă, cercetările arheologice pe care le-am efectuat în 1992 în pivnițele clădirii identificând mai curând o zonă meșteșugărească romană, decât una sacră. Mai rămâne posibilitatea descoperirii în secolul XIX, atunci când s-a ridicat turnul neogotic al bisericii. Oricum, locul de descoperire este incert și cam îndepărtat de zona nordică *extra muros* care ne interesează pentru a-l putea lega de recenta descoperire. Prima inscripție, cea din turnul porții, a putut fi mai ușor adusă din str. Crișan 21, cândva, pe parcursul evului mediu. Această inscripție a fost pusă în templul divinității pentru sănătatea sa și a familiei de către M. Cocceius Genialis, procurator a doi împărați în Dacia Porolissensis. Funcția acestuia la Napoca a fost plasată în jurul anului 200 p. Ch.¹⁰, ceea ce înseamnă că cei doi împărați erau Septimius Severus și Caracalla. Certitudinea că templul lui *Deus Sol Invictus* de la Napoca se afla în curtea actualei case de pe strada Crișan nr. 21 ne este oferită de relatarea proprietarului, domnul Ioan Pop, care, în 1997, când a cumpărat locuința, a excavat (el însuși) o cantitate de pământ din curtea aflată într-o pantă accentuată pentru a-i lărgi spațiul și pentru a realiza un zid de sprijin și un garaj subteran. Cu acea ocazie a fost descoperit altarul pe care îl prezentăm, dar și un al doilea, tot cu inscripție, de dimensiuni mari, care, neputând fi mișcat, a fost lăsat în zona în care s-a ridicat zidul de sprijin, așa cum ne-a povestit proprietarul. De asemenea, a mai existat un fragment mic dintr-o a treia inscripție, care a fost pierdut între timp. În vizita pe care am făcut-o la fața locului în iulie 2008 am găsit în curte, evident scos cu ocazia unei lucrări de amenajare, un fragment de tegulă romană din pastă gălbuie. Toate aceste elemente ne fac să credem că aici a existat un templu. Divinitatea căruia îi era dedicat era *Deus Sol Invictus*, nume sub care este posibil să fi fost adorat *Mithras*, sau o altă divinitate solară. Ceea ce trebuie remarcat este faptul că inscripțiile au fost descoperite la baza unei pante abrupte de circa 30°. Construcția trebuie să fi fost amplasată undeva mai sus, pe pantă. Existența acestui edificiu ridică o altă problemă, cea a traseului drumului roman spre Porolissum, care, n-ar fi exclus (în pofida unei topografii neobișnuite pentru un drum roman) să fi

⁸ CIL III 14466; Vermaseren 1960: nr. 1917.

⁹ Pascu, Marica 1969: 29.

¹⁰ Petolescu 2002: 37.

urcat dealul în zona actualei străzi Crișan. Dacă datarea misiunii în Dacia Porolissensis a procuratorului M. Cocceius Genialis este corectă și dacă inscripția sa a fost adusă din acest templu, atunci el exista deja în jurul anului 200 p. Ch.

În privința datării directe, bazată pe descoperirea sigură, observăm că dedicanții sunt, foarte probabil, soldații unei *ala*. Sub numele de *milites* s-ar putea ascunde însă doar inițiații în misterele lui Mithras din unitate, care obțineau acest titlu în urma unei probe de inițiere¹¹, explicându-se astfel și neutilizarea termenului mai frecvent *equites*. Ceea ce este neobișnuit este aparenta nemenționare a numelui alei, fiind precizată doar calitatea de *civium Romanorum*. Este atestată o singură unitate care are doar acest apelativ: *ala I civium Romanorum* care a participat la războaiele dacice și este atestată în provincia Dacia în diplomele din 14 octombrie 109¹² și 17 februarie 110¹³. În două diplome militare din anul 157 însă, unitatea aparține armatei Pannoniei Inferior, o inscripție menționând-o, la un moment dat, la Teutoburgium¹⁴. Mai substanțială pare prezența ei în castrul de la Intercisa, unde se apreciază că ar fi staționat până în 176 p. Ch., când a fost înlocuită de *cohors I Hemesenorum*¹⁵. După această dată nu mai există informații certe despre locul ei de garnizoană. J. Spaul aprecia destul de confuz și fără o bază documentară suficient de solidă că până spre 150 unitatea ar fi staționat în Dacia Superior, de unde s-a mutat în Pannonia, în perioada post-severiană ar fi fost transferată în Syria, iar pe la mijlocul secolului III a revenit în Pannonia¹⁶. Este greu de spus, la nivelul informațiilor noastre actuale, dacă în inscripția de la Napoca este vorba despre această trupă, sau nu. Teoretic, omisiunea numelui alei într-o inscripție pusă la Napoca s-ar mai putea explica și prin notorietatea în oraș a unității din apropiere, *ala Siliana c. R.* din castrul de la Gilău. *Ala Siliana* poartă atributul de *civium Romanorum* încă în diplomele militare din anii 98 și 102¹⁷. Totuși, nu prea sunt cunoscute asemenea situații și în toate inscripțiile cunoscute până acum *ala* din castrul de la Gilău poartă numele de *Siliana*¹⁸. Posibilitatea să fie vorba despre *ala I civium Romanorum* din Pannonia Inferior pare mai realistă și mai concordantă cu textul inscripției. Pe o stelă funerară de la Apameea

¹¹ Nemeti 2005: 311.

¹² Garbsch 1989.

¹³ IDR I 2.

¹⁴ Petolescu 2002: nr.1.

¹⁵ Visy 2003: 118.

¹⁶ Spaul 1994, 86.

¹⁷ Petolescu 2002: nr. 14.

¹⁸ Isac 1979; Isac 1992; Petolescu 2002: nr. 14.

(Syria)¹⁹, datată precis în anul 252 (prin menționarea consulilor), unitatea este denumită la fel ca în inscripția de la Napoca, *ala civium Romanorum*, numărul de ordine fiind omis²⁰. Prezența ei în apropiere de Napoca poate fi legată de evenimentele militare dinspre mijlocul secolului III. Primul dintre acestea este războiul lui Maximinus Thrax din 236²¹, purtat, foarte probabil în nordul Daciei, în urma căruia a primit titlul oficial de *Dacicus Maximus* și mai multe aclamații imperiale²², fiind primul împărat după Traian căruia Senatul i-a acordat oficial acest *cognomen* triumfal, evident ca urmare a victoriei împotriva dacilor liberi din nord. Din corpul său expediționar a putut face parte, fără nici o problemă, și *ala I civium Romanorum*, fie că aparținea în continuare armatei Pannoniei Inferior, sau fusese transferată undeva în Dacia Porolissensis²³. Astfel s-ar explica cel mai bine supranumele imperial de *Maximiniana* pe care îl poartă, conform lecturii noastre. Acest epitet, deși este până acum necunoscut în titulatura vreunei unități auxiliare din armata Daciilor, există, spre exemplu, într-o inscripție de la Camboglanna (Birdoswald), în Britannia²⁴. În Pannonia Inferior este de asemenea cunoscut dintr-o inscripție a legiunii I Adiutrix datată în 29.12.236²⁵, iar în același an el este atestat și pentru legiunea II Adiutrix²⁶. Alte 3 unități auxiliare din armata aceleiași provincii au purtat epitetul *Maximiniana: cohors milliaria Maurorum*²⁷, *cohors milliaria Hemesenorum*²⁸ (Intercisa) și *cohors I Thracum Germanica*²⁹ (Annamatia). În fine, în săpăturile recente (1999-2004) de la Annamatia (Baracs) a fost găsită o stampilă tegulară a cohorții VII Bre(ucorum) Max(iminiana)³⁰. În istoriografia maghiară mai veche se impusese ideea că epitetul s-ar referi la un război cu sarmații din 237, iar mai recent a fost pus în legătură cu războiul lui Maximinus cu dacii liberi și sarmații din 236³¹. În Dacia Porolissensis, cel mai târziu supranume

¹⁹ AnnÉp 1987, 955.

²⁰ La fel și în inscripția de la Tipasa, cf. AnnÉp 1932, 34.

²¹ Piso 1982.

²² Kienast 1990: 183-184.

²³ În aceeași situație pare să fie *ala I c.R.* și în anul 252, când, împreună cu *ala I Ulpia Contariorum*, și ea din armata Pannoniei, sunt atestate în Syria, evident în cadrul unor vexilații concentrate contra pericolului Sassanid (cf. nota 19).

²⁴ CIL VII 810; Fitz 1983: 141, nr. 523; Petolescu 2002: nr. 83.

²⁵ RIU 402.

²⁶ CIL 14354-4-5.

²⁷ RIU 1428.

²⁸ CIL III 3728=10636.

²⁹ CIL III 10639.

³⁰ Kovács 2005: 245, fig. 2.

³¹ Kovács 2005: 247-248.

imperial cunoscut pentru o unitate auxiliară este cel de *Philippiana*. Acesta apare pe o inscripție fragmentară găsită în *principia* castrului de la Ilișua³² sub forma *ala Frontoniana Philippiana*. Observăm că, la fel ca și în alte inscripții, numele alei apare prescurtat, fiind omis numărul de ordine "I", ceea ce este semnificativ pentru inscripția noastră, unde există aceeași situație. În același timp, epitetul *Philippiana* este scris întreg, extinzându-se pe două rânduri. Ala din Pannonia Inferior a putut fi însă adusă în Dacia și pe parcursul evenimentelor din deceniile următoare, mai puțin probabil în vremea lui Decius, când se afla, temporar, în Syria³³. Săpăturile din interiorul orașului roman Napoca din str. V. Deleu³⁴ au dezvelit mai multe clădiri de piatră. Ultimelor două etape de locuire ale clădirii C2 le corespund două nivele arheologice semnificative pentru discuția de față. Pe podeaua de lut ce marca primul dintre nivele s-au descoperit diferite obiecte teaurizate și urme de incendiu. În interiorul unei gropi săpate în podea în antichitate s-a găsit, ascuns într-o oală de ceramică, un tezaur compus din 1268 de monede de argint, ultima fiind emisă de Severus Alexander în 235 p. Ch. Urmează, în stratigrafie, ultimul nivel, care reprezintă o reconstrucție, datată prin două monede de la Philippus Arabs găsite pe noua podea. Această ultimă refacere a clădirii nu pare să mai fi suferit vreoa distrugere violentă. Rezultă din analiza acestor date că după anul 235 p. Ch., Napoca pare să fi fost atacată de dușmani din afara provinciei. Deși nu se poate stabili cu exactitate data acestor evenimente, trebuie să acordăm timp pentru refacere și apoi o perioadă în care viața a continuat netulburată în această clădire și în oraș. De aceea, anul 236, când Maximinus Thrax a dus un război important cu dacii liberi din nord, numit *bellum* sau *expeditio Daci(s)cum*³⁵, este foarte plauzibil pentru a data distrugerile din interiorul orașului Napoca, chiar dacă nici alte evenimente ulterioare nu pot fi total excluse. În acest context a putut fi prezentă în zona orașului roman chiar și o unitate auxiliară din provincia vecină Pannonia Inferior. *Ala I Hispanorum Campagonum* din castrul de la Micia este atestată într-o inscripție dedicată lui Decius în anul 250 p. Ch. cu supranumele de *Deciana*, chiar dacă editorul inscripției consideră că este vorba doar despre fidelitatea față de împărat, situație frecventă în secolul III³⁶. Prin urmare și pentru inscripția în discuție datarea pe baza supranumelui *Maximiniana* în epoca lui Maximinus Thrax este plauzibilă, fie că a participat la război (fiind, teoretic, din armata altei

³² Wollmann, Ardevan 2007: 243-244, nr. 2, fig. 5-6.

³³ Opreanu 2004.

³⁴ Cociș și colab. 1995.

³⁵ Rosenberger 1992:118.

³⁶ Petculescu 1982, 85-87, fig. 2.

provincii), fie doar ca semn al fidelității. În Pannonia singura inscripție în care epitetul *Maximiniana* este precis datat este cea a legiunii I Adiutrix, la sfârșitul anului 236, această dată devenind un *terminus ante quem* pentru momentul acordării epitetului trupelor care au participat la război. Datarea inscripției de la Napoca și funcționarea templului, folosind ca *terminus post quem* anul 236 p. Ch., se confirmă și prin comparație cu datarea formulelor dedicatorii din *mithrea* de la Poetovio. Aici formula *Deo Soli Invicto Mithrae* devine mai frecventă la începutul secolului III, pentru a se generaliza în a doua sa jumătate³⁷. La Daruvar (Croația) mai există o inscripție votivă ridicată de un veteran din *ala I civium Romanorum* lui *I(nvicto) D(eo) M(ithrae)*³⁸.

În încheiere, merită remarcat faptul că în vremurile grele dinspre mijlocul secolului III, când viața la Napoca nu mai era sigură nici măcar în spatele zidurilor, funcționa totuși un atelier de lapicizi ce producea monumente de bună calitate, cum demonstrează altarul prezentat.

**The Temple of Devs Sol Invictus from Napoca. Contribution to the
Topography and History of the Ancient Town
- Abstract -**

The author edits an unknown inscription found in Cluj-Napoca (ancient Roman colony of Napoca), street Crișan 21, outside the Roman walls, at about 300 m from the Northern gate. It is a limestone fragmentary altar, well carved, dedicated to Deus Sol Invictus, probably by the soldiers of an auxiliary cavalry unit. The unit is identified with *ala I civium Romanorum*, recorded in Dacia by the military diplomas from 14 October 109 and 17 February 110 and later in Lower Pannonia in the military diplomas from AD 157, then at Teutoburgium and finally in the fort at Intercisa till AD 176. The later history of the unit is not known. The inscription is dated after AD 236 using the epithet *Maximiniana*, reconstructed by the author in the preserved last two rows of the text. It is known the war of the emperor Maximinus Thrax with the Free Dacians from the North in AD 236, when he got officially from the Senate the title of *Dacicus Maximus*, first time after Trajan. This war can be related with the history of Roman Napoca, as recent excavations uncovered in Deleu street few Roman buildings having several construction stages. The last floor of building C2 is dated by two coins from

³⁷ Selem 1980.

³⁸ AnnÉp 1912, 129.

Philippus Arabs, while the previous one corresponds with a destruction layer. In the floor, inside a pit was found hidden from Antiquity a pot having inside 1268 Roman silver coins. The last coin in the hoard was issued by Severus Alexander in AD 235. The author considers it very probable that the hidden of the hoard and the destruction of the buildings of Napoca to be identified with the war of Maximinus Thrax with the barbarians from the North. The Roman military unit mentioned in the text was either still in the army of Lower Pannonia and brought to Dacia in the expeditionary force of the emperor, either in the 3rd century was already moved in the army of Dacia Porolissensis.

The altar was found in 1997, by the owner, Mr. I. Pop, when excavated in the yard of his property, together with another bigger one which was too heavy to be moved, so it was built in a wall raised to support the upper garden. A third fragment of inscription was lost meantime. The author of the study found also in the garden a fragment of Roman tile. He concluded there was an ancient building, the temple of Deus Sol Invictus, possible Mithras, situated outside the Roman town along the Roman road going to Porolissum.

Abrevieri bibliografice

- Cociș și colab. 1995: S. Cociș, V. Voișian, A. Paki, M. Rotea, „Raport preliminar privind cercetările arheologice din strada V. Deleu din Cluj-Napoca. I Campaniile 1992-1994”, *ActaMN*, 32/I (1995): 635-652.
- Fitz 1983: J. Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century* (Budapest-Bonn, 1983).
- Garbsch 1989: J. Garbsch, „Das älteste Militärdiplom für die Provinz Dakien”, *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 54 (1989): 137-151.
- Isac 1979: D. Isac, „Ala Siliana c. R. torquata et armillata în Dacia”, *ActaMN*, 16 (1979): 39-67.
- Isac 1992: D. Isac, „Praefecti alae Silianae”, *EphemNap*, II, (1992): 151-158.

- Kienast 1990: D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie* (Darmstadt, 1990).
- Kovács 2005: P. Kovács, "A New Imperial Epithet of the Cohors VII Breucorum", *ActaArchHung*, LVI, 1-3 (2005): 245-249.
- Nemeti 2005: S. Nemeti, *Sincretismul religios în Dacia romană* (Cluj-Napoca, 2005).
- Opreanu 2004: C. H. Opreanu, "Dacia, Pannonia and Raetia in the Time of Gallienus. A Comparative Approach", în *Actes du XIVème Congrès UISPP Liège, Belgique, 2-8 septembre 2001. Section 13. The Roman Age* (BAR Internat. Ser. 1312) (Oxford, 2004): 13-18.
- Pascu, Marica 1969: Șt. Pascu, V. Marica, *Clujul medieval* (București, 1969).
- Petculescu 1982: L. Petculescu, „Noi descoperiri epigrafice în castrul Micia”, *Potaissa*, 3 (1982): 84-89.
- Petolescu 2002: C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae. Contribuții la istoria militară a Daciei romane* (București, 2002).
- Piso 1982: I. Piso, „Maximinus Thrax und die Provinz Dazien”, *ZPE*, 49 (1982): 225-238.
- Rosenberger 1992: V. Rosenberger, *Bella et expeditiones. Die antike Terminologie der Kriege Roms* (Stuttgart, 1992).
- Selem 1980: P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine, partie en Yougoslavie* (Leiden, 1980).
- Spaul 1994: J. E. H. Spaul, *Ala. The Auxiliary Cavalry Units of the Pre-Diocletianic Imperial Roman Army* (Andover, 1994).
- Vermaseren 1960: M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*, II (Haga, 1960).
- Visy 2003: Z. Visy (ed.), *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the Ripa Pannonica* (Pécs, 2003).

Wollmann, Ardevan 2007: V. Wollmann, R. Ardevan, „Câteva inscripții descoperite la Ilișua”, *RB*, XXI/1 (2007): 241-253.

Fig. 1: Altar cu inscripție de la Napoca, str. Crișan 21, inedit (foto). Altar with inscription from Napoca, Crișan street, no. 21, unpublished (photo).

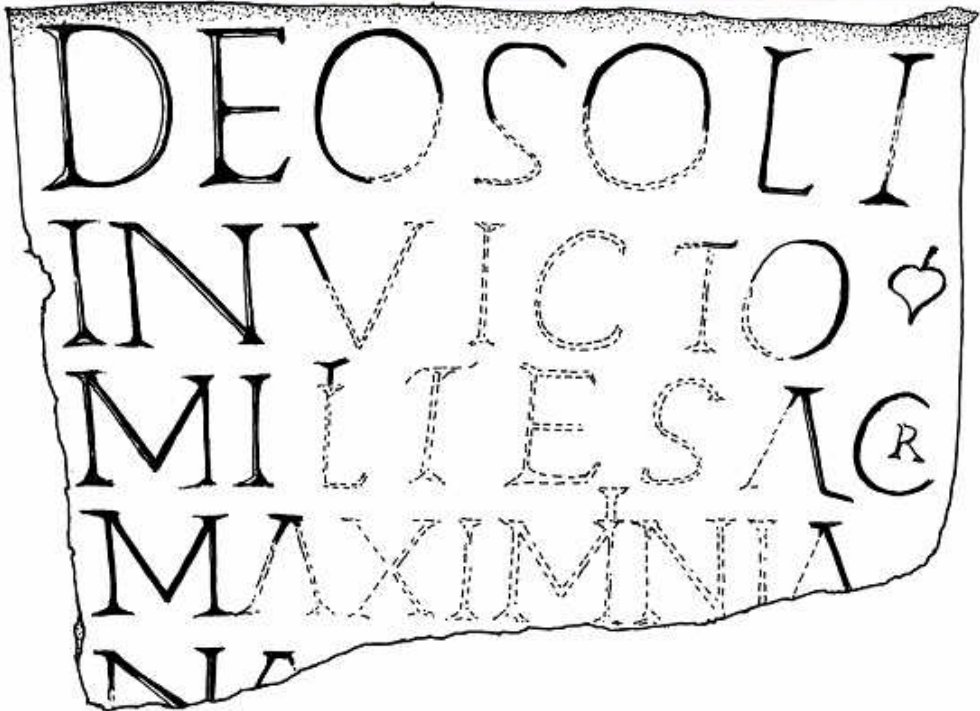

Fig. 2: Inscricția de la Napoca, str. Crișan 21, detaliu (foto și desen). The inscription from Napoca, Crișan street, no. 21, detail (photo).

Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe. Proceedings of the 9th International Colloquium of Funerary Archaeology. Bistrița, Romania, May 9th-11th, 2008.

Valeriu Sîrbu, Dan Lucian Vaida (eds.). Cluj-Napoca: Editura Mega, 2009, 250 pp.

Interesul manifestat față de studiul monumentelor cu caracter funerar își găsește motivația în referințele pe care aceste vestigii arheologice le pot furniza în reconstituirea anumitor aspecte ale unei societăți (credeințe, practici, structură și mod de organizare, etc). Expresia acestui interes o reprezintă organizarea unor serii de manifestări științifice dedicate temei la nivel național și internațional. Nimic mai îmbucurător decât faptul că România a fost gazda în ultimii 14 ani a nu mai puțin de nouă astfel de evenimente.

Volumul pe care îl recenzăm reunește o parte a comunicărilor prezentate în cadrul celui de-Al 9-lea Colocviu Internațional de Arheologie Funerară desfășurat la Bistrița în perioada 9-11 mai 2008, avându-i ca editori pe Valeriu Sîrbu, director adjunct al Muzeului Brăilei și Dan Lucian Vaida, directorul Muzeului Grăniceresc Năsăud.

Autorii celor 15 studii cuprinse în acest volum, arheologi și cercetători din cinci țări (România, Serbia, Ungaria, Bulgaria, Republica Moldova), abordează diverse aspecte legate de practicile funerare documentate arheologic în spațiul central și sud-est european pe parcursul epocii bronzului și epocii fierului. Problematika studiilor este diversă, dat fiind cadrul geografic și cronologic larg oferit de tema colocviului.

Volumul debutează cu o introducere semnată de Valeriu Sîrbu, care subliniază importanța acestui eveniment și amintește organizațiile care au stat la baza desfășurării colocviilor, și anume Asociația de Studii pentru Arheologie Funerară-România (ASAF) și Comisia 30 a Uniunii Internaționale de Studii Preistorice și Protoistorice (UISPP).

Primul articol, *The Place for the Dead in Early and Middle Iron Age Lower Danube Area*, semnat de Sorin Cristian Ailincăi (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale din Tulcea), analizează descoperirile cu caracter funerar aparținând primei epoci a fierului de la Dunărea de jos. În acest scop, cercetătorul realizează un catalog bine structurat al acestor descoperiri, pe baza căruia devine limpede faptul că majoritatea complexelor cu rămășițe umane analizate au fost descoperite în interiorul așezărilor. Analizând îndeaproape acest tip de descoperiri funerare, cercetătorul observă că nu se pot determina reguli privind numărul defuncțiilor aparținând unui complex, poziția acestora, orientare și mod de depunere. Articolul conține mai multe tabele ilustrative (alături de o hartă în care sunt redată toate intrările din catalog) și o analiză minuțioasă a descoperirilor cu caracter funerar din interiorul așezărilor, singurul aspect care a fost lăsat deoparte fiind discutarea teoretică a fenomenului și a semnificațiilor care i-au fost atribuite.

Următoarea contribuție din acest volum este semnată de Ioan Bejinariu și Horea Pop (Muzeul Județean de Artă și Istorie Zalău), și poartă titlul *Funerary Discoveries Dated at the End of the First Iron Age from the South-Eastern Region of the Upper Tisa Basin (Sălaj County, România)*. Autorii prezintă descoperirile cu caracter funerar rezultate în urma cercetărilor arheologice de salvare efectuate în două puncte din localitatea Porț, județul Sălaj. În timp ce în punctul Porț „Corău” a fost descoperit un singur mormânt, săpăturile din punctul Porț „Paliș” au scos la iveală 62 astfel de descoperiri (dintre care 23 au un caracter funerar nesigur). În toate cazurile este vorba despre morminte de incinerare, diferit fiind modul de depunere a resturilor cinerare. În opinia celor doi autori, descoperirile de aici indică două secvențe succesive ale fazei de sfârșit a primei epoci a fierului (situl de la Porț „Corău” fiind mai timpuriu), din perioada de dinaintea pătrunderii comunităților celtice în nord-vestul României. Textul este acompaniat de hărți și desene ilustrative.

Sándor Berecki (Muzeul Județean Mureș), în studiul *The Chronology of the Celtic Discoveries from Transylvania*, face o scurtă prezentare a sistemelor cronologice elaborate la nivel european pentru divizarea epocii La Tène și a contribuțiilor aduse de cercetătorii români și maghiari în conturarea unei cronologii relative a descoperirilor celtice din partea estică a Bazinului Carpatic. Pornind de la cele patru orizonturi cronologice propuse de J. Némethi în urma analizei necropolei de la Pișcolt, S. Berecki clasifică și datează cele 150 de morminte celtice descoperite în Transilvania pe baza analogiilor cu descoperirile de aici. În cuprinsul textului se regăsesc și șase figuri (tabele), autorul făcând trimitere directă numai la una dintre ele.

Reconstructing Identities from Quantified Burial Practices. A Few Considerations Regarding the North Thracian Funerary Inventory Found in Tumuli Graves (5th – 3rd Centuries BC) este un studiu interesant semnat de Magdalena Dușescu și Dan Ștefan (Seminarul „Vasile Pârvan”, Universitatea București), care aplică metode statistice (*Correspondece Analysis*) în analiza compoziției inventarului funerar din mormintele tumulare aparținând ariei nord-tracice databile în secolele V-III a. Chr. Inițiativa este demnă de salutat, în condițiile în care aplicarea unor astfel de metode în cercetarea arheologică nu a cunoscut prea multe exemple în România. Noutatea adusă în urma acestei analize constă în semnalizarea faptului că așa-numitele morminte „princiare”, semnalate în bibliografia anterioară, constituie de fapt numai o variantă a unui grup mai larg de manifestări funerare ale elitei războinice. O altă observație se referă la existența unei complementarități între identitatea războinică și un alt model, în care reprezentarea atributelor militare lipsește. Autorii au putut sesiza și o tranziție cronologică de la un model caracterizat prin preeminența imaginii războinice la un model în care exprimarea acestui statut nu mai este la fel de pregnantă, caracteristic mormintelor tumulare mai târzii, fenomen acompaniat de apariția mormintelor „ostentative”, mai puține și mai bogate decât înainte. Bine structurat, studiul este însoțit și de o serie de ilustrații (hărți și tabele) care ajută la înțelegerea analizei efectuate.

În studiul *The Social Significance of Conviviality in the Scordiscian Environment*, Mariana Egri și Aurel Rustoiu (Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca) propun un model de ierarhie a războinicilor scordisci pe baza practicilor de convivialitate. Analiza pornește de la inventarul funerar (fiind analizată în special necropola de la Karaburma), grupat după criteriul funcționalității. Observând că ierarhia războinicilor scordisci statuată prin variația structurală a armamentului este dublată de o ierarhie definită de variația pieselor ce pot fi puse în legătura cu practicile de banchet, cercetătorii propun, după modelul avansat de M. Poux pentru Gallia preromană, trei „clase” ierarhice definite de gradul de implicare în organizarea banchetelor comune. După autori, această ierarhie se afla în strânsă legătură cu statutul social, conferind prestigiu și subliniind statutul aparte al războinicilor scordisci. Textul este acompaniat de planșe și tabele.

Late Bronze Age Funerary Practices in Northwestern Serbia – New Researches and New Evidence -, este un studiu al lui Vojislav Filipović (Institutul de Arheologie Belgrad). Încă de la început, am întâmpinat o problemă în lectura acestui articol, întrucât cercetătorul pretinde a analiza „ritualurile” funerare din această zonă (deși arheologic nu pot fi studiate decât rămășițe care trimit la astfel de practici), ocupându-se în continuare doar de ritul funerar. Deși articolul este redactat în limba engleză, exprimarea este greoaie și pe alocuri devine greu de urmărit. Filipović evidențiază particularitatea practicilor funerare practicate la sfârșitul epocii bronzului în această areal în raport cu zonele înconjurătoare. Specific acestei zone este și numărul mare de morminte bogate, situație pe care cercetătorul o pune pe seama vecinătății surselor de minereuri.

Florin Gogâltan (Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca), Emese Apai (Federația Universitară Maghiară Cluj-Napoca) și Imola Kelemen (Muzeul Secuiesc al Ciucului) în studiul *Leben mit den Toten. Ein Ältereisenzeitliches Grab Von Vlaha, Kr. Cluj*, prezintă un mormânt din categoria „Siedlungsbestattungen” descoperit în interiorul așezării din prima epocă a fierului de la Vlaha. După descrierea inventarului funerar (care conține ca element insolit un vas „biberon”) și redarea rezultatelor analizelor antropologice, autorii rezumă datele cunoscute despre practicile funerare din prima epocă a fierului atestate în Transilvania. În urma acestei prezentări devine evident faptul că ritul și ritualul funerar întrebuițate în cazul mormântului de la Vlaha (ce aparține unei femei de 45-50 ani) sunt atipice. Concluzia autorilor este că defuncta ocupa o poziție deosebită în cadrul comunității de aici, și propun ca cele mai probabile ocupații ale defunctei - judecând după inventarul funerar - îngrijirea copiilor sau a bolnavilor.

În studiul *Grab-und Bestattungssitten im spätbronzezeitlichen Gräberfeld von Zagyvapálfalva (NO-Ungarn)*, Szilvia Guba (Muzeul Kubinyi Ferenc Szécsény) și Andrea Vaday (Institutul de Arheologie Budapesta) redau rezultatele săpăturilor efectuate în necropola de la sfârșitul epocii bronzului de la Zagyvapálfalva. Studiul este riguros structurat: după un scurt istoric al cercetărilor din punctul respectiv, urmează prezentarea detaliată a săpăturii din 2007 și analiza materialului (structura necropolei, date despre adâncimea și forma gropilor, eventualele

amenajări și modalități de acoperire a mormintelor, prezentarea inventarului funerar și a oaselor animale descoperite în interiorul mormintelor), în final fiind stabilită încadrarea cronologică.

Lyubava Konova (Muzeul Național de Istoria Sofia) propune în studiul *Dolmens and Ritual Structures in the Region of Strandzha Mountain. Problems of Interpretation*, o interpretare alternativă a monumentelor megalitice și a movilelor de pământ adiacente din zona Muntelui Strandzha, Bulgaria. Având ca argumente atestarea unor activități rituale pe o perioadă mai lungă de timp și complexitatea de construcție a monumentelor, alături de existența unor bogate surse de minereuri în zonă, exploatate încă din acea perioadă, cercetătoarea ajunge la concluzia că monumentele avute în vedere reprezintă de fapt expresia ritualurilor caracteristice unei comunități specializate în metalurgie, a cărei organizare socială ar fi una de tip „clan”. Una dintre dificultățile întâmpinate în parcurgerea acestui articol constă în faptul că titlurile de lucrări și studii citate (ca și legenda figurii 4 de la pagina 147) sunt redată în limba bulgară.

George Marinescu (Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud), în studiul *La nécropole de crémation de Fântânele „Între Acății” (dép. de Bistrița-Năsăud, Roumanie), datée à l'âge du Bronze*, prezintă rezultatele săpăturilor de salvare efectuate în acest punct în anul 2006, care au dus la descoperirea unei necropole de incinerare din faza a II-a a culturii Wietenberg. După prezentarea fiecăruia dintre cele patru morminte de incinerare în urnă, autorul trece la analiza materialului ceramic, în scopul încadrării cronologice a descoperirilor. O problemă întâmpinată de acest recenzent este formularea de la p. 155, conform căreia G. Marinescu atribuie această necropolă culturii Wietenberg „din punct de vedere etnic”, binecunoscut fiind faptul că nu se poate pune semn de egalitate între o cultură arheologică și o etnie anume.

Les sacrifices humains chez les Thraco-Gètes de l'Est des Carpates este un articol semnat de Ion Niculiță și Tudor Arnăuț (Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea de Stat din Moldova). Nu putem să nu remarcăm încă de la început, atunci când se discută problematica conceptului de sacrificiu, lipsa din lista bibliografică a unor lucrări mai recente dedicate subiectului. Studiul are în vedere sacrificiile umane practicate în rândul tracilor din nord-estul spațiului carpat-balcanic pe parcursul mileniului I a. Chr., amintite în izvoarele literare și posibil atestate prin descoperirile arheologice. Mai precis, este vorba despre trei tipuri de astfel de practici: sacrificarea soției la moartea bărbatului, sacrificiul de întemeiere și sacrificiul de tip trofeu, care sunt ilustrate prin exemple arheologice din spațiul mai sus amintit. Articoulul cuprinde și o serie de fotografii și desene, deși în text nu există trimiteri directe la planșe.

Snežana Černač-Ratković (Institutul de Arheologie Belgrad) este autoarea studiului *Fibulae of the Viminacium-Novae Type and their Funerary Aspect*, care din punct de vedere cronologic depășește granițele temei colocviului. Structura textului este ușor haotică, ceea ce face argumentația greu de urmărit. Cât despre aspectul funerar al acestor fibule, cercetătoarea amintește numai că

au fost descoperite în morminte ca parte a costumului feminin, putând fi legate, pe baza ornamentației, de principiul chtonic feminin. După redarea unei liste cu descoperirile de acest tip din Austria, Bosnia, Serbia și Bulgaria, urmează o discuție în care cercetătoarea încearcă să lege reprezentările de șerpi de pe fibule de cultul lui Mithras și iconografia sa la Viminacium. Textul este acompaniat de desene și o hartă a răspândirii fibulelor de tipul Viminacium-Novae.

Valeriu Sârbu (Muzeul Brăilei), Valeriu Cavruc și Dan Buzea (Muzeul Carpaților Răsăriteni Sfântu Gheorghe) în articolul *A Dacian Necropolis from 4th-3rd Centuries B.C., Found in Olteni (South-Eastern Transylvania)*, prezintă rezultatele săpăturilor arheologice de aici care au dus la identificarea a 10 morminte de incinerare. Studiul este bine structurat, prezentarea fiecărui mormânt urmărind aceleași puncte: descrierea gropii mormântului, detalii despre eventualele amenajări, compoziția și culoarea pământului de umplutură, ritul implicat, inventarul și ofrandele, rezultatele analizelor antropologice. Aceste date sunt sintetizate apoi în considerațiile generale despre necropolă și urmate de o încadrare cronologică. Demnă de semnalat este și prezența în text a unei discuții teoretice privind semnificația noțiunii de „inventar funerar”. În încheierea studiului este subliniată importanța descoperirilor de la Olteni, care atestă existența unei comunități dacice în această zonă în secolele IV-III a. Chr., care prin inventarul funerar se aseamănă cu descoperirile dacice din zona extra-carpatică.

Următorul studiu, *Osteological Analysis of the Cremation Graves from Olteni, Covasna County*, semnat de Andrei Soficar, Nicolae Mirițoiu (Institutul de Antropologie „Fr. J. Rainer”, București) și Adrian Bălășescu (Muzeul Național de Istorie a României) redă rezultatele analizelor osteologice efectuate asupra resturilor cinerare umane și animale descoperite în aceeași necropolă de la Olteni. Analizele antropologice au dus la identificarea a 15 indivizi (din 10 morminte), un copil și 14 adulți, dintre care șapte de sex feminin și cinci de sex masculin (în trei cazuri sexul neputând fi identificat). Cât privește analizele osteologice efectuate asupra oaselor animale, nu au putut fi identificate cu siguranță decât trei specii domestice.

Ultimul studiu din acest volum, *Preliminary Considerations Regarding the Celtic Cemetery from Fântânele (the Point „La Gâța”)* îi aparține lui Dan Lucian Vaida (Muzeul Grăniceresc Năsăud). După o trecere în revistă a vestigiilor arheologice similare descoperite în zona localității Fântânele și împrejurimi, cercetătorul trece la prezentarea pe scurt a necropolei celtice din punctul „La Gâța”, unde au fost identificate 29 de morminte celtice cu analogii în necropola apropiată din punctul „Dâmbul Popii”. Datând necropola în prima jumătate a secolului III a. Chr., cercetătorul subliniază importanța descoperirii aici a unui mormânt de incinerare în urnă, singurul de acest tip atestat cu certitudine (și publicat) din nord-estul Transilvaniei (județul Bistrița-Năsăud).

Lucrarea se adresează mai ales unui public specializat, studenți și cercetători interesați de epoca bronzului și epoca fierului. Articolele fiind redactate în limbi de circulație internațională (engleză, franceză și germană), volumul face accesibil și cercetătorilor din alte țări accesul la informații noi în

domeniul arheologiei funerare din centrul și sud-estul Europei. Singura observație critică ce ar putea fi adusă ar fi o ușoară lipsă de uniformitate, vizibilă în abaterea de la practica de a anexa un rezumat la început în cazul câtorva studii. Ca plusuri, putem semnală prezența unui material ilustrativ, hărți și desene, și un tipar de foarte bună calitate.

Alexandra Găvan

Universitatea „Babeș-Bolyai“, Cluj-Napoca

Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești.

by *Aurel Rustoiu*. Cluj-Napoca: Mega, 216 pp., 81 illustrations

How do we define ourselves? How do we express who we are and to what degree is that expression really reflecting our thoughts and beliefs? Did people in the past define themselves in a similar way to us? If you have ever asked yourself any of the above questions then you will undoubtedly find Rustoiu's book of great interest.

The book discusses the structure of the Late Iron Age society of Transylvania and the eastern Mediterranean basin before and after the "Great Expedition" (p.198) of the 'Celts' in the Balkans. Furthermore, by using the findings from the helmet burial from Ciumești as a platform, it attempts to reconstruct the identity of the La Tène people from that region. The volume is structured in six chapters and starts with an introduction in which the author announces the need to renounce the use of terms like 'Celtic', 'Illyrian', 'Thracian' and other ethnic terms and expresses his desire to use a different framework to examine the archaeological record. The second chapter represents a thorough analysis of the helmet burial from Ciumești which is integrated into its wider context. The author convincingly argues that the deceased was an important member of the military elite that commanded troops as far south as Greece and then came back to settle in Transylvania. To support his argument he reconstructs the methods through which people were recruited into mercenary campaigns in the eastern Mediterranean basin during and after the "Great Expedition". The next chapter is the part which I found the most enjoyable. Rustoiu integrates archaeological data with written sources to dissect the different identity layers of the La Tène communities from Transylvania. He argues that through processes of integration and assimilation between the indigenous inhabitants of the region and the 'Celtic' newcomers a new identity

is born, both on a community and on an individual level. This identity was greatly influenced by the 'adventures' of the 'Celtic' groups during the "Great Expedition" or during mercenary activity when they came in contact with the Mediterranean world. As such, different habits or objects, which have been acquired from those areas, but have been given new meanings when introduced in the Late Iron Age world of Transylvania, have greatly contributed to the a redefinition of the identity of groups and individuals, especially in the case of the elite. The fourth chapter moves on to talk about mobility. It is argued that many of the objects which are defined as imports travelled along with people; therefore the author considers that it is possible to identify the movement of groups and individuals. The two factors that according to him contributed to maintaining this mobility were craftsmen and matrimonial relations. The next chapter looks at the end of the 'Celtic' horizon in Transylvania. Rustoiu presents his arguments, well known from his previous book (Rustoiu 2002), for migration from the south of the Carpathians to Transylvania just before the middle of the 2nd century BC. These people were led by an elite which was part of the Padea-Panaghiurski Kolonii group as defined by Woźniak (1974, 1975, 1976). The final part of the book represents an excellent conclusion in which the author briefly summarises the main ideas of his volume.

It is obvious that Rustoiu has made a great effort in order change our perspective on the Late Iron Age of Transylvania and eastern Mediterranean basin through this book. His introduction even attempts to construct a theoretical model for his analysis, but, it has to be said, this attempt produced only minimum results. While it is obvious that the author is aware of the advancements in Anglo-Saxon theoretical archaeology he does not manage to properly integrate them; he is aware of the benefits of theory but cannot yet properly apply it in the analysis of data. A similar 'fear of theory' is observable in his third chapter when talking about identity. While he uses the works of people like Roymans, he does not go further to integrate the hard theoretical studies on identity coming from the world of anthropology (e.g. Greaves-Brown, Díaz-Andreu, Lucy, Babić etc.). As such, Rustoiu's identity analysis is only a fancy use of very general and hard-to-define words like "assimilation" or "integration" and hence becomes another 'play' with ethnic terms, only this time between apostrophes (i.e. 'Celts', 'Thracians', 'Greeks', 'Dacians').

Besides the theory issue, I think that there may be problems in the discussion of the end of the 'Celtic' horizon in Transylvania. While the author makes a very good case point by putting together the information available to use in this moment and by noticing the sudden change in the archaeological record, it is still quite obvious that Rustoiu is led by a very strong belief in the unquestioned existence of the Padea-Panaghiurski Kolonii group and in the so-called migration from the middle of 2nd century BC. This belief obviously influenced him to construct a scenario to support his views and made him carefully avoid the gaps in his argument, such as the motivation for the migration. While I am also personally a supporter of the idea of the Padea-

Panaghriuski Kolonii group, I also think that this should not lead us to take its existence as a fact and that we must always seek for alternative explanations when the evidence does not concur with this scenario. Furthermore, it is always a fundamental requirement to express our (subjective) position on the matter so that the reader can take it into account when reading the argument.

Despite the above drawbacks, Rustoiu's work is undoubtedly an enormous step forward in the Late Iron Age studies of Romania. It is common knowledge, although rarely openly recognised, that Iron Age archaeology is still stuck in the same paradigms as in the 1970s. The current volume however does not suffer from this problem and thus proves that solid archaeological results can be produced by Romanian scholars. The attempt to integrate theory, the attempt to put into doubt ideas that we take for granted, about ethnicity, about the direct link between material culture and identity, make this book revolutionary. Rustoiu's work should become a textbook for future studies, a model of how archaeological research should be conducted. It is a landmark in Romanian Iron Age studies and I can only hope that there will be many more following the same direction.

Cătălin Nicolae Popa
University of Cambridge

Rustoiu, Aurel. 2002. *Războinici și Artizani de Prestigiu în Dacia Preromană. Interferențe etnice și culturale în milenii I a. chr. - I p. chr. = Etnische und kulturelle interferenzen im 1. Jahrtausend v. Chr. - 1. Jahrtausend n. Chr. v. 3.* Cluj-Napoca: Nereamia Napocae.

Woźniak, Zenon. 1974. *Wschodnie Pogranicze Kultury Lateńskiej. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.*

— — —. 1975. *Alba Regia* 14: 177-184.

— — —. 1976. *Germania* 54, no. 2: 382-402.

Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. - începutul sec. II p.Chr.).*

de *Vitalie Bârcă*. Cluj-Napoca: Argonaut, 2006, 668 pp.

Recenta apariție bibliografică semnată de Vitalie Bârcă (cercetător la Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj-Napoca) constituie un important aport adus

* Cartea a primit în anul 2008 Premiul *Vasile Pârvan* al Academiei Române pentru anul 2006.

literaturii de specialitate din România, nu numai prin tema abordată, cât și prin metodologia utilizată. Lucrarea reprezintă rezultatul tezei de doctorat, susținută la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca în decembrie 2003, constând în adunarea, sistematizarea și analizarea unui consistent material arheologic.

Tipărită în format A4, cartea este astfel structurată: capitolul I. Introducere (p. 17-22); capitolul II. Scurt istoric al cercetărilor (p. 23-30); capitolul III. Câteva observații privind cronologia și periodizarea culturii sarmatice (p. 31-36); capitolul IV. Morminte. Ritul și ritualuri funerare (p. 37-60); capitolul V. Câteva observații cu privire la tezaure și depozite (p. 61-64); capitolul VI. Cultura materială (65-231); capitolul VII. Sarmatii la hotarele lumii antice în secolul I a.Chr.-începutul secolului II p.Chr. Schiță istorică (p. 233-262); capitolul VIII. Considerații finale (p. 263-272); capitolul IX. Repertoriul descoperirilor (p. 273-376). La acestea se adaugă „Anexele” (tabele privind cronologia vestigiilor descoperite în contexte funerare și tipurile de descoperiri), 19 tabele și numeroase grafice în text. Ilustrația foarte bogată este prezentată în 246 de figuri (planșe și hărți). De remarcat este faptul că „Rezumatul” în limba engleză (p. 377-421) are un format extins și cuprinzător, în care detaliile nu sunt omise.

Scopul declarat al lucrării este surprinderea locuirii sarmatice în spațiul est-carpatic (sec. I î.Ch.-înc. sec. II d.Ch.) pe baza materialului arheologic (descoperit în morminte, tezaure, depozite și puncte izolate), folosindu-se în demersul analitic și izvoarele literare antice și cele epigrafice. Autorul și-a propus de asemenea și analizarea tipologică și cronologică a datelor arheologice, corelându-le cu cele furnizate de cercetarea altor spații locuite de sarmați. Rezultatele obținute astfel pot, în opinia autorului, duce la reconstituirea proceselor etno-politice din spațiul și perioada amintite (în acest context, se poate contura o imagine acurată a relațiilor dintre sarmați și geto-daci).

Prin „spațiu est-carpatic” Vitalie Bârcă înțelege teritoriul delimitat de Munții Carpați la vest și de Transnistria la est, de cursul Nistrului Superior înspre nord-est, de gurile Dunării și de litoralul Mării Negre la sud. Autorul supune analizei științifice 163 de morminte, 5 tezaure, 3 descoperiri izolate și 1 depozit, toate descoperite între limitele geografice menționate; acestea sunt repertoriate (însușind 172 de puncte) la sfârșitul lucrării, atât pentru a constitui o evidență corectă și utilă, cât și pentru a reconsidera caracterul unora sau încadrarea cronologică a altora dintre respectivele descoperiri. Pe acest teritoriu, descoperirile sarmatice sunt eșalonate pe parcursul perioadelor timpurie și mijlocie ale culturii sarmatice, limitele cronologice (sec. I î.Ch.-înc. sec. II d.Ch.) fiind alese și datorită prezenței active a sarmaților în istoria spațiului amintit și nu numai.

Un merit incontestabil al cercetătorului clujean este aducerea în atenția specialiștilor români a unei vaste bibliografii, a cărei majoritate este constituită de apariții în Ucraina și Rusia, greu accesibile din considerente lingvistice la noi în țară. Autorul discută principalele ipoteze și scheme cronologice ale istoriografiei culturii sarmatice pe parcursul capitolelor II și III, manifestând prudență

în ralierea la unele dintre acestea și criticând cu pertinentță argumentele mai puțin consistente.

Vitalie Bârcă adoptă periodizarea culturii sarmatice propusă recent, 1999 și 2004, de către Alexandru V. Simonenko (cercetător la Institutul de Arheologie din Kiev și unul dintre referenții acestei cărți, alături de Valeriu Sîrbu, cercetător la Muzeul Brăilei). A.V. Simonenko distinge trei perioade: timpurie (sec. II-I î.Ch.), mijlocie (sec. I-mijlocul sec. II d.Ch.) și târzie (a doua jumătate a sec. II-IV d. Ch.). Argumentele pentru care autorul acceptă periodizarea lui Simonenko sunt următoarele: analiza tipologico-cronologică a inventarului funerar și corelarea rezultatelor cu realitățile din celelalte spații locuite de sarmați. De altfel, acestea reprezintă cele două coordonate metodologice ale lucrării lui V. Bârcă și pot fi urmărite cu ușurință pe parcursul acesteia.

Pentru că materialul arheologic utilizat provine în cea mai mare proporție din contexte funerare, autorul discută în capitolul IV tipurile de morminte întâlnite, ritul și ritualul funerar, precum și aspecte privind mobilierul funerar. Astfel, autorul constată că dintre cele 163 de morminte analizate, 94 sunt înmormântări în tumuli ridicați în epoci istorice mai vechi (se preferau mai ales tumulii din Epoca Bronzului), 49 sunt morminte plane (izolate sau grupate în necropole), în timp ce 9 sunt morminte sarmatice tumulare principale și 2 sunt înmormântări secundare în tumuli sarmatici.

În funcție de forma gropii funerare, autorul distinge între morminte cu groapă ovală, cu groapă dreptunghiulară (cele mai numeroase), cu trepte laterale, cu nișă, cu groapă trapezoidală, și în catacombă (trebuie precizat că pentru 92 de morminte forma gropilor este incertă). Clasificarea nu are numai un scop în sine, deoarece unele tipuri de morminte se consideră că aparțin personajelor importante ale societății sarmatice: cele cu trepte și cele în catacombă. Tot ca simboluri de diferențiere socială sunt interpretate și amenajările complexe ale unor morminte cu un bogat mobilier funerar: prezența în mormânt a lemnului, a pietrei sau a unor materii prime organice (iarbă, stuf, scoarță de copac etc.). Vitalie Bârcă nu acceptă posibilitatea semnalată în bibliografie ca anumite tipuri de morminte să îndeplinească funcția de indicator etnic.

Ritul funerar caracteristic este înhumația, poziția dominantă de depunere a defunctului fiind pe spate. Sunt interesante aprecierile făcute de autor în ceea ce privește orientarea defuncțiilor (incertă în 35 de cazuri): în 96 de situații orientarea este către nord, nord-vest sau nord-est, celelalte 25 de morminte fiind orientate către sud, sud-vest sau sud-est; puține morminte sunt orientate către est sau vest. De obicei, se înmormânta o singură persoană, dar sunt semnalate și înhumări triple.

Indicatoare sociale pot fi considerate și unele elemente ale ritualului funerar: focuri aprinse lângă groapa funerară sau pe tumul, resturile banchetului funerar, șanțuri excavate în interiorul tumulilor; acestea sunt specifice mormintelor aristocratice. Autorul semnalează și prezența substanțelor colorate, alb, roșu și galben, care reprezintă simboluri sacre, precum și ofranda animală.

Interpretarea acestora este pusă sub semnul întrebării datorită numărului redus de cazuri (8) și dificultăților legate de explicarea acestora.

Datorită caracterului lor special, V. Bârcă analizează în capitolul V cele 5 tezaure și depozitul descoperite în spațiul amintit și care au aparținut sarmaților din perioada menționată. Acestea conțin piese din bronz, fier și argint, piesele de harnașament fiind omniprezente. Varietatea tipologică a descoperirilor de acest tip este mică, lista fiind completată de vase, arme, piese de vestimentație și podoabe. Trebuie notat că cele mai impresionante artefacte sunt falerele, majoritatea din argint. Autorul a observat că respectivele piese nu sunt numeroase nici în restul teritoriului sarmatic; ele provin de obicei din același tip de descoperiri, fiind datate în perioada sarmatică timpurie, cu analogii în regiunile Kuban și Don-Volga. În concluzie, cumulând și datele oerite de izvoarele literare antice, cercetătorul clujean opinează că respectivele piese au aparținut unor călăreți aristocrați sarmați, aflați în prima jumătate a sec. I î.Ch. în slujba lui Mithradates VI Eupator, în calitate de mercenari.

Mobilierul funerar este analizat pe larg în capitolul VI. Vasele ceramice sunt cele mai frecvente artefacte, întâlnite în două treimi din totalul mormintelor, fiind lucrate cu mâna sau la roată și ilustrând o mare varietate a formelor; sunt mai numeroase în mormintele de femei. Vasele lucrate la roată sunt majoritare (59 %), semnalându-se 16 cazuri în care sunt asociate cu recipiente lucrate cu mâna. Este important de remarcat faptul că autorul folosește pentru clasificarea vaselor ceramice criteriul funcționalității, diferențiindu-le apoi după formă, în cele din urmă operând împărțirea lor pe tipuri (cu sau fără variante). Există astfel vase pentru prepararea și păstrarea hranei, vase pentru consumarea hranei, vase pentru păstrarea și turnarea lichidelor, vase pentru băut, vase utilizate ritual (lucrate cu mâna) și amfore (lucrate la roată). Dintre vasele lucrate la roată, cele mai numeroase sunt cămile, în timp ce vâscioarele pentru băut și afumătorile (utilizate ritual) sunt cele mai frecvente vase lucrate cu mâna. Toate recipientele lucrate la roată sunt importuri, majoritatea fiind vase romane de tip *terra sigillata*; este interesant însă că străchinile și cămile dacice sunt și ele des întâlnite.

De o varietate mai restrânsă sunt obiectele de uz casnic și gospodăresc: fusaiole, cute, cuțite, ace și sule, precum și un opaiț din bronz de import. Mult mai variate sunt în schimb piesele de podoabă și vestimentație: colane, brățări, coliere, cercei, inele, cataramă, aplice, pandantive, fibule și mărgelile (majoritatea sunt importuri). Ele sunt lucrate din bronz, argint și aur (rar din fier), ilustrând diferențierile sociale din lumea sarmatică. Mărgelile sunt cele mai frecvente (în 90 de morminte), urmate apoi de fibule (în 34 de morminte). Este interesant faptul că, în spațiul analizat de Vitaie Bârcă, fibulele sunt mai numeroase decât în nordul Mării Negre sau în spațiul de la est de Don, ceea ce denotă o apropiere mai pronunțată a sarmaților din teritoriul est-carpatic de ariile culturale unde fibulele au fost produse. În acest sens, autorul semnalează preponderența fibulelor puternic profilate de tip răsăritean, produse pe Valea Siretului la

Poiana și Brad. Tot din mediul dacic provin pandantivele-căldărușă, pandantivele din bară profilată și cerceii cu ornamente spiralice.

Obiectele de toaletă sunt specifice lumii sarmatice, fiind prezente în mormintele de femei. Cele mai numeroase sunt oglinzile (în 45 de morminte), apoi pixidele și o cutiuță pentru vopsele. Este posibil ca oglinzile să fie piese de import, dar autorul se manifestă prudent în această problemă. Unele oglinzi au fost sparte intenționat, activitate care poate fi pusă în legătură cu practicile magice; autorul atrage însă atenția asupra faptului că starea fragmentară sau deteriorată a unor oglinzi poate fi datorată și altor cauze: uz practic, fragmentare accidentală, deteriorare în timp sau distrugere în urma jefuirii unui mormânt.

Vasele din metal sunt mai puțin numeroase, ele aparținând aristocraților sarmați și provenind mai ales din lumea romană. Din argint au fost lucrate cupa de tip *mastos* de la Velikoploskoe și cupa cu o toartă zoomorfa de la Porogi (probabil avea caracter cultic), în timp ce din bronz s-au confecționat 4 cazane sarmatice, 3 caserole, 2 *situlae*, 2 castroane și o cană. Aceste vase au putut ajunge în mediul sarmatic fie prin comerț, fie ca daruri sau ca pradă de jaf.

Recipientele din sticlă sunt reprezentate în mormintele analizate de autor de 2 cupe cu picior, 2 *unguentaria* o cană și un *kantharos* fragmentar. Piesele vitrice sunt produse romane, fiind semnalate în contextele funerare cu inventar bogat.

Armamentul, împărțit de autor în ofensiv și defensiv, împreună cu piesele de harnașament, sunt de asemenea importante descoperiri în mormintele sarmatice. Ele ilustrează frecvența apelare la soluționarea prin forță a conflictelor, caracterul războinic al societății respective și oferă prețioase informații cu privire la tactica de luptă a sarmaților.

Piesele de armament ofensiv sunt mai numeroase în cazul de față decât piesele de echipament militar defensiv și sunt reprezentate de spade, pumnale, vârfuri de lance, vârfuri de săgeată și arcuiri. Autorul remarcă posibilă prezență a unui pumnal curb, caracteristic lumii dacice, în M 6 de la Kiselev. S-a acordat în text o mare atenție schemei genezei spadelor și pumnalelor, concluzionându-se că acestea evoluează din prototipuri locale, scito-sauromate.

Vitalie Bârcă discută în câteva pagini importanța în tactica de luptă sarmatică a arcului și a lăncilor. Astfel, lancea a fost folosită atât de către cavalerie, cât și de infanterie. Autorul subliniază ciudata precaritate a descoperirilor de lănci în spațiul studiat (4 exemplare) și o contrapune relatărilor și reprezentărilor antice, în care lancea este arma-emblemă a catafractarilor, din epoca lui Mithadates VI Eupator până la primul război dacic al lui Traian. În ceea ce privește arcul, autorul arată că sarmații foloseau atât arcul „scitic” (compozit, cu întăritoare din lemn), cât și cel „hunic” (compozit, cu întăritoare din os). Dovezi arheologice ale tipului din urmă s-au descoperit în 2 morminte din spațiul analizat, dar numărul mic nu denotă o importanță redusă a arcului în luptă. Bârcă enumeră trei argumente în acest sens: numărul mare de vârfuri de săgeată descoperite în morminte, caracterul perisabil al lemnului și, posibil, conside-

rente de ordin ideologic, datorită cărora arcurile au fost depuse mai rar în morminte.

Alte piese de echipament militar aflate în componența mormintelor sarmatice din teritoriul est-carpatic sunt coifurile, apărătorile de mână, precum și un scut fragmentar. Este interesant că s-au găsit numai 3 coifuri, poate datorită caracterului de prestigiu al acestor artefacte, piese de import destul de rare în lumea sarmatică. Autorul remarcă lipsa descoperirilor de cuirase în spațiul dintre Carpați și Nistru, dar aubliniază faptul că acestea sunt rar întâlnite și în restul teritoriului locuit de sarmați.

Piesle de harnașament sunt întâlnite atât în complexele funerare, cât și în tezaurele și depozitul analizate de arheologul clujean; acestea sunt reprezentate de psalii, zăbale, aplici și falere, și sunt în cea mai mare parte datate în perioada sarmatiă timpurie. Zăbalele nu sunt foarte variate ca tip, dar dimensiunile lor și fatul că erau confecționate din fier duc la concluzia că talia cailor crescuți de sarmați era mare.

Descoperirile de falere, decorate geomorf, fitomorf, zoomorf sau antropomorf, sunt discutate mai detaliat, fiind integrate într-un cadru mai larg, de la Carpați și Dunăre până în vestul Siberiei. Acestea au fost întotdeauna descoperite împreună cu alte piese de lux, lucrate din metal (bronz, argint sau aur) și aparțineau aristocrației militare. Astfel de piese sunt semnalate în 7 puncte din spațiul analizat și-au fost confecționate din argint (uneori aurit), bronz și fier (două exemplare au fost placate cu aur). Tot din argint, bronz și fier au fost lucrate și aplicile, întâlnite în 6 locații.

În capitolul VII, autorul corelează imensul material arheologic analizat cu contextele istorice creionate de sursele literare și epigrafice. Rezultatul este corecta dimesnionare din punct de vedere politic și militar a lumii sarmatice din spațiul est-carpatic în sec. I î.Ch.-începutul sec. II d.Ch., dar și reliefaarea contactelor pe care această lume le are cu civilizațiile vecine: romanii, grecii din orașele pontice și dacii. Acest demers este dus la capăt treptat, urmărindu-se relatările antice și istoria sarmaților din spațiul nord-pontic (ocuparea acestuia și așezarea efectivă a sarmaților la vest de Nistru).

Astfel, pe baza izvoarelor literare și epigrafice, cumulate cu descoperirile funerare, autorul conchide că în spațiul nord-pontic, în perioada sarmatică timpurie, mormintele orientate către nord aparțin roxolanilor, iar cele orientate către sud, iazigilor. În această perioadă, sec. II-I î.Ch., sarmații erau vecini cu sciții târzii de pe Niprul de Jos, făceau incursiuni în bazinul Niprului Mijlociu, atacând fortificațiile culturii Zarubineck, dar intrând în aceleași timp în relații cu orașele grecești și cu dacii din spațiul est-carpatic. Această perioadă este începutul Sarmatiei Europene, când sarmații ocupă spațiul de la vest de Nipru (în sec. I î.Ch.), având incursiuni până la Prut și Dunărea de Jos, mai ales după desființarea Regatului Dac al lui Burebista.

În perioada sarmatică mijlocie (sec. I-II d.Ch) are loc o creștere demografică substanțială, precum și o dezvoltare socio-economică a lumii

sarmatice. Sarmații ocupă treptat spațiul nord-vest-pontic, concomitent cu creșterea expansiunii romane către Dunărea de Jos. Către mijlocul sec. I d.Ch. pătrund noi valuri de sarmați, susprinse arheologic prin diferențele în ritualul funerar. În urma unei pertinente analize a izvoarelor, autorul demonstrează că noii-veniți sunt alanii (ei ating gurile Dunării către sfârșitul sec. I d.Ch.) și aoșșii. Datorită acestora, iazigii trec în Câmpia Pannonică, la mijlocul sec. I d.Ch. un episod aparte și interesant al istoriei sarmaților este emisiterea de monede din aur de către orașul grecesc Olbia pentru regii sarmați Farzoios și Inismeos, fenomen interpretat de arheologul clujean ca un protectorat al celor doi regi asupra orașului, monedele reprezentând contravaloarea acestuia.

În a doua jumătate a sec. I d.Ch., sarmații sunt menționați de numeroase izvoare în conflicte armate cu Imperiul Roman, fiind aliați ai dacilor sau ai bastarnilor. În timpul primului război al lui Traian cu Decebal (101-102 d.Ch.), sarmații roxolani conduși de regele Susagus sunt aliații regelui dac. În schimb, după numai câțiva ani, probabil în 118, fiul regelui roxolan Rasperaganus primește cetățenia romană de la împăratul Hadrian, împreună cu numele P. Aelius Peregrinus.

Capitolul VIII rezumă afirmațiile făcute de autor pe parcursul cărții, punctând aspectele mai importante ale societății sarmatice și ale cronologiei spațiului analizat. Astfel, cele mai timpurii vestigii se datează la sfârșitul sec. I î.Ch., rezultat al incursiunilor sarmaților din spațiul dintre Don și Nipru. Majoritatea descoperirilor se concentrează în perioada sarmatică mijlocie și sunt atribuite mai ales roxolanilor. Începând cu mijlocul sec. I d.Ch. se observă o masivă deplasare spre vest a triburilor sarmatice, când acestea se așează masiv la est de Carpați și când apar în zonă alanii și aoșșii. Cea mai mare parte a mormintelor poate fi atribuită roxolanilor și iazigilor.

Principala ocupație a sarmaților din spațiul analizat era creșterea animalelor (mai ales a oilor, animale ușor adaptabile), ilustrând un caracterul nomad al societății sarmatice; agricultura a fost practică la o scară redusă. Dintre meșteșuguri trebuie menționate torsul și țesutul, prelucrarea osului, a lemnului, a pieilor și confecționarea de arme. Olăritul avea un caracter casnic și local, servind ca și celelalte meșteșuguri nevoilor tradiționale.

Comerțul a fost intens practicat de sarmații din spațiul est-carpatic, artefactele provenite pe această cale ajutând atât la stabilirea unor diferențieri sociale, cât și la precizări cronologice. Principalii parteneri comerciali erau grecii din orașele pontice care, în schimbul animalelor, produselor animale și sclavilor, furnizau cereale, vinuri, uleiuri, miere, ceramică, podoabe, îmbrăcăminte și obiecte de toaletă. Conexiuni importante au existat cu Imperiul Roman, Regatul Bosporan și cu populațiile nord-pontice (meoții, sciții, reprezentanții culturii Zarubineck).

În ceea ce privește relațiile cu dacii, acestea au fost pașnice, de influență culturală reciprocă și bazate pe alianțe militare, mai ales împotriva Romei. Autorul consideră că sarea Daciei constituia factorul comercial principal.

Produsele sarmatice au ajuns mai ales în spațiul dacic est-carpatic (ceramică lucrată cu mâna, piese de toaletă, vase metalice, tehnica ornamentării cu semne de tip *iamga*), în timp ce sarmații au importat vase ceramice lucrate la roată și podoabe (pandantive-căldărușă, fibule puternic profilate de tip răsăritean, cercei cu ornamente spiralice).

În concluzie, cartea lui Vitalie Bârcă este o reușită lucrare de arheologie, de o riguroasă metodologie, cu o solidă bază bibliografică și de un ridicat spirit critic. Poate unul dintre neajunsurile sale este lipsa unor interpretări mai detaliate ale unor aspecte privind imaginarul lumii de dincolo, statutul aristocrației războinice, influențele sarmatice în spațiul dacic est-carpatic sau simbolistica reprezentărilor artistice sarmatice. Regret de asemenea lipsa unor aprofundări terminologice ale noțiunilor: depozit, geto-daci, Sarmatia Europeană, caracter ritual, cultură/ civilizație.

Consider însă că volumul de față reprezintă o importantă contribuție la creșterea calității scrisului arheologic din România, aducând în atenția specialiștilor și a publicului larg o lume mai puțin cunoscută, lumea sarmatică, precum și impactul pe care aceasta l-a avut asupra istoriei și caracteristicilor Daciei preromane.

Cătălin Cristescu

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

Mormântul princiar germanic de la Turda. Das germanische Fürstengrab von Turda.

de *Mihai Bărbulescu*. Cluj-Napoca: Editura Tribuna, 2008, 388 pp., 54 planșe.

Lucrarea este alcătuită din șase capitole în care autorul analizează arheologic și istoric mormântul princiar și din opt anexe care cuprind investigații cu caracter interdisciplinar, cum ar fi: analiza antropologică (N. Mirițoiu, M. Constantinescu), restaurarea și conservarea pieselor (Daniela Ciugudean), observații tehnice asupra uneia dintre fibule (C. Popa), compoziția pieselor metalice (Gh. Niculescu, M. Georgescu), compoziția și originea granatelor (Corina Ionescu, V. Hoek), analiza podoabelor de chihlimbar, coral și sticlă (I. Mârza), investigații asupra resturilor textile și rășinilor (Doina Boroș, Catalina Vajda). Ultima anexă este intitulată „*Potaissa în secolele V-VI*” și aparține lui S. Nemeti, fiind un catalog comentat al acelor piese pe care autorul le consideră contemporane cu mormântul care face obiectul principal al cărții.

Responsabilitățile științifice și didactice ale lui Mihai Bărbulescu, în calitate de Șef al Catedrei de Istorie Veche și Arheologie și apoi de decan al Facultății de Istorie-Filosofie din Cluj-Napoca l-au determinat în 1995 să umple un gol în pregătirea studenților în arheologie, propunându-le un nou curs, „Arheologia epocii migrațiilor”, pe care am avut privilegiul să-l susțin (împreună cu dr. I. Stanciu) până în anul 2003. Făcea acest gest în pofida interesului său științific total pentru epoca romană. Poate zeii i-au apreciat generozitatea și i-au condus în 1996 șpaclul spre această descoperire de excepție, un mormânt princiar din epoca migrațiilor.

Din complexitatea și multitudinea problemelor pe care le-a ridicat studiul acestui mormânt ne vom opri doar asupra câtorva mai interesante. În primul rând, locul descoperirii este semnificativ. Prezența barbarilor în castele romane după retragerea aureliană n-a fost încă suficient de limpede pusă în evidență. Acest lucru se datorează menținerii printre cercetătorii români a unor mituri care consideră că anumite categorii de artefacte pot fi atribuite doar populației romane, existența barbarilor germanici în caste fiind negată tocmai pe baza acestei păreri. Astăzi, nici un arheolog bine informat nu mai poate susține faptul că fibulele cu capete de ceapă, de exemplu, nu erau purtate de către barbari, când numărul acestora este mult mai mare în cadrul siturilor culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din afara Transilvaniei decât în fosta provincie Dacia. La fel, în aria extracarpatică a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov moneda de bronz romană emisă de împărații secolului IV era utilizată cel puțin cu aceeași frecvență ca în Transilvania. Din acest punct de vedere castrul legionar de la Turda devine un punct unde barbarii germanici sunt sigur atestați în secolele IV-VI. Există tot mai multe semnale că și la Apulum situația era asemănătoare. Deocamdată nu avem prea multe date cu privire la conviețuirea acestora cu romanicii localnici, situație care n-a existat, de altfel, nici în regatul lui Theoderic din Italia, la Ravenna necropola ostrogotă fiind separată de cea a romanicilor. În schimb, elemente vandalo-suebo-alane fuseseră adoptate în societatea romană locală în Africa Proconsularis, după sosirea lor în secolul V (vezi mai jos această discuție). Așadar, dovezile continuității daco-romanilor vor trebui căutate mai ales în afara fostelor caste. Este sigur că germanicii cunoșteau valoarea militară și simbolică a castrelor romane și le echivalau cu stăpânirea teritoriului. Goții le cunoscuseră în mod direct pe cele ale Daciei și Dunării de Jos, iar gepizii, herulii sau scirii au stat multă vreme în preajma castrelor limesului pannonic, iar mulți au fost o vreme chiar soldați romani. Astfel s-ar putea explica așezarea lor și a unor membri ai aristocrației barbare în foste caste importante. Revenind la cazul particular al mormântului princiar de la Turda, înmormântarea într-o fostă clădire romană (dintr-un castru, dintr-un oraș sau dintr-o villa), la Turda termele legiunii, merită și ea discutată. În Dacia există o situație de multă vreme cunoscută, un grup de morminte cu inventar din secolul IV descoperite de B. Cserni în termele de la Apulum, mai nou identificate cu sediul guvernatorului consular al celor trei Dacii (săpături recente Dr. V. Rusu-Bolindeț). O locuire în bordeie din secolul IV

a fost surprinsă arheologic și în termele de la Buridava (Gh. Bichir, „Continuitatea în Dacia după retragerea romană. Așezarea din secolele III-IV de la Stolniceni-Rîmnicu Vilcea”, în *Thraco-Dacica* IX, 1-2, 1988: 101-116). În Pannonia, în perioada stăpânirii ostrogoților și suebilor (455-473/510), un mormânt datat spre sfârșitul secolului V-începutul secolului VI al unei femei barbare de neam a fost găsit în partea sudică a castrului roman târziu de la Aquincum, iar între zidurile așezării de la TÁC (Gorsium/Herculia), într-o clădire, s-au descoperit câteva morminte de la sfârșitul secolului V aparținând aristocrației barbare (T. Vida, „Late Roman Territorial Organisation and the Settlement of the Barbarian Gentes in Pannonia”, în *Hortus Artium Medievalium* 13/2, 2007: 324). În alte foste provincii romane, de exemplu Gallia în epoca merovingiană, utilizarea edificiilor civile pentru amplasarea necropolelor este frecventă, între care și numeroase terme. În multe situații, în anumite încăperi au fost amenajate capele sau basilici creștine (J. Le Maho, „Aux origines du paysage ecclésial de la Haute-Normandie: la réutilisation funéraire des édifices antiques à l'époque mérovingienne”, în *De l'Âge du fer au haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et elites guerrières-tome XV Mémoires AFAM-*, 2006: 148-157). De aceea, afirmația prudentă a autorului privind existența unei basilici creștine, „în care, sau lângă care, a fost înmormântată o aristocrată germanică creștină” (p. 30) nu pare atât de dificil de admis, în pofida absenței dovezilor directe în acest sens. O paralelă sugestivă este momântul princiar feminin vandal din a doua treime a secolului V de la Hippo Regius (Annaba/Bône) din Algeria. Acesta (și probabil alte câteva) a fost descoperit în așa-zisa „Basilică mare”, o basilică creștină de tip constantinian, cu trei nave. Morminte barbare sigure tot din basilici creștine se mai cunosc la Cartagina, Ksantina (Constantina/Cirta), Mactar, Souk-el-Khemis (Galxia ?), pentru a aminti doar câteva exemple din Africa de Nord (D. Quast, „Völkerwanderungszeitliche Frauengräber aus Hippo Regius (Annaba/Bône) in Algerien”, în *JahrbuchRGZM*, 52, 2005, p. 237-315). O asemenea situație ar rezolva și apartenența la creștinism a defunctei, ipoteză susținută tot cu prudență de către M. Bărbulescu (p. 31). Folosind aceleași exemple din nordul Africii, la Hippo Regius, un mormânt cu inventar sărăcăcios (un ulcior) din aceeași „basilică mare”, avea inscripție latină, de unde rezultă: data înmormântării, 11 septembrie 474, numele și etnia defunctei, Ermengon Suaba, iar formula „*bonae memoriae in pace*” demonstrează convingător că era creștină (G. G. Koenig, „Wandalische Grabfunde des 5. und 6. Jahrhunderts”, *Madriider Mitteilungen* 22, 1981: 301). Așadar, dacă n-ar fi existat inscripția, mormântul nu avea nici un element de inventar care să trimită la creștinism.

Inventarul mormântului de la Turda constă din accesorii ale costumului (fibulele, catarama de centură, catarama de încălțăminte), podoabe (cercei, mărgelile) și obiecte de toaletă (oglinză, pieptene). Dintre cele trei categorii mai importante pentru reconstituirea costumului sunt cu siguranță accesoriile sale, ele fiind definitorii și pentru stabilirea poziției sociale, a cronologiei și a mediului cultural căruia îi aparținea. Cele două fibule din tablă de argint cu placă semicirculară sunt specifice portului feminin princiar din zona dunăreană

începând cu faza cronologică D2a, sau faza Untersiebenbrunn/Hochfelden cum se mai numește și până la începutul fazei D3, Domolospusztá/Bácsordas. Deși cronologia acestei categorii de obiecte este destul de largă, totuși pentru piesa găsită pe umărul stâng analiza făcută de prof. C. Popa de la UT Cluj-Napoca a demonstrat că ea a fost reparată cel puțin de două ori și a fost folosită îndelungat, urmele de uzură fiind sesizabile chiar după a doua reparație (p. 281). Cel mai reputat specialist în reconstituirea portului feminin al neamurilor germanice, Max Martin, considera că perioada de folosire a fibulelor era de circa 20-30 de ani. Analiza antropologică a scheletului de la Turda arată că femeia decedase, aproximativ la 35-45 de ani (p. 31). Se pune întrebarea când anume intra o persoană feminină din aristocrația germanică în posesia unei asemenea perechi de fibule. Din motive practice, dimensiunile mari ale pieselor, purtarea lor de către fetițe pare exclusă. De altfel, există și un exemplu arheologic, mormântul princiar de la Barabás-Bagolyvár (=Kosino) din Ungaria, unde groapa conținea scheletele unei femei și al unei fetițe. Cele două fibule de argint, care aparținuseră mamei, sunt de același tip ca și cele de la Turda, având lungimea de 22,5 cm (I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I*, Budapest, 2002: 17). Rezultă că fetițele nu purtau fibule. În cazul prințesei de la Turda, ținând seamă de toți parametri enunțați, chiar dacă au o doză de relativitate, ea a putut dobândi fibulele, probabil, cel mai devreme ca adolescentă, pe la 16-18 ani. După ce trece în revistă 21 de perechi de fibule din această categorie (p. 40-44), M. Bărbulescu ajunge la concluzia că fibulele din mormântul de la Turda se datează larg la mijlocul și în a doua jumătate a secolului V, referindu-se evident la momentul inițial al confecționării lor (p. 95). Piesa cea mai spectaculoasă din mormânt este catarama de centură. Este o piesă de o calitate excelentă și cu o semnificație socială marcantă. Autorul o datează în a doua jumătate a secolului V, eventual chiar în ultima treime a secolului V (p. 94). În același timp el consideră posibil ca fibulele să fie mai timpurii decât catarama de centură (p. 95). Acest lucru ar putea însemna, fie că defuncta a intrat cu circa 10-20 de ani mai târziu în posesia centurii de prestigiu în comparație cu momentul achiziționării fibulelor și prin urmare a utilizat-o relativ puțină vreme, fie că aceasta i-a fost depusă în mormânt de către soț pentru a-i marca poziția socială înaltă, așa cum menționează autorul că s-a petrecut și în cazul faimoasei regine france Arnegunde (p. 70). J. Tejral (pe baza desenului și datelor inexacte oferite de R. Harhoiu, preluate fără acordul autorului, cf. p. 27, nota 2) datează catarama de la Turda cel mai devreme în a doua jumătate a secolului V p. Ch. (J. Tejral, "Das Hunnenreich und die Identitätsfragen der barbarischen "gentes" im Mitteldonauraum aus der Sicht der Archäologie", în J. Tejral (Hrsg.), *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit* (Brno, 2007): 92). Ultima piesă pe care, pe bună dreptate, autorul o utilizează pentru a încerca o datare cât mai strânsă a mormântului este pieptenele de os. Fiind un obiect de uz cotidian fragil, cu o „viață” mult mai scurtă decât cele metalice, este logic ca el să fie considerat de către autor cea mai recentă piesă din inventarul mormântului (p. 95). Pe baza acestui raționament, M. Bărbulescu

conchide că înmormântarea putea avea loc chiar la începutul secolului VI (p. 97). De altfel, această ipoteză ar armoniza toate celelalte date legate de cronologie, însemnând că cea înhumată se născuse pe la 455/465, pe la 470/480 a intrat în posesia fibulelor (pe care le-a reparat de două ori în 20-30 de ani), eventual pe la 480/490 (sau abia la înmormântare) a dobândit centura cu catarama de mare prestigiu, iar cândva, cel mai devreme în ultimul deceniu al secolului V, sau spre anul 500 p. Ch. și-a schimbat ultima oară pieptenele. În încheiere, ca și concluzie finală, Mihai Bărbulescu afirmă că mormântul de la Turda pare cel mai târziu dintre toate mormintele princiare germanice orientale din Transilvania (p. 102).

O altă problemă interesantă este chestiunea atelierelor unde au fost realizate piesele din inventarul mormântului. Autorul discută principalele ipoteze, proveniența accesoriilor și podoabelor purtate de aristocrația barbară din zona Dunării mijlocii în ateliere imperiale, sau locale (p. 88-90), dar nu se pronunță ferm în legătură cu obiectele din mormântul de la Turda. Reparațiile executate la fibule sunt făcute cu nituri de bronz, sau de cupru, ceea ce arată, în opinia noastră, că aceste intervenții accidentale au fost realizate de meșteri locali, ce aveau cunoștințe tehnice limitate și care nu produceau fibule din tablă de argint, sau alte accesorii și bijuterii pretențioase. Aceeași stângăcie și mijloace limitate sugerează și repararea fibulei digitate de la Cluj-Cordoș (exemplu citat de autor), sau a unei alte fibule digitate datate spre anul 500, din mormântul 26 din necropola de la Bratislava-Rusovce (J. Schmidtova, M. Ruttkaj, "Das merowingerzeitliche Gräberfeld in Bratislava-Rusovce, Lage Pieskovy hon", în J. Tejral (Hrsg.), *Barbaren in Wandel. Beiträge zur Kultur-und Identitätsumbildung in der Völkerwanderungszeit* (Brno, 2007): 340-341, Abb. 5; 6). N-ar fi exclus ca spre sfârșitul secolului V și la începutul secolului VI vechile ateliere care produceau fibule de prestigiu pentru regiunea Dunării mijlocii să-și fi încetat, sau diminuat activitatea, să-și fi modificat tehnologia, poate din cauza schimbărilor politice și demografice dramatice ale lumii barbare din această vreme. I. Bóna, discutând despre atelierul unde au fost confecționate fibulele din tablă de argint din mormântul feminin princiar de la Barabás-Bagolyvár (=Kosino), denumea grupul de morminte cu fibule din tablă de argint mari concentrate în regiunea Tisei, „grupul Barabás”. El aprecia că acest grup și orizontul cronologic pe care-l reprezenta fusese alimentat dintr-un singur atelier, sau dintr-o arie de funcționare a atelierului în situația existenței unor bijutieri itineranți. Fibulele din mormintele de la Barabás, Tiszalök, Mezöcsát, Gyulavári sunt considerate, pe baza elementelor componente și pe criteriile stilistice ca provenind din același atelier (I. Bóna, "Barabás-Bagolyvár (Kom. Szabolcs-Szatmár-Bereg)", în I. Bóna, M. Nagy, *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I* (Budapest, 2002): 20). Evident că la acestea ar trebui adăugate, eventual, și fibulele de la Dindești. Toate sunt incluse de M. Bărbulescu printre analogiile cele mai apropiate pentru piesele de la Turda. De aceea, este probabil, în opinia noastră, ca atelierul (sau meșterul itinerant) care a executat fibulele de la Turda să fie același, din zona Tisei, care a produs și pentru „grupul Barabás”.

Autorul încadrează foarte bine mormântul princiar de la Turda în contextul istoric și arheologic al epocii. Pe de-o parte el stabilește conexiuni cu regiunea Dunării mijlocii, de unde s-a difuzat așa-numita „modă feminină danubiană”, pe de alta, el grupează descoperirile princiare din Transilvania în „grupul nord-vestic” dominat de regii de la Șimleul Silvaniei, „grupul Apahida” dominat de regii de la Apahida, cărui ar trebui să-i aparțină și mormântul de la Turda, „grupul central-transilvan”, „grupul sud-transilvan” (p. 72-87).

În concluzie, putem afirma că analiza arheologică a pieselor a fost corect realizată, pe baza unor comparații numeroase și amănunțite și prin utilizarea unei bibliografii la zi în domeniu. Concluziile istorice sunt echilibrate, fără a se încerca explicații, speculații și ipoteze hazardate, ceea ce imprimă și acestei lucrări o ținută științifică deja cunoscută specialiștilor din lucrările anterioare ale lui M. Bărbulescu.

Cele șapte anexe, bilingve (p. 217-327), care reprezintă investigații tehnice asupra pieselor completează fericit textul, oferind, prin interdisciplinaritate, o doză suplimentară de încredere și marcând exhaustivitatea cercetării. S-a demonstrat, încă odată, că rezervele unora față de analizele făcute în România, de către specialiști români, sunt nejustificate. Ultima anexă, tot bilingvă (p. 328-385), semnată de Sorin Nemeti, cataloghează și comentează toate obiectele pe care autorul le consideră legate de prezența barbarilor la Potaissa în secolele V-VI. Majoritatea acestora erau deja cunoscute, contribuția nouă fiind mai ales cea legată de comentarea fibulelor digitate găsite în castru (p. 339-344). Din păcate, în încercarea de a aduna cât mai multe piese care să demonstreze teoria (deja acceptată) a prezenței barbarilor la Potaissa, S. Nemeti a comis o greșală copilărească. În categoria „Piese cu caracter creștin”, la poziția 3 (pl. LI/9) figurează „opaiț grecesc, lucrat la roată”, provenind de la Turda și aflat în colecțiile MNIT din Cluj-Napoca, datare „secolul VI p. Chr” (sic !), „piesa nu are însemne creștine, dar se datează pe parcursul secolului VI p. Ch” (sic !) (p. 352). Trimiterea de la p. 352, nota 1 este corectă, Catalogul expoziției „Lychnus et Lampas” din 2006, doar că acolo, la p. 83, nr. 272 scrie corect „Greek lamp, 6th century BC”, deci este din secolul VI a. Chr.! Explicația acestei greșeli este simplă: în Catalog opaițul a fost așezat pe aceeași planșă (137/272) cu opaițe din secolul VI p. Ch. În această situație este evident că opaițul provine dintr-o colecție din Turda. Nici celelalte două opaițe menționate de autor, unul „nord-african” din prima jumătate a secolului VI (o analogie apropiată se află în colecțiile Muzeului din Arles, datată între 440-550, cf. *D'un monde à l'autre. Naissance d'une Chrétienté en Provence IVe-VIe siècle* (Arles, 2002): nr. 65/8) și cel „syro-palestinian”, databil în prima jumătate a secolului VII nu pot fi puse sigur în legătură cu creștinismul germanic la Turda. Susțin acest lucru nu doar datorită faptului că ele reprezentau *eulogia* aduse din locurile sfinte de pelerinaj ale Creștinătății ortodoxe a vremii, ci și pentru că în așezările barbare gepide din regiunea Tisei (A. B. Toth, *Gepidische Siedlungen im Theisengebiet-MGAH Band 4-* (Budapest, 2006), sau la Morești, opaițele bizantine lipsesc, în pofida altor piese de orfevrerie, sau chiar a monedelor. Singurul obiect creștin care este posibil să fi

aparținut cuiva din comunitatea germanică poate fi cruciulița de plumb, găsită, de altfel, în terme. Surprinzător este faptul că autorul nu comentează în nici un fel locul de descoperire a trei dintre fibulele digitate. Ele provin din terme, două chiar dintr-o zonă vecină mormântului princiar (cf. Pl. III). În opinia noastră este foarte plauzibil ca ele să fi aparținut unor morminte distruse. Tot în terme s-a găsit și o parte din ceramică, între care cana cu tub de scurgere în apropierea basilicii termelor (p. 348). Fibulele digitate ornamentate cu motivul „Kreisaugen” și cana cu tub de scurgere („Röhrenkanne”) se datează în secolul VI, iar distribuția lor topografică în preajma mormântului princiar întărește părerea lui M. Bărbulescu privind cronologia acestuia la începutul secolului VI. Concluzia studiului anexat de S. Nemeti poate fi acceptată, cu anumite completări. Turda este considerată centrul unui teritoriu „tribal” la sfârșitul secolului V și începutul secolului VI (p. 354). Câteva precizări suplimentare sunt însă necesare. Așa cum arătam mai sus, Turda se încadrează la sfârșitul secolului V, probabil, în „grupul Apahida” dominat de regii de la Apahida, așa cum l-a definit autorul cărții, Mihai Bărbulescu. Relația dintre Apahida și Turda putea fi bazată și pe controlul salinelor. Pe de altă parte, cercetarea recentă a unor mari necropole la Vlaha și mai ales la Cluj-Polus, ultima sigur contemporană cu mormântul de la Turda, arată că teritoriile tribale nu erau foarte întinse. „Grupul Apahida” era, probabil, o uniune tribală (un regat barbar incipient), în teritoriul căruia așezarea și cimitirul de la Cluj-Polus reprezentau cu siguranță un trib (identificabil și printr-un mormânt princiar feminin, încă inedit), iar mormântul princiar de la Turda marca, probabil, un altul.

Prin analiza arheologică amplă și corectă, prin încadrarea în peisajul istoric al perioadei, prin contribuțiile interdisciplinare, prin documentația grafică, dar și prin traducerea integrală a textului în limba germană (autor E. Nemeth), cartea lui M. Bărbulescu devine un instrument care nu poate lipsi de pe masa de lucru a niciunui cercetător al epocii migrațiilor, fie el din România, fie dintr-o altă țară europeană. Această cercetare aduce un substanțial plus în cunoașterea unei perioade istorice până nu demult pe nedrept ignorată. Apariția acestei lucrări face un mare serviciu arheologiei românești, readucând-o, măcar parțial, în atenția internațională.

Coriolan Horațiu Opreanu

Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca

Așezarea din secolele XII-XIII de la Bratei

de *Adrian Ioniță*. Alba Iulia: Altip, 2009, 192 pp. + 274 pl.

Stadiul incipient în care se află cercetarea arheologică a așezărilor medievale pentru zona Transilvaniei conferă o importanță majoră lucrării semnate de către Adrian Ioniță, în primul rând prin faptul că are ca principal obiectiv

introducerea în circuitul științific a rezultatelor săpăturilor care au scos la iveală ultimul nivel de locuire al deja cunoscutului sit de la Bratei (jud. Sibiu) și anume cel plasat cronologic în secolele XII-XIII. Demersul trebuie considerat drept unul curajos și extrem de util în condițiile în care oferă specialiștilor epocii un lot considerabil de material de la excavarea căruia s-au scurs aproape două decenii și care „aștepta” publicarea.

Departea de a fi o analiză exhaustivă a materialului, cartea este structurată în șase capitole, după cum urmează: *Istoricul cercetărilor arheologice în așezarea 2*, *Analiza complexelor*, *Analiza materialelor*, *Analiza zooarheologică*, *Cronologia așezării*, *Concluzii istorico-arheologice*.

Publicarea datelor nu s-a realizat fără obstacole, generate în primul rând de timpul scurs de la efectuarea săpăturilor, precum și de maniera neglijentă de înregistrare a informației cu această ocazie. Problemele sunt soluționate (p. 7) ori, dacă nu, statuate chiar de către autorul prezentei lucrări (p. 9-10), cu toate acestea, minusurile rezultate uneori împiedică o lectură plăcută a acesteia.

În ceea ce privește structurarea datelor referitoare la situl de la Bratei, primul capitol îl considerăm impropriu intitulat *Istoricul cercetărilor arheologice în așezarea 2*. Acesta include atât date despre etapele cercetării, cât și sumare mențiuni legate de sistemul de săpătură, stratigrafia sitului și dificultățile de transmitere a documentației arheologice, precum și a unei părți din piesele prelevate dinspre realizatorii cercetării de teren către autorul publicării lor. În legătură cu acest ultim aspect, menționăm că cititorului curios de la început de ilustrația lucrării i se va justifica cea dintâi dintre problemele de fond ale demersului, respectiv absența unui plan general al așezării prin neîntocmirea (necompletarea) sa la momentul oportun (p. 10). O problemă de fond o considerăm utilizarea denumirii de „așezarea 2” (A2) în desemnarea tuturor nivelurilor de locuire din punctul *Nisipărie* (Pl. 1), în condițiile în care acestea sunt eșalonate pe o perioadă cuprinsă între secolele IV-XII (p. 9), prin urmare fiind vorba despre o continuitate de ocupare a spațiului prin așezări diferite și nu despre una de locuire a unei singure comunități, cum greșit s-ar putea subînțelege.

Complexele analizate în cel de-al doilea capitol al cărții au fost împărțite în locuințe, anexe gospodărești, cuptoare gospodărești, cuptor de olărie, depozit unelte, gropi cu diverse funcții și complexe neprecizate (în mare parte din cauza documentației insuficiente). Ni se ilustrează astfel componentele de habitat, aducându-se date noi despre tipurile de locuințe și dependințe prezente în epoca respectivă pe teritoriul Transilvaniei. Asistăm la o trecere în revistă a amenajărilor surprinse în cazul locuințelor și la încercări de interpretare a elementelor constructive pentru complexele în cauză (p. 11-14). Am dori să atragem atenția asupra faptului că o clasificare unitară a acestora nu s-a realizat, cititorul beneficiind doar de grupări ale locuințelor după criterii precum suprafața, tipul de instalație de încălzire sau compartimentări existente.

Restul complexelor din așezare oferă o imagine de ansamblu asupra componentelor unei așezări, pornind de la cele cu funcționalitate restrânsă, la nivelul gospodăriilor (cuptoare în aer liber, gropi, anexe lipsite de instalații de

foc) și culminând cu tipul de amenajare cu caracter economic major pentru întreaga comunitate medievală de la Bratei, care ilustrează producția locală de ceramică (p. 16-17). Prezența cuptorului de olărie dovedește că nevoia de veselă ceramică era satisfăcută în așezare de activitatea unuia sau a mai multor meșteri aparținând comunității.

Cea mai extinsă secțiune a publicației tratează în continuare analiza materialelor, în mare parte alocată, cum era de așteptat, pieselor ceramice. După funcționalitate sunt clasate armele, piesele de armură și harnașament, uneltele și ustensilele, dar și obiectele de podoabă, încadrări separate având o serie de piese intitulate „diverse” (cu utilități variate, izolate pe motiv că sunt reduse numeric pentru a constitui categorii separate ori pentru că au rămas neidentificate), precum și cele numismatice. Drept inutile considerăm analogiile date unor piese, încadrabile altor intervale cronologice decât cel în discuție, care nu ajută la datarea materialului de față. Astfel amintim secerile ori bucușă, descoperite într-o groapă de la Bratei aparținând secolelor IV-V, invocate drept analogii pentru piese cu aceeași funcționalitate din nivelul târziu (p. 37, 39).

Studiul ceramicii, împărțită după criteriul formal, se remarcă prin tehnicism, oferind o multitudine de date cu privire la tehnologia de fabricație, formă și decor. Atragem atenția asupra lipsei analizelor de pastă, esențiale, credem noi, în condițiile în care autorul încearcă o diferențiere a pieselor produse în așezare de cele importate, în strânsă legătură cu cuptorul de olărie descoperit (p. 16-17, 30). Datele obținute în urma unui studiu petrografic și/sau chimic ar fi putut indica similitudini ori diferențe între diversele loturi sau categorii formale ori tehnologice din punct de vedere al compoziției pastei, al condițiilor de ardere. Benefică ar fi fost o comparație între piesele făcând parte din ultima șarjă a cuptorului și cele descoperite în alte complexe, precum și date despre sursele de materie primă pe care populația care locuia în așezare le-ar fi putut utiliza în producția ceramică.

O abordare separată vizează materialul osteologic animal (p. 43-46). Analiza arheozoologică vine să completeze puținele date cunoscute pentru perioada de față la acest capitol. Informațiile obținute și-au dovedit utilitatea în evidențierea unei serii de aspecte legate de economia așezării și ocupațiile comunității respective.

Referitor la cronologia generală a ultimului nivel de locuire de la Bratei, subliniem faptul că ea a fost stabilită pe baza materialului, însă deosebirile dintre cele două orizonturi de funcționare identificate s-au realizat doar pe baza situației stratigrafice dată de puținele suprapuneri de locuințe (p. 47). Rămâne o necunoscută numărul exact de complexe încadrabile diferitelor orizonturi de locuire, parțial și datorită faptului că nu s-a corelat materialul cu complexe din care a fost prelevat. Spre exemplu, autorul nu a urmărit distribuția pieselor ceramice lucrate la roata rapidă, material cu potențial de concentrare mai ridicată în complexe funcționale mai ales în faza finală a locuirii, deci de evidențiere a cronologiei interne a sitului. La acest capitol se face simțită cel mai mult lipsa unui plan general, fiind practic imposibil de oferit concluzii privind

organizarea internă a aşezării şi o eventuală evoluţie a acesteia, inclusiv o posibilă mutare a vetrei.

Ultimul capitol al cărţii cuprinde sumare concluzii cu caracter istorico-arheologic, ilustrând o îndrăzneţă încercare de plasare a aşezării medievale timpurii în cadrul politic al perioadei, încercându-se şi o clarificare a problemelor care ţin de cunoaşterea tabloului etnic al zonei. Autorul atribuie (nu fără rezerve) urmele materiale din punctul *Nisipărie* coloniştilor secui însărcinaţi, până la aducerea saşilor în zonă, cu paza graniţei regatului (p. 50-52). Din păcate, în stadiul actual al cercetării, concluzia nu este susţinută de argumente incontestabile, materialul arheologic prelevat neputând fi atribuit unui anumit grup etnic, ceea ce ne face să acordăm interpretării titlul de ipoteză de lucru în vederea unor cercetări viitoare.

Textul ştiinţific propriu-zis este însoţit de un catalog şi ilustraţia grafică aferentă, documentaţie solidă a materialului descoperit, ce conferă lucrării un grad sporit de utilitate. De asemenea, dorim să amintim şi cele două rezumate, în limbile engleză şi germană, de care dispune studiul.

Se impun unele detalieri şi observaţii cu privire la anexele cărţii. Astfel, sistematizarea datelor deţinute despre complexe şi materialul arheologic în catalog, ar fi fost probabil mai uşor de urmărit dacă trimiterile la acesta s-ar fi realizat după numărul curent dat de autorul publicaţiei şi nu după siglele originale ale autorilor săpăturii. Omisiuni s-au înregistrat în ceea ce priveşte întocmirea planşelor şi ele ţin de inconsecvenţe în explicitarea, în legende, a simbolurilor utilizate. Ilustrarea pieselor pe complexe şi asocierea cu planurile, în acord cu modalitatea de organizare a datelor în catalog, nu reprezintă o soluţie inovatoare, dar o considerăm un model de urmat în condiţiile în care această manieră de publicare încă nu a fost adoptată de către numeroşi specialişti în arheologia medievală.

Înainte de a încheia expunerea de faţă dorim să atragem atenţia asupra diferenţelor existente între spaţiul dedicat capitolelor de analiză şi cel al materialului prezentat (prin catalog şi planşe). Cele aproximativ 50 de pagini de text efectiv îl îndemnă pe potenţialul cititor să creadă, încă de la o simplă răsfoire a lucrării, că are de a face cu o prezentare de material arheologic, impresie deloc greşită, cartea fiind, în primul rând, o sursă de date importante care stau de acum la dispoziţia cercetătorilor pentru realizarea unor analize generale şi sinteze asupra culturii materiale a secolelor XII-XIII din Transilvania. Ne aflăm în faţa unui bun exemplu de punere în circulaţie a rezultatelor unor săpături vechi, ale cărui ecouri, sperăm noi, se vor concretiza şi prin publicarea altor loturi de material, aflate în situaţii similare.

Oana Toda

Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca